

37. כלי חרס מעוטרים בחיפוי כל פני הכלי בצבע אדום, וצביעת פסים אופקיים בלבן ושחור. כלים כאלו התגלו לראשונה בחפירות בתל אשדוד ומאז מקובל לכנותם "כלי אשדוד".
בעקבות ממצאי חפירות חורבת קיאפה אפשר לחלק את הכלים בקבוצה זאת לשתי קטגוריות, קדומה ומאוחרת

38. פכית חרס קטנה מעוטרת בחיפוי לבן ובצביעת פסים שחורים.
זהו כלי מיובא מקפריסין, ששימש כנראה מכל להעברת בושם או תרופות

39. קנקן חרס גדול ששימש לאגירת נוזלים ונמצא שלם על רצפת אחד החדרים בשטח C

40. קנקני קיאפה: מאות קנקני אגירה מטיפוס זה נמצאו באתר, והם מסומנים על ידיהויהן בשקע עגול שנעשה על ידי הקדר לפני שרפת הכלי בכבשן

41. ידיות עם טביעות אצבע. כ-520 ידיות כאלו התגלו עד סוף עונת 2011

42. לקנקני האגירה בסיס צר ועבה, ונראים בהם בבירור סימני האובניים. יש קנקנים בעלי בסיס שטוח ויש קנקנים שלהם בסיס עגול

43. כלי חרס רבים נמצאו באתר, על רצפות הבתים. בתמונה נראה לוח שחיקה ואבן שחיקה שנמצאו בסמוך זה לזה ומתנרבת המשחזרת את אופן השימוש בכלים אלו

44. מגוון כלי אבן שנמצאו על
רצפות הבתים באתר.
כאן נראים שני לוחות שחיקה
מבזלת ושתי קערות מאבן גיר

45. קבוצת סכיני צור שנמצאו יחד בתוך כלי חרס. במקור היו בוודאי משולבים במגל שידיתו היתה עשויה עץ

46. ריכוז של 18 חלוקי נחל קטנים ומלוטשים שנמצאו יחד, כנראה מדובר באביזרי משחק

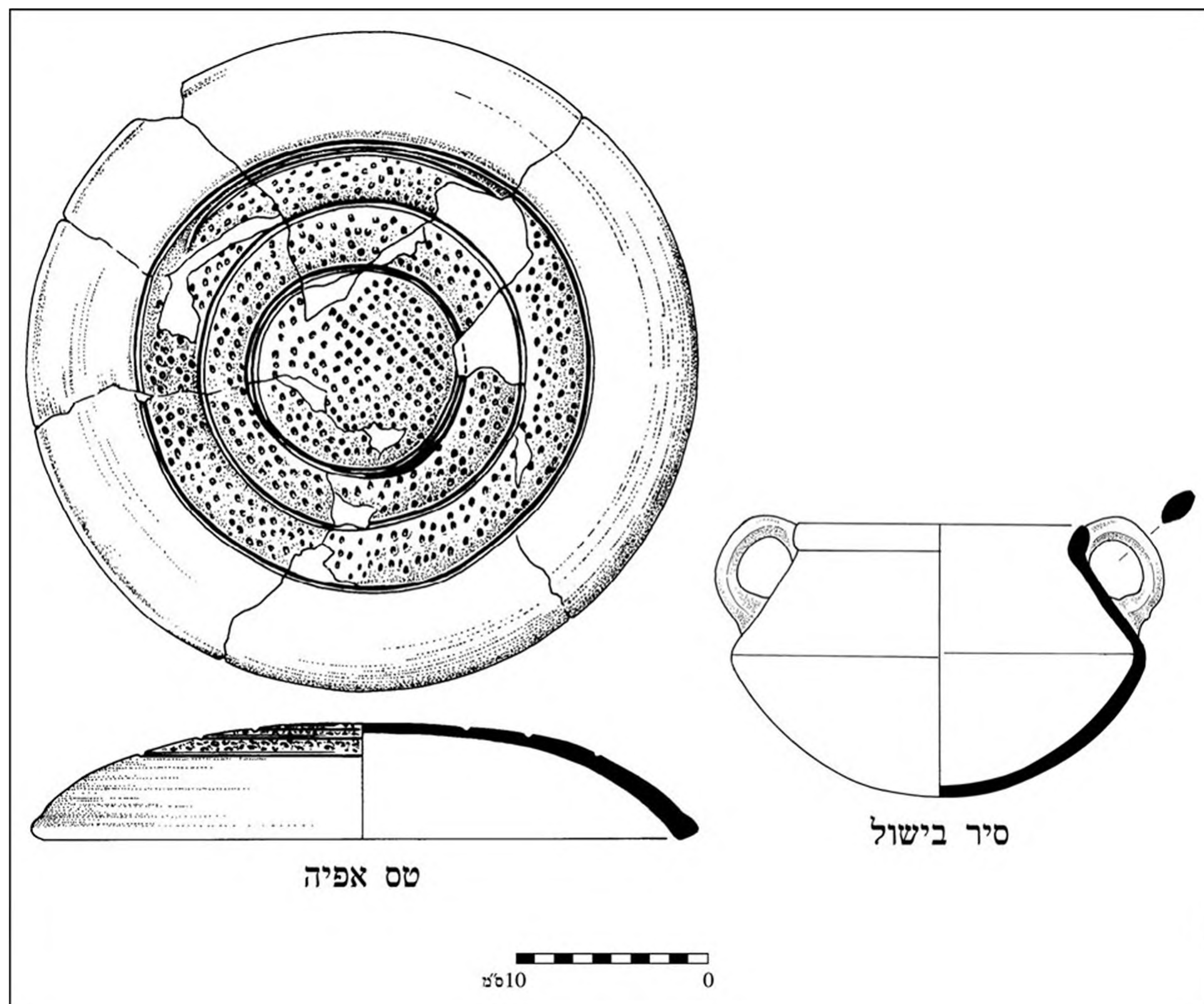
47. מגוון כלי נשק: פגיונות ברזל, חרבות ברזל, גרזן ברונזה וראשי חץ מברונזה, שהתגלו במבנים שונים בחורבת קיאפה.
הכמות הגדולה של כלי ברזל היא תופעה יוצאת דופן בתקופה זאת, ומעידה על חשיבותו המיוחדת של האתר ועל תפקידו הצבאי. שלוש חרבות מברזל נמצאו יחד בחדר הפולחני בשטח D. שמירת כלי נשק במקדשים היא תופעה ידועה במזרח הקדום ואף מוכרת במסורת המקראית. כך למשל, חרב גוליית נשמרה במקום פולחן (שמואל א, כא, י)

48. ראש גרזן מברונזה, שנמצא מונח על הרצפה בשטח C בבית C4. במיקום זה גם נמצאה כורית – כלי המשמש להתכת מתכת בכבשן – ובתוכה סיגי ברונזה. נראה כי התקיימה באתר תעשיית מתכת

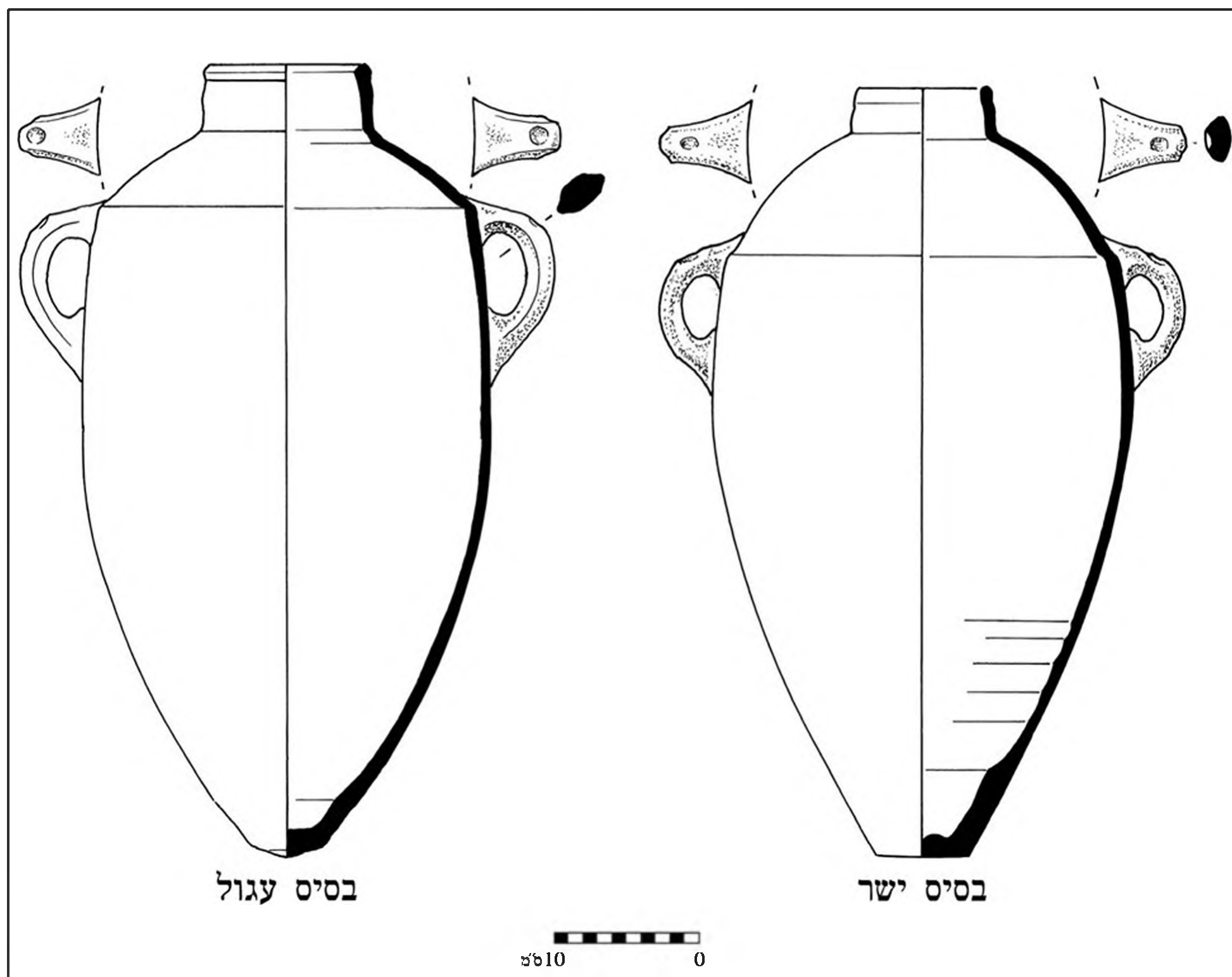

49. פגיון ברזל, אחד מ 15 פריטים דומים, שנמצאו בשכבת החורבן של העיר

איור 20: כלי חרס להכנת מזון מתקופת הברזל II שנחשפו בחורבת קיאפה: טס אפייה וסיר בישול. בערים הפלשתיות לא היה מקובל להשתמש בטסי אפייה

הכלים הסגורים כוללים כלים קטנים שלהם ידית אחת שנהוג לכנותם "פכיות", כלים בינוניים שלהם ידית אחת שנהוג לכנותם "פכים" וכלים מיוחדים לנוזלים הנקראים "צפחות". קיים מגוון של פכיות, ובכלל זה פכיות קטנות בעלות גוף מעוגל המעטרות בחיפוי ומירוק שחור. זהו טיפוס כלי המוכר מתקופת הברזל II א ואילך. כן נמצאו שתי פכיות חרס שמוצאן מקפריסין, ממשפחה הנקראת "שחור על לבן", כינוי הנובע מסגנון העיטור של הכלי, שכולו מחופה לבן ועליו נצבעו בשחור, במחול דק, פסים מקבילים או עיגולים קונצנטריים. כלים אלו מהווים עדות למסחר בין-לאומי שבו היו מעורבים גם אנשים מחורבת קיאפה.

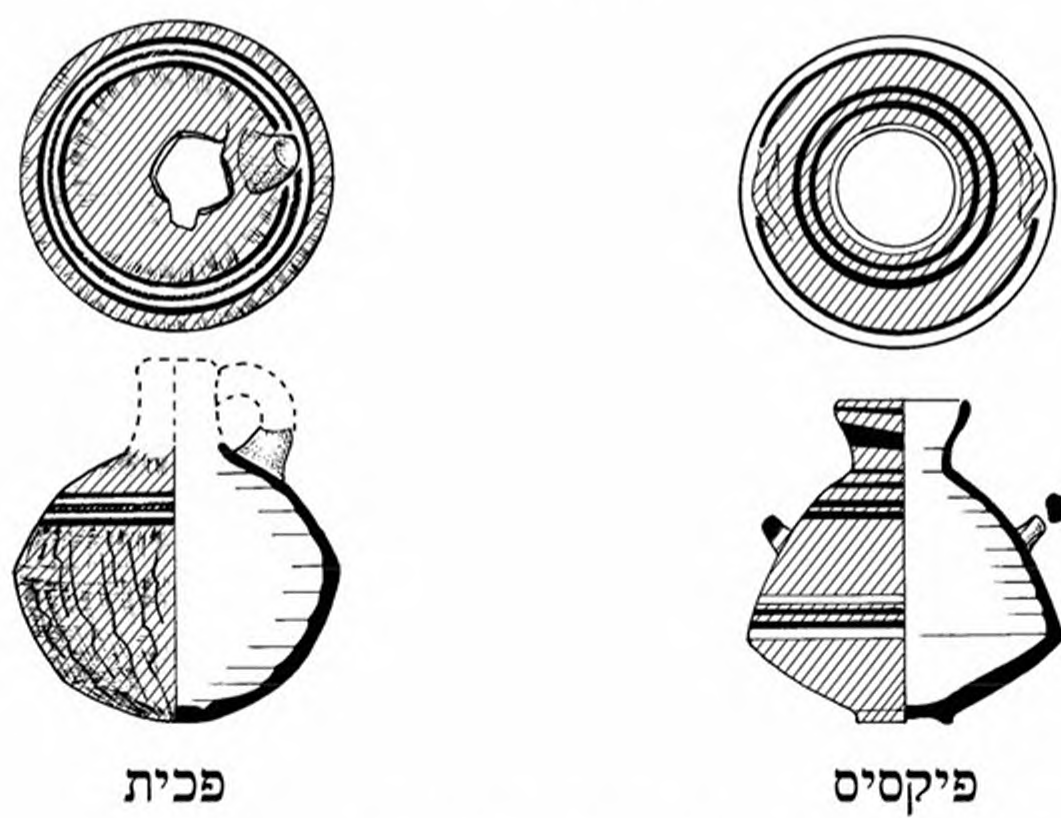
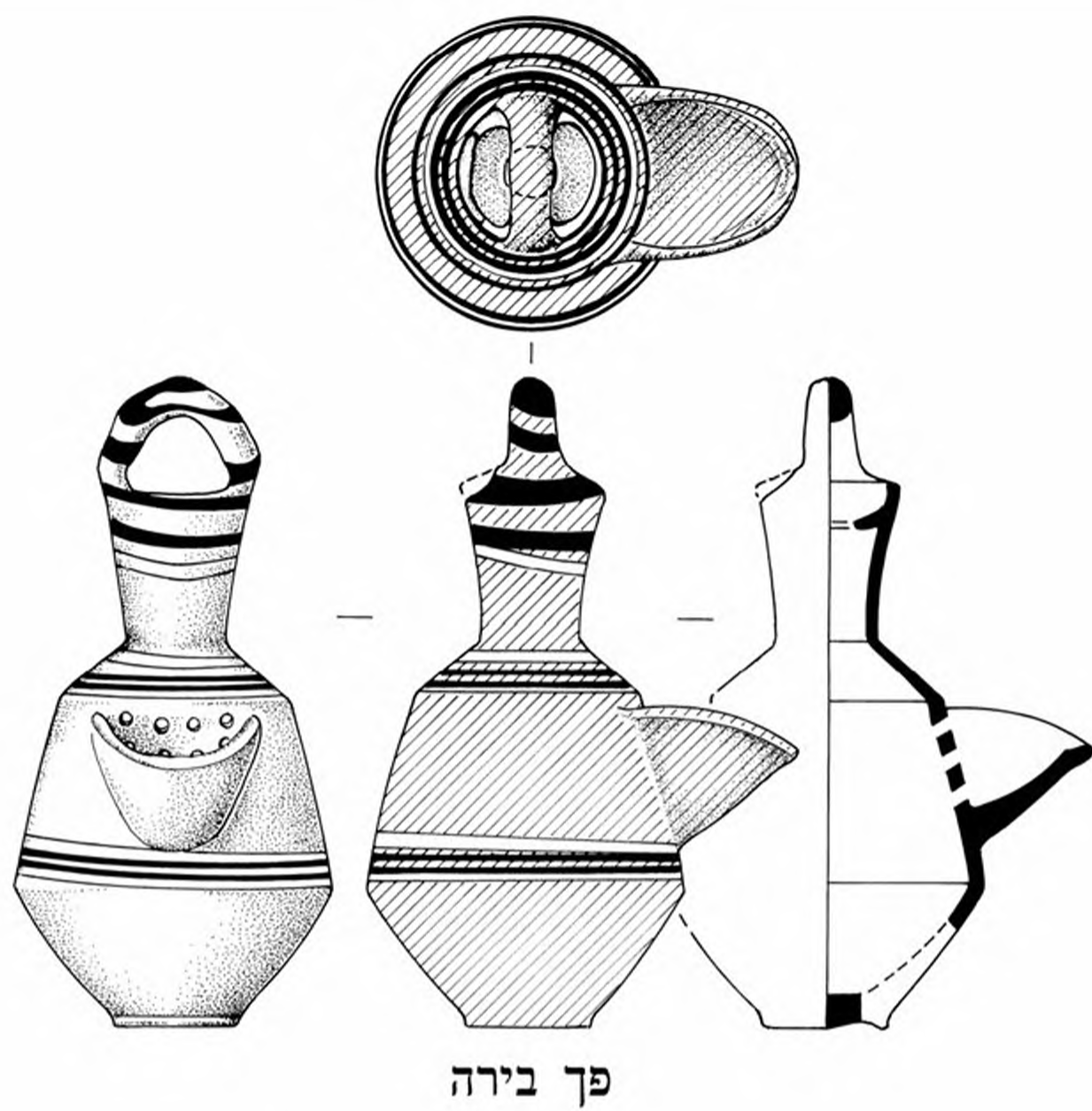
איור 21: שני קנקני אגירה מחרס מתקופת הברזל IIא מחפירות חורבת קיאפה: לאחד בסיס ישר ולשני בסיס עגול

בין כלי החרס ישנה כמות גדולה של קנקני אגירה המתאפיינים בצוואר קצר, בכתף אופקית או נטויה מעט כלפי חוץ, דופן הכלי יורדת בחדות כלפי מטה, הגוף מתכנס כלפי הבסיס שהוא ישר או עגול (איור 21). בסיס הכלי עבה במיוחד, ונראים עליו בבירור פסים עגולים, סימני עבודת הקדר על האובניים. לרוב הקנקנים גוף דק יחסית, אך נמצאו כמה קנקנים המתאפיינים בדופן עבה במיוחד. לרובם יש שתי ידיעות אוזן גדולות הממוקמות צמוד לכתף. לעתים קרובות מופיעה על חלקה העליון של הידיעת טביעת אצבעו של הקדר, שהוטבעה כאשר החומר טרם התקשה. במהלך חמש עונות חפירה נמצאו כ-520 ידיעות הנושאות טביעות אצבע. ברוב המקרים מדובר בטביעת אצבע אחת. לעתים מופיעות על גבי אותה הידיעת שתי טביעות אצבע, צמודות או בקצוות השונים של הידיעת. נמצאו גם ידיעות שבהן הוטבעו שלוש טביעות אצבע. ידיעות קנקנים שבהן מופיעות טביעות אצבע התגלו

באתרים שונים של שלהי תקופת הברזל I ובתחילת תקופת הברזל II, אך תמיד במספרים קטנים. חורבת קיאפה יוצאת דופן בכמות הגדולה של ידיעות טבועות שהתגלתה באתר. הרכב הטיין של קנקנים אלו מעיד שהם נעשו כנראה בעמק האלה, בסמיכות לאתר.

בחפירות נמצא מספר קטן של כלים קטנים ובינוניים המעוטרים בחיפוי בצבע אדום ובפסים אופקיים בצבע שחור ולבן (איור 22). כמו כן נמצאו שברים של כמה קובעות המעוטרות בעיטור זה. כלים אלו התגלו לראשונה בחפירות אשדוד בשנות ה-60 של המאה העשרים ולכן מקובל לכנותם "כלי אשדוד". באשדוד וכן בתל צפית, נמצאו כלים אלו בכמויות גדולות ולכן הם מזוהים עם התרבות הפלשתית. מציאתם של כלים כאלה בחורבת קיאפה העלתה מיד את השאלה המתבקשת – האם תושבי חורבת קיאפה היו פלשתים? כדי לענות על שאלה זו נמסרו הכלים לבדיקה מיוחדת שמטרתה לנתח את הרכב הטיין שממנו הם עשויים. הבדיקה העלתה כי הם מכילים חול ולס, כלומר מקורם בבית יוצר הנמצא באזור פלשת, מדרום-מערב לחורבת קיאפה. ברור שכלים אלו לא נעשו במקום, אלא מדובר בכלי יבוא מפוארים, שהיו כנראה מכלים למוצרים יקרים, כמו תרופות, בושם או משקאות מיוחדים. אם אוכלוסיית חורבת קיאפה היתה פלשתית, הרי הקדרים המקומיים היו יודעים להכין כלים כאלו מטיין מקומי. נוסף על כך יש לזכור כי כלים אלו מהווים אחוז זעיר מכלי החרס שהתגלו באתר. מסקנתנו הברורה היא שכלים אלו, שהם כלי יבוא, אינם מהווים ראיה לזיהויים של תושבי האתר כפלשתים, ממש כפי ששתי פכיות חרס מיובאות מקפריסין שנמצאו באתר אינן מהוות הוכחה כי תושבי חורבת קיאפה היו מהגרים מקפריסין. הימצאותם של כלים פלשתיים בחורבת קיאפה מעידה כי התנהלו קשרי מסחר בין מישור החוף הפלשתי והאוכלוסייה שבשפלה.

טיפוסי הכלים מ"משפחת אשדוד" שנמצאו בחורבת קיאפה כוללים כלי סגור קטן דמוי קופסה, המכונה במחקר "פיקסיס", ופך בירה שהוא כלי בעל מסננת וזרבובית למזיגת נוזלים. כלים אלו ממשיכים את מסורת הכלים הפלשתיים של תקופת הברזל I. לא התגלו כלל בחורבת קיאפה כלי אשדוד מטיפוסים של קדרות, פכים וקנקניות, המוכרים משלהי המאה ה-9 לפסה"נ בתל צפית.⁵⁵ לפיכך ברור כיום שניתן לחלק את משפחת כלי אשדוד לשתי קבוצות טיפולוגיות נפרדות, כלי אשדוד קדומים כמוכר בחורבת קיאפה וכלי אשדוד מאוחרים כמוכר בתל צפית.

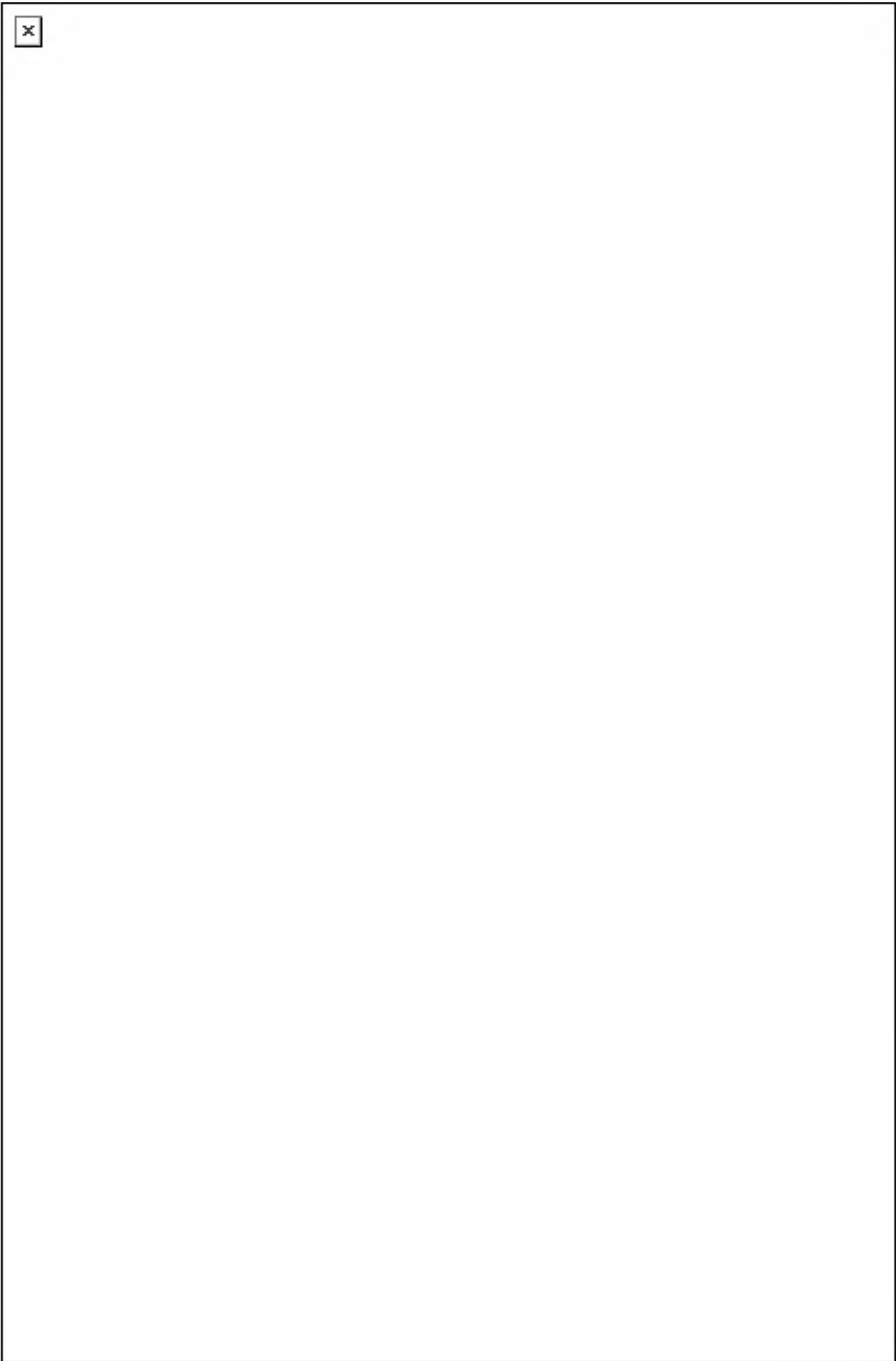
איור 22: כלי חרס מיובאים ("כלי אשדוד"), הכוללים כלים קטנים ובינוניים, המעוטרים בחיפוי אדום ובצביעת פסים בלבן ושחור. אלו היו כנראה מכלים להובלת מצרכים יקרים, כמו בושם או תרופות

ב. גיר, בזלת ובהט: כלי האבן

עד המצאת כלי החרס וכלי המתכת נהגו בני האדם לייצר כלי עבודה או כלי קיבול מאבנים שונות: צור, בזלת, גיר וכדומה. כיום כבר לא נהוג כמעט להשתמש במשק הבית המודרני בכלי אבן, ורובם הוחלפו בכלי מתכת ובמכלי פלסטיק. בחורבת קיאפה, נוסף על הכמות הגדולה של כלי חרס וכלי מתכת, נמצאו על רצפות הבתים גם כמויות גדולות של כלי אבן מגוונים, ששימשו למטרות שונות. לצורכי כתישה השתמשו בעלי ומכתש, כשהיד האוחזת בעלי כותשת את המזון בתוך מכתש. לצורך שחיקה של גרעינים לקמח ולכל מטרדה אחרת, שימשו "לוחות שחיקה" גדולים מבזלת או מצור שעליהם הונח המזון, והיד אחזה באבן קטנה יותר שנעה ימינה ושמאלה על הלוח ושחקה את המצרכים. יש כאן שתי שיטות עבודה שונות לפירור מזון: במכתש ועלי היד העובדת עולה ויורדת בתנועה אנכית, ואלו בעת השימוש בלוח שחיקה ובאבן שחיקה היד נעה בצורה אופקית.

מאבני גיר נעשו קערות בגדלים שונים, ואף אגני אבן גדולים ששימשו אכוסים להאכלת בעלי חיים. תושבי העיר אף עיבדו חלוקי צור עד שקיבלו מתאר כדורי. בשל סימני ההכאה הרבים הנראים על פניהם, שנוצרו בעת העיבוד, מקובל לכנותם אבני מקבת. פריטים אלו יכלו לשמש גם אבני קלע במלחמות. לצורך עשיית כלי האבן ניצלו תושבי האתר מגוון גדול של חומרי גלם: אבני גיר רכות, אבני גיר קשות, קרטון רך, בזלת, צור משאש שעבר תהליך גיאולוגי של שבירה ודחיסה (ברקציה), צור רגיל ואבן חוף (סלע קשה הנוצר מהתקשות צדפים וחול ים). בבית C4 התגלה בנקודה אחת ריכוז של 18 חלוקי נחל קטנים ומלוטשים, כנראה אבני משחק שנשמרו יחד. אנשי חורבת קיאפה נהגו להכין לצורך קציר החיטה או השעורה מגלים, כלים שהיו מורכבים מידית עץ שבה שולבו כמה להבי צור. להבי מגל מצור נמצאו פה ושם בחפירה בכל שנה, אבל בעונת 2011 נמצאו יחד שמונה פריטים כאלו, כנראה שרידי מגל שלם שידית העץ שלו לא השתמרה.

הפתעה קטנה נכונה לנו כאשר נמצאו שברים של שני כלי אבן קטנים העשויים בהט (אלבסטר). זהו חומר גלם נדיר שאינו נמצא כלל בארץ ישראל והיה צריך לייבאו ממצרים. מגוון כה גדול של חומרי גלם שונים הוא תופעה שאינה מוכרת באתרים אחרים מתקופה זאת. את הבזלת ואת הבהט שאינם חומרים מקומיים היה צורך להביא ממרחקים גדולים: את הבזלת ממרחק העולה על 100 ק"מ ואת הבהט ממרחק העולה על 500 ק"מ. יש לנו כאן עדות מרשימה לקשרי מסחר בטווחים ארוכים.

איור 23: ציור טכני של שלוש חרבות מברזל, שנמצאו יחד בחדר פולחני בשטח D.
הקצה המעוקל של החרב שובץ בידית עץ, שנרקבה במשך השנים ולא שרדה

ג. פגיונות, חרבות וזהב: כלי המתכת

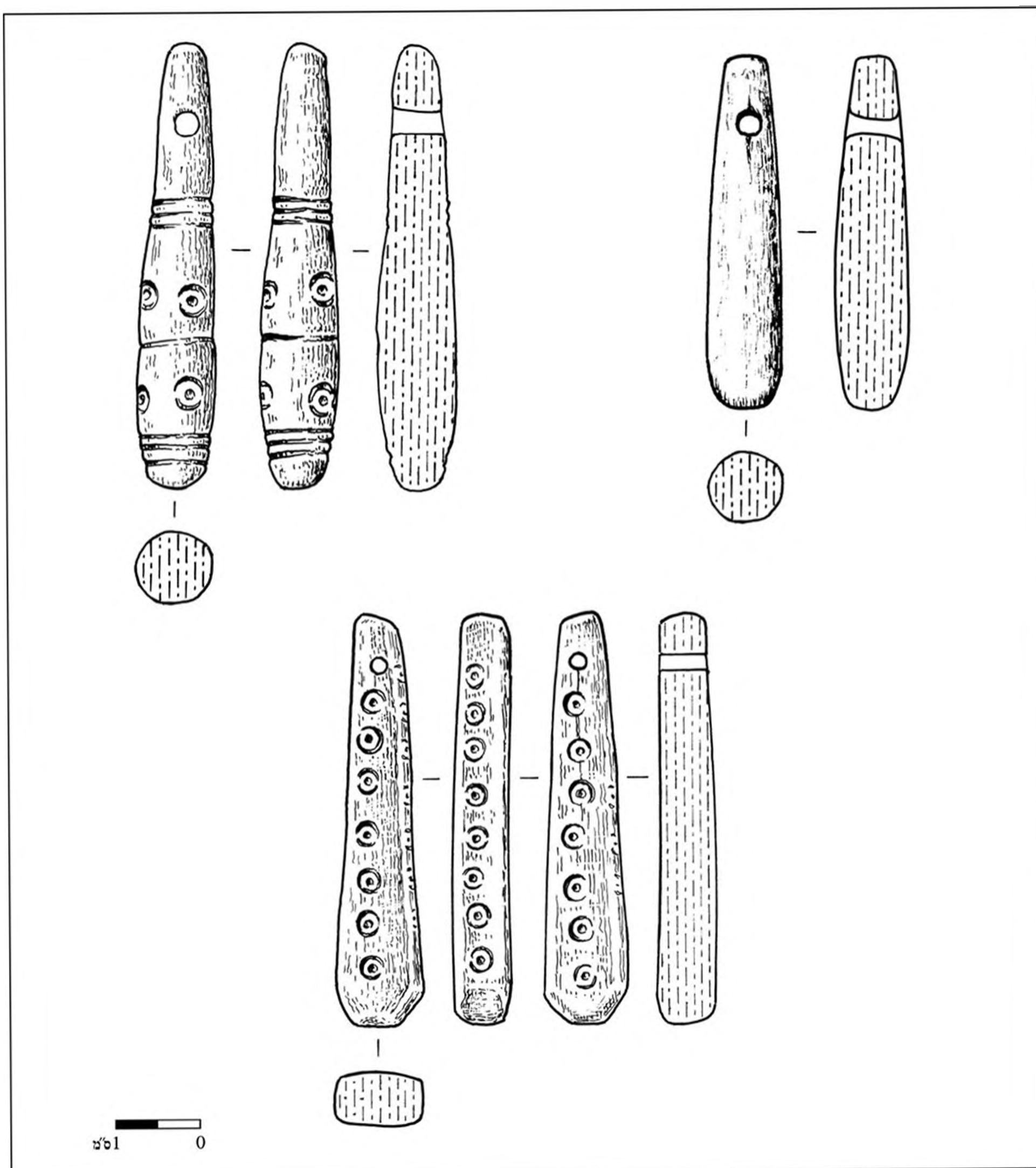
האתר עשיר בכמויות גדולות של כלי מתכת מסוגים שונים. נמצאו חפצים מברונזה וגם מברזל. כלי הנשק כוללים מבחר מגוון של אמצעי לחימה: 15 פגיונות, 10 ראשי חצים, שלוש חרבות ברזל (איור 23), גרזן ברונזה מפואר שהשתמר בשלמות וחנית כבדה מברזל. בדרך כלל לכל פגיון צמודים מסמרי ברזל שחיברו אותו לידיית מעץ, ובמקרה אחד המסמרים שחיברו אותו לידיית היו עשויים ברונזה. בנוסף, נמצאו יותר מעשר אבני צור מעובדות בקפידה ששימשו מקבות, או אולי אבני קלע. זהו ארסנל מרשים ביותר, שכמותו לא התגלה עד היום באתרים של ראשית תקופת המלוכה ביהודה. בסמוך לשער הדרומי נמצאה מוחבאת במערה קטנה קערת ברונזה. כן התגלה לוח דק מזהב שגודלו כמה מילימטרים. ייתכן שמקורו בתכשיט או בחפץ אמנות כלשהו שלא השתמר.

נוסף על כלי המתכת הרבים נמצאה באחד המבנים כורית, קערת חרס ובה סיגי ברונזה. כלי זה הוכנס לתנור יציקה ובתוכו הותכה המתכת. זוהי עדות לקיומה של תעשיית נחושת באתר. כלי ברזל הנם ממצא נדיר בחפירות באתרים של המאה ה-11 והמאה ה-10 לפסה"נ. מציאת כמויות גדולות של כלי ברזל וברונזה בחורבת קיאפה היא תופעה יוצאת דופן ומעידה כי לתושבי האתר היתה אספקה טובה של מתכות. סביר כי בעת נטישת האתר היו התושבים לוקחים חפצים יקרים אלו איתם, או לחלופין הם היו נבזזים על ידי האויב שהחריב את העיר. לכן מפתיע שכלים אלו נשארו בעיר החרבה עד ימינו אנו. ייתכן שבתקופת קיומו של האתר היו בו כמויות כלי מתכת גדולות עוד הרבה יותר, ורק אחוז קטן מפריטים אלו נשאר לארכיאולוגים לאחר שרוב החפצים נלקחו או נבזזו.

הכמות הגדולה של כלי נשק שהתגלו באתר היא הוכחה נוספת לחשיבות הצבאית של חורבת קיאפה כעיר ממלכתית. היבט זה מצטרף למיקום הגיאוגרפי החשוב בפתח עמק האלה, לביצורים המרשימים והמסיביים, ולמסורות המקראיות על סכסוכי גבול בעמק האלה בתקופת קיומו של האתר.

ד. עצם העניין

גם עצמות בעלי חיים שימשו חומר גלם לייצור חפצים שונים. באתר התגלו כמה תליונים צרים וארוכים ולהם חתך עגול. גוף הפריטים הללו מעוטר בחריטות שונות, לעתים בחריטה של מעגלים קונצנטריים (איור 24). באחד הקצוות נקדח נקב המאפשר לקשור אותם ולהשתמש בהם לעיטור הגוף, אם כתליונים ואם כעגילים. פריטים דומים מוכרים באתרים רבים של תקופת הברזל II ביהודה ובישראל. הופעתם בחורבת קיאפה מעידה שהיה נהוג לייצר אותם כבר במחצית השנייה של המאה ה-11 לפסה"נ.

איור 24: תליוני עצם המעוטרים בדגמי קווים מקבילים או בעיגולים קונצנטריים

ה. חרפושיות מצריות וחותרם

בחפירות נמצאו כעשרה קמעות מצריים בצורת חיפושית זבל (שנהוג לכנותם "חרפושיות") או בעלי מתאר מלבני פשוט. קמעות אלו נבדקו על ידי מומחים בתחום, דפנה בן-תור ומרטין קלינגביל. מתברר כי בחלק מהמקרים מדובר בממצאים האופייניים לשושלת ה-19 במצרים, סביב שנת 1200 לפסה"נ, כלומר לשלהי תקופת הברונזה המאוחרת. חפצים אלו כבר היו בני כ-150 שנה כשהגיעו לחורבת קיאפה וכנראה עברו לאורך הדורות כקמעות.

כמו כן התגלה באתר חותרם קטן בצורת קונוס העשוי אבן בצבע כחול-אפור כהה. בחלקו העליון יש נקב מפולש, שדרכו עבר כנראה חוט שקשר את החותרם בשרשרת שנענדה על הגוף, ככתוב במקרא: "שימני כחותם על לבך" (שיר השירים ח, ו). החותרם הוא חפץ קטן שנחרט בו דגם עיטורי כלשהו ולעתים אף כתובת. כאשר מטביעים את החותרם במשטח רך, נוצרת טביעה בדגם המופיע על החותרם. בחותרם שלנו גולפו שני בעלי חיים. את רוב השטח תופסת דמותו של בעל חיים מקריץ, כנראה צבי, המפנה את ראשו לאחור. בצד שמאל נראה בעל חיים העומד על שתי רגליו האחוריות וזנבו מונף מעל לגבו. חיה זאת מוצגת כשהלוע שלה פתוח ונוגע בחלק העליון של קרני החיה. זוהי דמות חיה טורפת, אריה אולי, המזנקת על טרפה. אכן, לפי הזואולוגים, בעל החיים היחיד ממשפחת החתוליים שמניף את זנבו בעת קרב הוא האריה.

כיוון שהחרפושיות והחותם הם פריטים שגודלם נע בדרך כלל בין 1-2 ס"מ הם מתגלים בעיקר בעת ניפוי אדמת האתר. המספר הגדול יחסית של חרפושיות שהתגלו בחפירה נובע בעיקר מהניפוי השיטתי של האדמה היוצאת בעת חפירת מפלסי החיים באתר.

ו. חרוזי אבן

בעת העתיקה, כמו בימינו, אהבו הבריות להתקשט בתכשיטים. בחפירה נמצאו חרוזי אבן בצבעים שונים: לבן, אדום ושחור. אלו חפצים קטנים ועגולים שכל גודלם אינו עולה על כמה מ"מ ובמרכזם נקב. החרוזים הזעירים מתגלים בעיקר בעת ניפוי אדמת האתר. חרוז מיוחד במינו העשוי אבן חן שקופה למחצה בגוון ורוד התגלה בעונת 2011, צורתו בדמות חרפושית מצרית, אך אין הוא מגולף בצד הגחון.

ז. מדוע אין חזירים בחורבת קיאפה?

במהלך העונות נחשפו אלפי עצמות בעלי חיים, שרידי מזונם של התושבים שהתגוררו בחורבת קיאפה. עצמות אלו נלמדו על ידי הארכיאולוג (חוקר העוסק בממצאים ארכיאולוגיים של בעלי חיים) רון קהתי. ממצא זה הוא מרתק, משום שאפשר ללמוד ממנו אילו סוגי בעלי חיים נאכלו, האם היו זכרים או נקבות, ובאיזה גיל נשחטו. פרט מעניין שעלה מן החפירות הוא, שבחורבת קיאפה לא נמצאו כלל עצמות של חזירים. זהו מידע חשוב, משום שבאתרים הפלשתיים בשפלה, בעקרון וגת, נמצאו עצמות חזיר. כמו כן נמצאו עצמות חזיר בעיר הכנענית של לכיש בתקופת הברונזה המאוחרת. מכאן שהיו באזור השפלה תרבויות שנהגו לאכול בשר חזיר ולעומתן אוכלוסיית חורבת קיאפה נמנעה מאכילת בשר חזיר. כיוון שיש במקרא איסור על אכילת בשר חזיר (ויקרא יא, ז), היבט זה מהווה נימוק חשוב להחלטה מדוע אוכלוסיית האתר היא יהודאית, ולא כנענית או פלשתית.

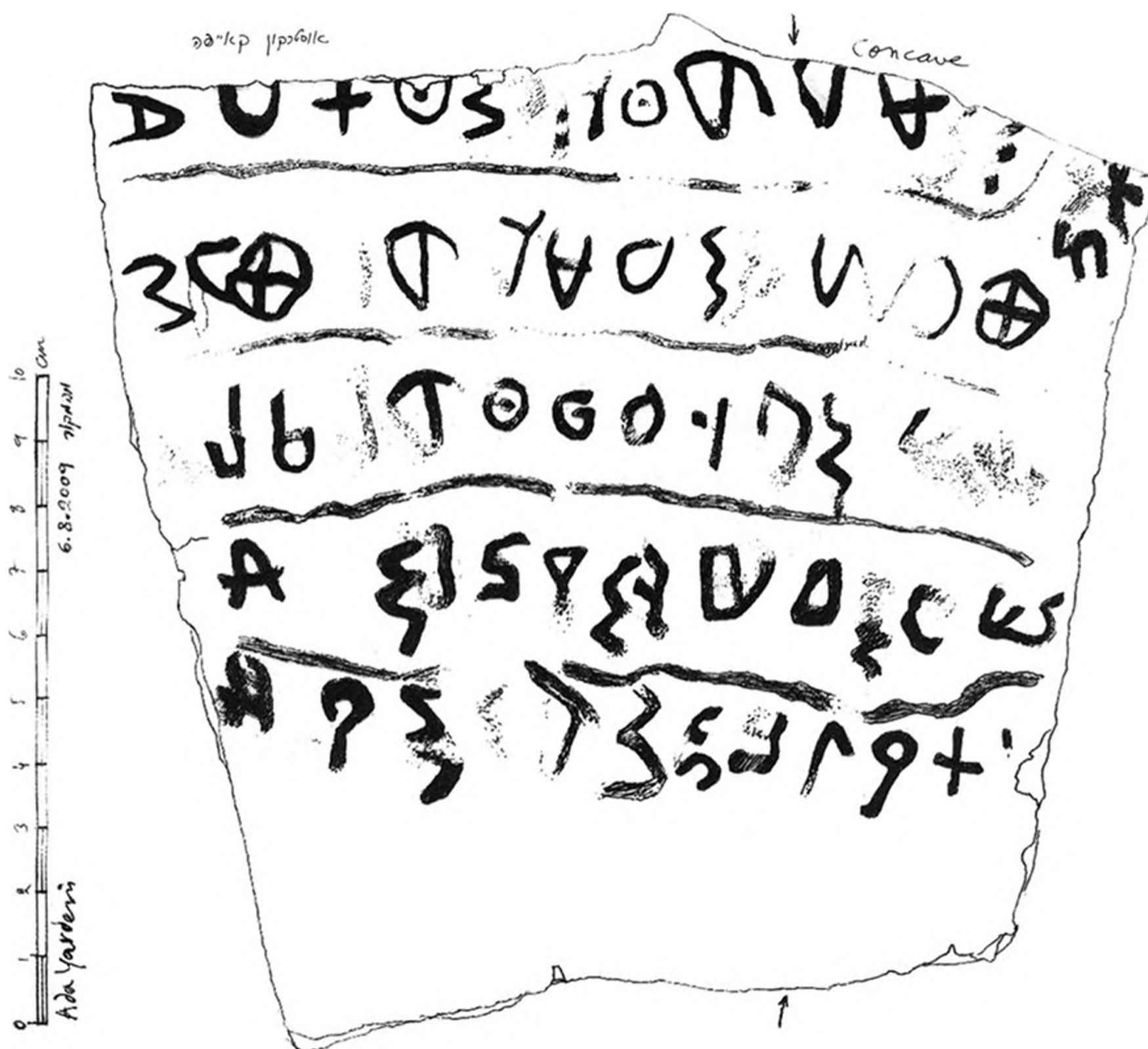
פרק 5

דרישת שלום מן העבר: אוסטרקון חורבת קיאפה

א. תגלית מרגשת בשעות הבוקר

ביום 8 ביולי 2008 בשעות הבוקר חפר עודד יאיר, תלמיד תיכון צעיר שהתנדב לחפור באתר במשך כמה ימים, בפינה הדרומית-מערבית של חדר בבית השני מצפון לשער בשטח B. את תשומת לבו של עודד משך חרס גדול שצורתו מיוחדת: טרפז שמידותיו 15 ס"מ על 16 ס"מ. עודד בחן את החרס המאובק שאליו דבקו רגבי אדמה, אבל לא הבחין בדבר יוצא דופן ולפיכך הניח אותו בדלי פלסטיק, עם הממצאים האחרים שנחשפו באותו יום באותו מקום. בתום יום העבודה, בשעות הצהריים, הועלה דלי הממצאים לאכסניה שבה מתגוררת המשלחת ומולא במים כמו כל הדליים האחרים שהובאו מן השטח. הדלי הונח בצד עד שתגיע העת לרחיצת הממצאים ולניקויים. כשלוש שעות לאחר מכן, התחיל האחראי לריבוע החפירה שבו נמצא החרס, סאנג'יופ צ'אנג, לרחוץ את הממצאים שבדלי. כשהוציא את החרס הגדול מהמים שם לב להפתעתו כי יש עליו סימני אותיות. מתברר כי השריית החרס במים מוססה את האבק ושרידי האדמה שהצטברו עליו, וכך נחשפה עליו כתובת שהיתה עלומה זה שלושת אלפים שנה. ממצא זה הוא אולי הממצא הנייד החשוב ביותר שגילינו בחורבת קיאפה: כתובת בדיו על חרס (איור 25).

נקדים ונאמר, שבעולם העתיק לא היה נייר, ולפיכך היה נהוג לכתוב על חומרים שונים ומגוונים: קלף עור, פפירוס, שברי כלי חרס או אפילו לחרוט באבן כתובות חשובות במיוחד. כתובת על חרס נקראת "אוסטרקון", והכתיבה יכולה להיעשות בדיו, או על ידי חריטה לתוך החרס. באזורי האקלים היס-תיכוני של ארץ ישראל עור ופפירוס נרקבו והתפוררו במהלך השנים, ולכן ניתן למצוא בדרך כלל כתובות משני הסוגים האחרים: אוסטרקונים או כתובות חרוטות באבן.

איור 25: ציור האוסטרקון מחורבת קיאפה (על פי עדה ירדני)

מציאת כתובת איננה עניין של מה בכך. מדובר באירוע נדיר בחפירות בארץ ישראל והדבר עורר כמובן התרגשות עצומה בקרב חברי המשלחת. החרס צולם ונבדק בתשומת לב מרובה. חלק גדול מפני החרס היה מכוסה בכיסוי גירני שהצטבר במהלך הדורות, בדומה לאבן המצטברת בקומקום, ורק אותיות בודדות נראו פה ושם. כבר בשלב ראשוני זה שתי תופעות היו ברורות לעין: האחת שיש באוסטרקון קווים ישרים המפרידים בין שורות הכתב, והשנייה, שצורת האותיות קדומה מאוד, ומזכירה את סגנון הכתיבה הכנעני, של תקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת.

התלבטנו כיצד לנהוג בחרס הרטוב הנושא כתובת, על מנת שלא ייגרם חלילה נזק כלשהו לכתוב. התייעצנו טלפונית עם משמרת המשלחת, אורנה כהן, וקיבלנו הנחיה פשוטה: להניח את החרס בחדר על נייר סופג ולתת לו להתייבש לאט. בסוף השבוע, כשהמשלחת עלתה לירושלים, הובא החרס למעבדת השימור, ושם במשך כשבועיים

עבר תהליכי ניקוי ושימור. החרס הנקי צולם במעבדות הצילום של רשות העתיקות בירושלים על ידי קלרה עמית, במצלמה רגילה ובמצלמת אינפרה אדום (קרינה באורך גל גדול יותר מזה של האור הנראה בעין). בינתיים פנינו לאפיגרף (חוקר הכתב) חגי משגב והצענו לו לקבל עליו את מלאכת הפענוח והפרסום של הכתובת. רק תנאי אחד הועמד בפניו, והוא – שהפרסום ייעשה בזמן סביר, בתוך חצי שנה, ולא יימשך שנים ארוכות, כמו שעלה בגורלן של כתובות שונות, שפורסמו לעתים עשרות שנים לאחר שנחשפו. חגי הסכים בשמחה.

מבחינה טכנית השתמרות הדיו אינה טובה בחלקים גדולים של הכתובת ולפיכך קשה לקרוא את האותיות. בהתייעצות עם פנינה שור, מנהלת תחום טיפול בממצאים דאז ברשות העתיקות, הופנינו לגרג ברמן, מומחה מארצות הברית לשיטות צילום והדמיה, ששהה באותה תקופה בארץ, במסגרת מחקר על המגילות הגנוזות של קומראן. בהתייעצות עמו הוחלט לשלוח את האוסטרקון לסדרת צילומים במעבדות בארצות הברית. ואולם כאן התעוררה בעיה, שכן הובלת עתיקות מארץ לארץ קשורה במערכת חוקים מכבדה שנועדה למנוע שוד עתיקות והברחתן לארצות אחרות. בהתאם לכל הנהלים המקובלים, האוסטרקון קיבל רישיון יצוא מרשות העתיקות של מדינת ישראל ונלקח בתיק יד, כשהוא ארוז בצורה המגנה עליו מתלאות הדרך. הוא הוטס מתל אביב לטורונטו, לבוסטון, ללוס אנג'לס ובחזרה לתל אביב, ובכל מעבר גבול עורר החפץ המוזר תהיות ושאלות בקרב נציגי ביקורת הגבולות. ניצלנו את ההזדמנות שבה הוצא החרס מן הארץ כדי להציגו בכינוס מדעי, מן החשובים בעולם, של בתי הספר האמריקניים לחקר המזרח שנערך בבוסטון. בכינוס זה נערך מושב מיוחד בנושא חפירות חורבת קיאפה, שהיו בו ארבע הרצאות על היבטים שונים של החפירה. באולם ההרצאות נכחו מאות אנשים, ומחוסר מקומות ישיבה נאלצו רבים להאזין להרצאות בעמידה. בהזדמנות זו בא לבדוק את האוסטרקון פרנק מור קרוס מאוניברסיטת הרווארד, גדול חוקרי הכתב הכנעני במחצית השנייה של המאה העשרים.

כאשר הגיע החרס למעבדות המחקר בארצות הברית נטל אותו המומחה לצילום גרג ברמן לסריקות ולצילומים בארבע שיטות שונות, בשתי מעבדות באזור בוסטון ובשתי מעבדות באזור לוס אנג'לס.⁵⁶ במעבדות אלו מצוי מכשור העושה שימוש בטכנולוגיות המתקדמות בעולם, שמרכיביו משמשים בצילומים הנערכים בחלל. התצלומים השונים הקלו את קריאת האותיות שקודם לכן קריאתן לא היתה ברורה, ואפשרו לחגי משגב להציע פרסום סביר של הכתובת. עתה היה ברור כי האוסטרקון מחורבת קיאפה כולל כשבעים אותיות המסודרות בחמש שורות ושחלק מהאוסטרקון

נשאר ריק. בין השורות סורטטו קווים שחורים, שעזרו לכותב לשמור על כתיבה ישרה. הרוצה לחזות באוסטרקון קיאפה יוכל לעשות זאת כיום במוזיאון ישראל, שם הוא מוצג לקהל הרחב בביתן הכתב שבאגף הארכיאולוגיה.

ב. פענוח "צופן קיאפה": צורת האותיות

קריאתה של כתובת עתיקה שהשתמרה באופן משובש ולקוי, ובשפה שיש לזהותה, דומה למלאכת פענוח צופן. מי שכתב את הכתובת כתב אותה לתומו בשפה ובכתב שהיו מובנים לו ולבני זמנו. אך בעבורנו, החוקרים הבוחנים את הכתובת כעבור שלושת אלפים שנה, זהו כתב סתרים הדורש מאמץ רב להבנתו. יש לזהות את האותיות, להחליט מהו כיוון הכתיבה, לזהות את המילים ואת השפה שבה הן נכתבו, ורק לבסוף יכול המפענח ליהנות מפרי עמלו ולהבין את הכתוב. מלאכת הפענוח של "צופן קיאפה" שלנו היתה מלאכה מרתקת, שנעשתה על ידי בדיקת הכתובת תוך הסתייעות בתצלומים. במחקר האוסטרקון יש שני היבטים מרכזיים. תחום אחד, הנקרא פליאוגרפיה, בודק את צורת האותיות. התחום האחר מתמקד בשפה ובונה מהאותיות מילים ומשפטים. זיהוי והגדרת האותיות מהווים את השלב הראשון בפענוח האוסטרקון. כבר ביום הראשון לגילוי האוסטרקון היה ברור כי צורת האותיות בכתובת שייכת למסורת הכתיבה הכנענית, ומסקנה זאת לא השתנתה לאחר ניקוי הכתובת וקבלת התצלומים.

הכתב הכנעני (הידוע גם בכינוי כתב פרוטו-כנעני) הומצא כנראה במאה ה-18 לפסה"נ על ידי אנשים מכנען, שהכירו היטב את התרבות המצרית ואת שיטת הכתיבה המצרית. היבט זה ברור לנו מכך שצורת האותיות של האלף-בית הקדום לקוחה ממסורת הכתיבה המצרית של הכתב ההירוגליפי, כתב ציורים מסובך שבו היו מאות רבות של סימנים, והכתיבה בו היתה מסורבלת וקשה. רק סופרים שלמדו במשך שנים ארוכות ידעו קרוא וכתוב. בשלב מסוים אדם אחד, או קבוצת אנשים מכנען, שנחשפו לשיטה המצרית, אימצו כ-30 סימנים הירוגליפיים, והשתמשו בהם ליצירת כתב אלף-בית פשוט וקל יחסית. במקום מאות רבות של סימנים, ניתן להעביר מסרים מורכבים באמצעות מספר קטן של אותיות. זוהי אחת ההמצאות האינטלקטואליות החשובות ביותר של המין האנושי. היכן ומתי נעשה אותו מפגש מיוחד שבו נלקחו אותיות מצריות משיטת כתיבה מסובכת ומסורבלת, והפכו לשיטת כתיבה של אלף-בית פשוט המאפשר לכל אדם ללמוד קרוא וכתוב? לדעת האגיפטולוגית אורלי גולדוואסר מדובר בהמצאה של אדם אחד, ממוצא

כנעני, ששמו חֶבְדָּה (Khbede), שהיה מעורב בפעילות הכרייה במכרות הטורקוז בדרום סיני, בצארביט אל חאדם, ודמותו מגולפת על אסטלה כשהוא רוכב על חמור.⁵⁷

מסורת הכתיבה הכנענית של האלף-בית של תקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת לא היתה כתב רשמי של סופרים ומלכים, ולכן לא התגבשו בה כיווני כתיבה מחייבים או העמדה (כלומר כיוון כתיבה) מחייבת של האותיות. רק במהלך המאה ה-10 לפסה"נ אומץ כתב זה על ידי הפניקים ומוכר בכתובות מלכי עיר הנמל ג'בל שבלבנון. מכאן ואילך הפך הכתב לממוסד, וכלל 22 אותיות שנכתבו בהעמדה מחייבת של כל אות ואות, וכתיבה מימין לשמאל. שיטת כתיבה זאת אומצה בממלכות יהודה וישראל, וגם על ידי שאר העמים בסביבה: ארמים, מואבים ואדומים. מתברר כי הכתב האופייני לארץ ישראל בתקופת ימי הבית הראשון, הכתב העברי שמקורו פניקי, עדיין לא היה בשימוש בחורבת קיאפה, והאוסטרקון שלנו הוא אחת הדוגמאות האחרונות לכתיבה בסגנון הכנעני, המסיימת מסורת כתיבה שנמשכה כ-800 שנה.

בכתובת מיוצגות רוב אותיות האלף-בית, כולל האות טי"ת הנדירה יחסית בכתובות, שמופיעה כאן פעמיים. האות אל"ף מופיעה חמש פעמים, אך האדם שכתב את הכתובת לא טרח להקפיד על כתיבה אחידה שלה ולכן היא נכתבה בשלוש העמדות שונות: על הצד, על הרגליים ועל הראש (איור 26).

ג. פענוח "צופן קיאפה": כיוון הכתיבה ויצירת מילים

לאחר פענוח האותיות, או לפחות חלק גדול מהן, התעוררה השאלה כיצד יש לקרוא את האותיות, כלומר מה כיוון הכתיבה. כשבודקים כתובות עתיקות מפרקי זמן שבהם מסורת הכתיבה ידועה ושגורה, ברור תמיד מי השורה הראשונה ומי השורה האחרונה בכתובת. אבל לא כך בכתובות ממסורת הכתיבה הכנענית, שבה כאמור עדיין לא התקבעו צורות מחייבות להעמדת האותיות או לכיוון הכתיבה. באותם ימים אפשר היה לכתוב בשלושה כיוונים שונים: מימין לשמאל, משמאל לימין, או בצורה שבה השור חורש את השדה (בוסטרופדון), כלומר, כותבים מימין לשמאל ואז חוזרים משמאל לימין וחוזר חלילה. מיהי, אם כן, השורה הראשונה ומי השורה האחרונה בכתובת? בעת פענוח הכתובת נעשו שישה ניסיונות שונים לקריאה, כשבשלושה מהם האוסטרקון הונח כשחלקו הרחב למעלה, ובשלושה אחרים כשהוא הפוך ב-180 מעלות, כלומר כשחלקו הרחב למטה.

..... מ

DVA.....

S.....

.....

AD

VO7

.....y

17 7

.....פ

..... П

7.....Σ

..... 5

979 ק,ר

335

.....

.....ת

CGU

.....אותיות לא מזוהות

הקריטריון לקביעת כיוון הכתיבה הוא קבלת מילים בעלות משמעות. יש מילים שאינן מסייעות לזיהוי כיוון הכתיבה, כך למשל המילה "שפט" תהפוך למילה "טפש" אם נקרא את האותיות בהיפוך. אבל המילה "עבד" בהיפוך אותיות תיתן את הצירוף "דבע" שהוא חסר משמעות. לאחר חודשים רבים של עבודה, תוך פסילת אפשרויות חסרות משמעות והעדפת קריאות ברורות, התקבלה המסקנה שיש לקרוא את האוסטרקון כשהצד הרחב למעלה והצד הצר למטה. זוהי מסקנה הגיונית, כיוון שבהעמדה כזאת החלק הריק באוסטרקון נמצא בתחתית החרס. גם היום, כשאנו כותבים על דף נייר אנו מתחילים בראש הדף ואם נשאר מקום ריק הוא ממוקם בתחתית הדף. כמו כן הוחלט שיש לקרוא את כל השורות משמאל לימין (כמו באנגלית) ולא מימין לשמאל (כמקובל בשפות שמיות).⁵⁸ זאת מפני שבאופן זה התקבלו מספר גדול יחסית של מילים וצירופי מילים בעלי משמעות, כמו "אל תעש", "עבד", "שפט", "בעל", ו"מלך".

ד. פענוח "צופן קיאפה": הבנת הכתוב וקביעת השפה

אפשר כאמור לזהות בכתובת מילים ברורות, כגון "אל תעש", "עבד" "שפט", "בעל" "מלך", אבל הבנת הטקסט מראשיתו ועד סופו בעייתית בשלב זה ויש לקוות שמחקרים נוספים יצליחו להבהיר את משמעות הכתובת. בטבלה 7 מופיעות שתי הצעות פענוח, מימין הצעתו של חגי משגב ומשמאל הצעתה של עדה ירדני. ניתן למצוא שינויים קלים בין שתי הקריאות, אבל שתיהן לא מצליחות להגיע להבנה של טקסט רצוף מתחילתו ועד סופו.

טבלה 7: הצעות לפענוח האוסטרקון על פי חגי משגב ועדה ירדני

שורה	חגי משגב	עדה ירדני
1	אל תעש ועבד א[ת]	אלתעש[?]: ועבדא
2	שפט בואלמ אלט	שפט [?][ב?] ואלמ[.] שפט י.
3	א?ל ובעלל	[.] גר [?][בעלל...מ?]כי
4	א מ ונקמ יסד מלכ ג[ת]	א[?]מ.נקמיבדמלך
5	סרנ ע[...][מג/דרת]	חרמ[?]. שכ.גרת

לצירוף המופיע בתחילת הכתובת "אל תעש" משמעות חשובה במיוחד לקביעת שפת האוסטרקון. הפועל "לעשות" מוכר בעברית, ולא היה בשימוש בכנענית או בפניקית.

לכן קבע האפיגרף חגי משגב כי לשון הכתוב היא עברית. מכאן שזוהי הכתובת העברית הקדומה בעולם. האוסטרקון מעיד על יכולת כתיבה בתחילת המאה ה-10 לפסה"נ ביהודה, ולעובדה זו משמעות רבה, שכן היא מעידה על כך שבני התקופה יכולים היו להעלות על הכתב מסורות ונתונים שעשויים היו להשתמר מאות בשנים, עד לניסוח המסורת המקראית מאוחר יותר.

ה. אשמה, תוכחה ואבדון? הצעות לשיפורים בקריאת האוסטרקון

כאשר התגבשה ההבנה כי אין בכוחנו לשפר עוד את קריאת האוסטרקון, הגיע הזמן להציג את תוצאות הפענוח לציבור החוקרים ולציבור הרחב. חשיפת האוסטרקון נעשתה ביום עיון משותף למכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית ולרשות העתיקות, שהתקיים ביום חמישי 15 באוקטובר 2009. מרגע פרסומו ברבים פג תוקף הבלעדיות של משלחת החפירות והאוסטרקון חופשי ללימוד ולקריאה של כל חוקר בעולם. כל טעות או חוסר הבנה שלנו תתקבל בביקורת, ורצוי כמובן להימנע ממצב שבו יתברר כי כל הפענוח שהצענו בטעות יסודו. כדי להיות בטוחים שהפענוח שלנו אכן מבוסס פנינו, כשלושה חודשים לפני יום העיון, לשלושה מומחים לכתובות קדומות: עדה ירדני, שמואל אחיטוב ואהרון דמסקי. שלושתם קיבלו את המאמר המסכם של חגי משגב, את ציור האוסטרקון, צילומים וכן גישה חופשית לבדיקת האוסטרקון המקורי שנשמר עד אז בכספת באוניברסיטה העברית. כל אחד משלושתם כתב מאמר ובו הערות ותובנות חדשות על הכתובת. כל השלושה, וכן כל החוקרים האחרים שכתבו על האוסטרקון עד היום, קיבלו את ההעמדה ואת כיוון הקריאה שהציע חגי משגב. פה ושם הועלו הצעות אלטרנטיביות לפענוח אות זו או אחרת. כך למשל, עדה ירדני, בשונה מחגי משגב, זיהתה את המילה "שפט" פעם נוספת בסוף השורה השנייה של האוסטרקון.

האוסטרקון מעורר את דמיונם של חוקרים רבים. בהיעדר קריאה ברורה של הכתובת, כל אות יכולה לתרום באופן משמעותי להבנת הכתוב. כאן צריך לדעת להיזהר ולא להפליג בדמיון למחזות שהכתוב אינו מחייב. כך למשל גרשון גליל מאוניברסיטת חיפה, בהסתמך על קריאתם של חגי משגב ועדה ירדני, השלים אותיות פה ושם והציע לקרוא בשורה השנייה את המשפט: "שפוט עבד ואלמנה, שפוט יתום וגר".⁵⁹ כך התקבל מסר חברתי העוסק בצורך לעשות משפט צדק גם למרכיבים החלשים בחברה, היתום והאלמנה, בדומה למסר המקראי (השוו דברים י, יח; ישעיהו א, יז). אכן, מאוד מפתה לקבל את הפענוח הזה לשורה השנייה. אבל יש לשים לב

שיש כאן טיעון מעגלי: מצד אחד משוחזרות באוסטרקון, על בסיס המקרא, מילים כמו עבד, אלמנה או יתום, כולן מילים שקריאתן אינה בטוחה. מצד אחר אך טבעי הוא שטקסט המשוחזר על פי המקרא יצביע על דמיון רב למקרא. ברוח דומה, המדגישה צדק חברתי, פורשו גם שלוש השורות הבאות באוסטרקון, תוך שחזור מסיבי של אותיות ומילים. לא זאת בלבד, על בסיס פרשנות זאת נבנתה קומה שנייה של פרשנות, שלפיה מאוסטרקון חורבת קיאפה ניתן לתארך לתחילת המאה ה-10 לפסה"נ את כתיבתם של חלקים מהמסורת המקראית. לדעתנו, הניסיונות לפענוח האוסטרקון צריכים להתבסס על האותיות הקיימות ולא ראוי להעלות הצעות המתבססות על שחזור מספר רב של אותיות, דבר היכול לשנות את הטקסט באופן מוחלט.

לנו יש הצעה חדשה להבנת הכתוב בחצייה השני של השורה הרביעית באוסטרקון, שבה כתוב, על פי קריאת עדה ירדני, "יבד מלך". היא הציעה לראות בצירוף "יבד" טעות סופר של סיכול אותיות, ועל כן תיקנה את הכתוב וקראה את הביטוי "ביד מלך".⁶⁰ לדעתנו, אפשר שמופיעה כאן המילה "(א)בד" והכותב השמיט את האות אל"ף. כתיב כזה מוכר למשל בכתובת "בלעם בן בעור", כתובת על טיח שהתגלתה בצדו המזרחי של עמק הירדן באתר של תל דיר עלה, המתוארכת כנראה למאה השמינית לפסה"נ. כתובת זאת מתארת חוזה (נביא) בשם בלעם בן בעור, דמות המוכרת גם במסורת המקראית, ובאותו אזור גיאוגרפי. בכתובת זאת מופיע כתיב המשמיט לעתים את האות אל"ף, כגון "(ל)א (א)רואה", "(א)ול (א)כל".⁶¹ על פי הצעתנו, שאינה מצריכה כל שינוי או שחזור, מתקבל באוסטרקון הביטוי "(א)בד מלך". ביטוי דומה מופיע במקרא כמה פעמים, בנבואות תוכחה של נביאים שונים: "ואבד מלך מעזה" (זכריה ט, ה) או "יאבד לב המלך" (ירמיהו ד, ח).

אפשר להוסיף לקריאה זאת את הצעתו של שמואל אחיטוב, להשלים בתחילת השורה הנדונה את האות שי"ן, וכך נקבל את הקריאה: "א[ש]ם ונקם".⁶² צירוף שתי הצעות אלו נותן קריאה רציפה וברורה של השורה הרביעית באוסטרקון חורבת קיאפה: "אשם ונקם יאבד מלך". אם קריאה זאת נכונה אזי מתקבל בבירור טקסט זועם בעל אופי נבואי. אנו מכירים כתובות אחדות שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות, שבהן מוזכרים דברי נבואה מתקופות שונות: בעיר מארי שעל הפרת המתוארכת למאה ה-18 לפסה"נ,⁶³ בכתובת בלעם בן בעור מתל דיר עלה בירדן שהוזכרה לעיל, וכן מוזכר נביא בכתובת מלכיש משלהי ימי הבית הראשון.⁶⁴ לאמתו של דבר חלק ניכר מספרי המקרא הם ספרי נביאים. דבר זה אינו מפתיע, שכן הנבואה נתפסה כדבר האל ועל כן נעשה מאמץ גדול לתעד ולשמר דברים אלו מדור לדור.

אם נחזור לקריאה "אשם ונקם יאבד מלך" בשורה ארבע באוסטרקון חורבת קיאפה, מתעוררות שאלות שונות: מי נשא נבואה זאת? וכנגד איזה מלך? האם ייתכן כי יש לפנינו עדות לאופוזיציה כנגד שלטונו של דוד? הרי במסורת המקראית מוזכרים ניסיונות שונים להורידו מכס המלכות, תחילה על ידי אנשי בית שאול, המלך הקודם (שמואל ב, ג, א), ולאחר מכן על ידי בנו אבשלום (שמואל ב, טו, י) וכן מרד שבע בן בכרי (שמואל ב, כ, א).

יש לקוות שבעתיד יימצאו כתובות נוספות, בחורבת קיאפה או באתרים אחרים מתקופה זאת, שבעזרתן יהיה אפשר להבין טוב יותר את הכתובת הנוכחית. גם היום, אף שהבנת הטקסט מוגבלת, יש לכתובת חשיבות אדירה בהבנת התפתחות כתב האלף-בית בעולם והתפשטותו, אחת ההמצאות האינטלקטואליות החשובות ביותר של המין האנושי.

סיכום

מפרק זמן של כ-300 שנה, מהמאה ה-12 עד המאה ה-9 לפסה"נ, עומד לרשותנו בכל ארץ ישראל רק מעט חומר כתוב. על רקע דלות הממצא בולט בחשיבותו אוסטרקון חורבת קיאפה הכולל חמש שורות כתב, כ-70 אותיות וכ-20 מילים. ייתכן שהוא מתעד נבואה קדומה שיש בה תוכחה המופנית כלפי מלך מסוים. האוסטרקון מעיד כי התקיימה בממלכת יהודה פעילות של כתיבה כבר מימיה הראשונים, בסוף המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-10 לפסה"נ. לפיכך יכלו בני התקופה להעלות זיכרונות היסטוריים על הכתב ולשמרם מדור לדור. בכך נשמטת הקרקע מתחת לטענה המרכזית של החוקרים מתחום הגישה המינימליסטית, משום שעורכי מקרא שפעלו בתקופות מאוחרות היו חסרי כל מידע היסטורי על אודות תקופת ראשית המלוכה, הם המציאו סיפורי אגדות שאין להם כל בסיס.

פרק 6

הפולחן ביהודה לפני הקמת מקדש שלמה

הממצאים מחורבת קיאפה תורמים רבות לחקר הפולחן הקדום של תקופת בית ראשון. להכרת הפולחן והבנתו בתקופה זאת ובאזור יהודה יש חשיבות עצומה למחקר המודרני, כי על פי המקרא במיקום זה ובזמן זה התפתחו שתי תפיסות דתיות ייחודיות בקנה מידה עולמי: האמונה באל אחד, כלומר פולחן מונותאיסטי, והפולחן האנאיקוני, כלומר הפולחן הרוחה דמויות, המתבטא בציווי "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ, ד). מדובר בשני היבטים מיוחדים השונים בתכלית השינוי מהפולחן האלילי שהיה נהוג בכל ארצות המזרח הקדום. אמנם לפי המסורת המקראית תפיסות אלו היו נהוגות מימים ימימה בעם ישראל, אבל כבר על פי המסורת עצמה אנו שומעים כי המציאות היתה הרבה יותר מורכבת. בממלכת ישראל רוב האוכלוסייה, כולל השכבה השלטת, לא הקפידה על פולחן מונותאיסטי ועבדה לבעל ולאשרה "על כל גבעה גבהה ותחת כל עץ רענן" (ראו למשל מלכים א, יד, כג). גם ביהודה אנו שומעים על חיכוכים בין שתי תפיסות עולם דתיות שונות. כך למשל, מסופר כי בימי יאשיהו המלך הוציאו מהמקדש בירושלים את האשרה ושרפו אותה בנחל קדרון (מלכים ב, כג, ו). מכאן אנו למדים כי עמד בשלב כלשהו פסל או ייצוג אחר של אשרה במקדש בירושלים. במקום אחר אנו שומעים כי המלך חזקיהו הרס את נחש הנחושת אשר עשה משה במדבר (מלכים ב, יח, ד). כלומר, עמד בירושלים פסל נחש שייחוסו הגיע עד ימי משה במדבר, וקשרו לו תכונות רפואה והצלה. נביאים שונים בימי המקרא חזרו והתריעו נגד עבודת האלילים שפשתה בעם. עבודת האלילים משתקפת גם בממצא הארכיאולוגי: בחפירות השונות שנערכו בירושלים נמצאו בשכבות של שלהי תקופת בית ראשון יותר מ-2,000 צלמיות חרס של דמות אישה עירומה התומכת בידיה את חזה. נראה שמדובר באלילת פריון שתפקידה היה לעזור לנשים בענייני היריון, לידה והנקה תינוקות.⁶⁵ יש המזהים דמות זאת עם האשרה המוזכרת במסורת המקראית. ממצא

זה אופייני לאתרים רבים ביהודה והוא בגדר תופעה נפוצה בשלהי תקופת הבית הראשון.

כדי להבין את חשיבות הממצאים מחורבת קיאפה יש להקדים ולהציג לקורא את עיקר הידע על הפולחן הקדום בתקופת הברזל I במאות 12–11 לפסה"נ. מתקופה זאת מוכרים כמה מקומות פולחן: מצבה ופסל אֵל מברונזה שחפר יגאל ידין בחצור; אתר שנחפר על ידי עמיחי מזר הממוקם בראש אחד ההרים בשומרון, שבו התגלה פסל פר מברונזה ומכאן שמו "אתר הפר"; אתר בהר עיבל שנחפר על ידי אדם זרטל ובו התגלה מכלול עצמות בעלי חיים המעיד על פעילות פולחנית; וחדר פולחני שנחפר על ידי אמנון בן-תור בתל קירי שבעמק יזרעאל.⁶⁶ כל המקומות הללו נמצאים בתחום ממלכת ישראל הצפונית. אין לנו מדרום הארץ, האזור של יהודה, נתונים ברורים על הפולחן בתקופת הברזל I. גם מתקופת הברזל IIא, במאות 9–10 לפסה"נ, הידע על הפולחן ביהודה מצומצם מאוד, וכולל חדר פולחני אחד שנחפר על ידי יוחנן אהרונן בלכיש. בחדר מלבני קטן נמצא ריכוז של חפצי פולחן, שכלל מזבח קרניים מאבן גיר וכמה כלי חרס מיוחדים.⁶⁷ המידע החשוב ביותר על הפולחן בממלכת יהודה מגיע משתי חפירות נוספות שארגן יוחנן אהרונן, המקדש שנמצא בערד ומזבח ארבע קרניים גדול מתל שבע, אבל הם מאוחרים לממצא של חורבת קיאפה בכמאתיים שנה או יותר, ומתוארכים למאה ה-8 לפסה"נ.

היעדר ממצא ארכיאולוגי מצד אחד וקריאה ביקורתית של המסורת המקראית מצד אחר הביאו להתפתחות גישות שהטילו ספק בטענה שהאמונה באל אחד והפולחן האנאיקוני התפתחו בממלכת יהודה בראשית תקופת הברזל. חוקרים שונים הציעו ששתי תופעות אלו הן התפתחות הרבה יותר מאוחרת, והציעו להן תאריכים שונים: שלהי תקופת הברזל, התקופה הפרסית או התקופה ההלניסטית.⁶⁸ לדעתם עורכים מאוחרים של המקרא הקדימו את המאוחר וייחסו תופעות אלה לפרקי זמן שהן לא היו נהוגות בהם כלל. כיוון שעד היום לא נחפרו ביהודה עדויות לפולחן מהמאות 12–10 לפסה"נ, לא היה בנמצא מידע רלוונטי לשאלות אלו. מצב זה השתנה עתה, עם חפירות חורבת קיאפה, שבהן נמצאו עדויות רבות ומגוונות לפולחן בממלכת יהודה הקדומה: מצבות, חדרי פולחן, דגמי מקדש ואף צלמית חרס.

מצבות פולחן

מצבות פולחן מוכרות היטב הן במסורת המקרא והן בממצאים רבים ומגוונים שנמצאו בכל רחבי המזרח הקדום, מהתקופה הניאוליתית ואילך. המצבה היא אבן צרה וארוכה שהונחה על צדה הצר, והיא עומדת בולטת מעל סביבתה. זוהי אבן שנשארה בדרך כלל בצורתה הטבעית ובכך היא שונה מעמוד שסותת מכל הצדדים עד שקיבל צורה גיאומטרית מוגדרת. על המצבות בתקופת המקרא אנו למדים מהסיפור המקראי על יעקב בבית אל. כזכור, בשעת ערב הניח יעקב את ראשו על אבן ונרדם. באותו לילה חלם על סולם שראשו בשמים ומלאכי ה' עולים ויורדים בו. בבוקר כשהתעורר, לקח את האבן ששימשה כרית, הניח אותה על צדה הצר, יצק עליה שמן, והיא הפכה למצבה (בראשית כח, יא-יח). דוגמה זאת מעידה כי לצורך הקמת מצבה לא נדרשה כל פעולת סיתות, והיה מקובל להשתמש באבן בצורתה הטבעית. כל אימת שהמקרא מתאר ארגון מחודש של הפולחן, אנו שומעים על שבירת מצבות ועל כריתת האשרה ושִׁפְתָה (מלכים ב, יח, ד; מלכים ב, כג, יד). מכאן שמצבות היו עשויות אבן ואילו האשרה עץ.

א. פולחן אבנים קדום: המצבות

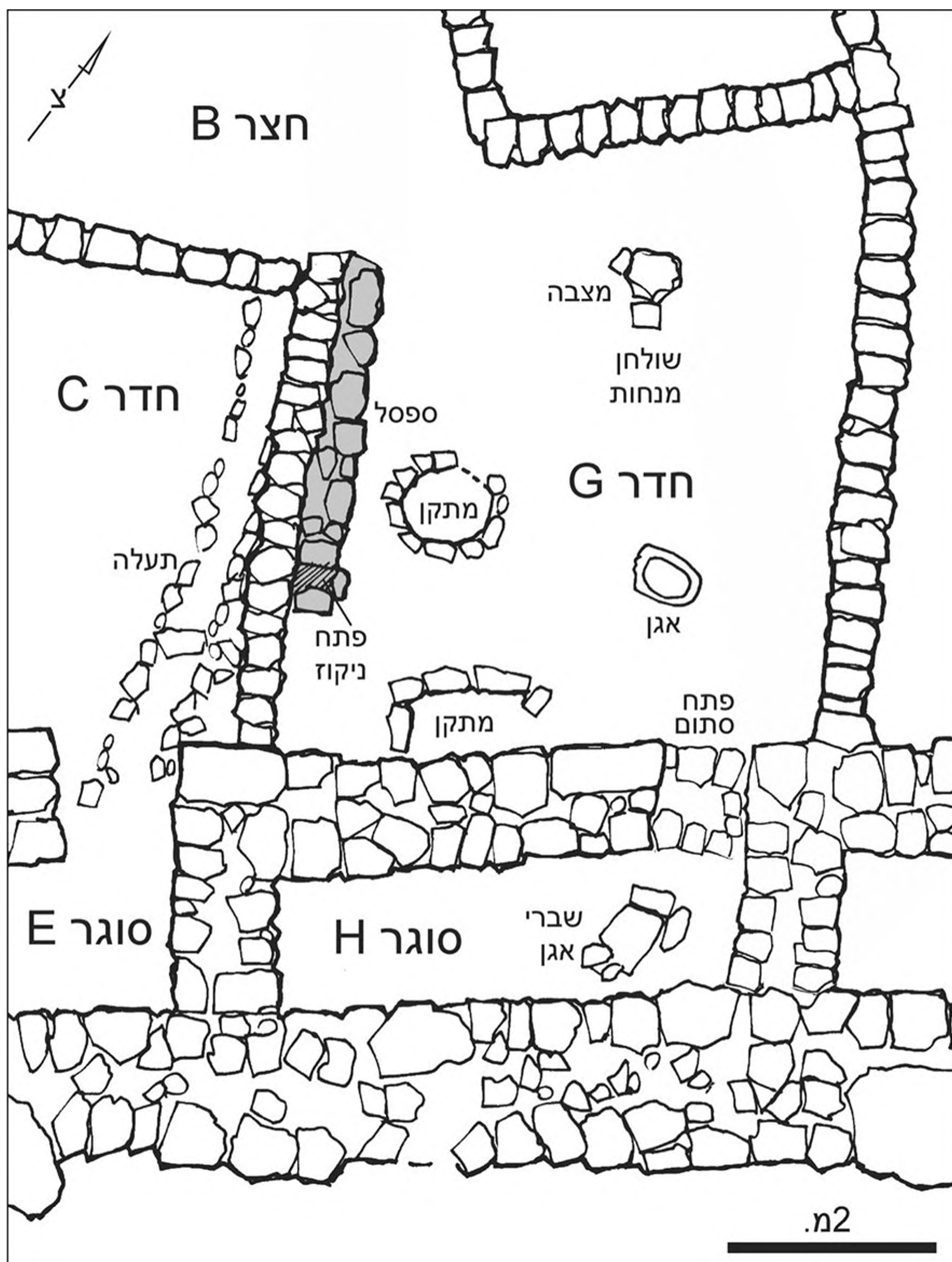
בחורבת קיאפה התגלו עד היום מצבות פולחן במקומות שונים. הנכנס בשער הדרומי של חורבת קיאפה מוצא משמאלו אבן גדולה עומדת בתא השער הראשון. מיקום זה מעלה בזיכרוננו את הכתוב בדבר כמות השערים אשר יאשיהו מלך יהודה ביטל בסוף המאה ה-7 לפסה"נ, כמות שהיו ממוקמות ממש בפתח שער העיר, מצד שמאל (מלכים ב, כג, ח). אם היה צורך לבטל תופעה זאת, משמע שהיתה נהוגה בשערי ערים בממלכת יהודה. המצבה בשער של חורבת קיאפה מעידה כי תופעה זאת התחילה כבר בסוף המאה ה-11 לפסה"נ, ממש בשלב הראשון של ייסוד הממלכה. מצד שמאל של השער המערבי, בבית B1, חשפנו בתוך קיר, מוסתרת מכל ארבעת הצדדים, מצבה גדולה מאבן גיר קשה. היא נמצאה הפוכה, מונחת על ראשה המתעגל קמעה. ברור שיש כאן תופעה של ביטול חפץ פולחני והעלמתו מנוף העיר. מן העובדה שהמצבה נמצאה הפוכה אפשר להסיק שמי שהטמין אותה בקיר ביקש גם לבזותה או לבטל את כוחה. נראה שהמצבה עמדה תחילה במקום ציבורי כלשהו, אולי ממש בתוך שער העיר, אבל מסיבה כלשהי מצאו

לנכון לבטלה, והיא נלקחה ממקומה המקורי והוחבאה בתוך קיר. בבית C3 חפרנו חדר פולחן ובו שתי מצבות עומדות. בסמוך נמצאו גם ספסל, אגן אבן, מזבח בזלת וכלי נסך. מצבה אחת עמדה לגובה של כ-80 ס"מ והשנייה קטנה בהרבה, וגובהה כ-20 ס"מ. למרגלות המצבה הגדולה נמצא לוח אבן שטוח. הדבר מזכיר לנו תופעה דומה שהתגלתה בתל חצור, שם נחשפה קבוצה גדולה של עשרות מצבות אבן עומדות מתקופת הברונזה התיכונה (הקודמת ליישוב המקראי בחורבת קיאפה). לעתים קרובות נמצאו לוחות אבן שטוחים למרגלות מצבות, ונראה שהלוחות שימשו שולחנות להנחת מנחות שונות שהובאו על ידי המאמינים: מזון, מים, וכל דבר אחר.⁶⁹ שתי אבנים צרות וארוכות נמצאו עומדות בשטח D, בשני חדרים נפרדים של מבנה אחר. יש לשים לב למיקום המיוחד של מצבות אלו: הן עומדות באזור שער העיר המערבי, בבית הדרומי הראשון לאחר רחבת השער. בבית זה מצאנו עוד שני ממצאים מיוחדים, שהופיעו רק בהקשר פולחני: כלי נסך וספסל ארוך הבנוי לאורך אחד מקירות החדר. נדון בחדרים אלו בסעיף הבא, המתרכז בחדרי פולחן. כאן נדגיש את המצבות, ששתיהן אבנים צרות וארוכות באופן טבעי, כמעט ללא סימני סיתות. אחת מהן היא המצבה הגדולה ביותר שנמצאה עד כה בחורבת קיאפה, גובהה כמטר וחצי ולוח אבן שטוח נמצא למרגלותיה. ארבעת מרכיבים אלו נמצאו גם בחדר הפולחני בשטח C שיוצג בסעיף הבא: ספסל, כלי נסך, מצבה ולוח אבן למרגלותיה. למרבה הצער, בית-בד שנבנה בתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה הרס חלקים גדולים ממבנה זה. שש מצבות התגלו בחורבת קיאפה עד כה, ארבע מהן באזורים הסמוכים לכניסה לעיר. נראה שלא מדובר במקריות, וזהו פולחן הקשור בשערי עיר. תופעה זו נדונה במחקר ואף יוחדו לה כמה מאמרים וספרים.⁷⁰ כל המצבות בחורבת קיאפה שומרות על מתאר האבן המקורי, ורק לעתים נראים סימני סיתות באזור מצומצם. לא נמצא על המצבות עיטור כלשהו וכן לא נמצאו בסמיכות למצבות צלמיות אדם או צלמיות בעלי חיים. כיצד אפשר להסביר את הקשר בין פולחן המצבות לבין השער? השער הוא מקום מעבר מהעיר המוגנת והתרבותית אל החוץ הפרוע והעוין. על פי הגדרתו של האנתרופולוג הידוע וחוקר הדתות, ויקטור טרנר, זהו מצב "למינאלי", כלומר מצב של מעבר מתחום אחד לתחום אחר. כדי להגן על הסדר החברתי ועל שלום האנשים יוצרים טקסי מעבר שמטרתם להגן על העובר משלב לשלב. המצבה בשער מעידה לנכנס כי הגיע בשלום למקום חפצו, וכן מהווה מקום תפילה ובקשה ליוצא משערי העיר אל אזורים העלולים להיות עוינים ופרועים. לפיכך לא מפתיע שיש עדויות רבות לפעילות פולחנית דווקא בשערי ערים, כולל הצבת מצבות מסוגים שונים בקרבת שער העיר, כמוכר למשל באתרים של תל דן ותל פרעה צפון.

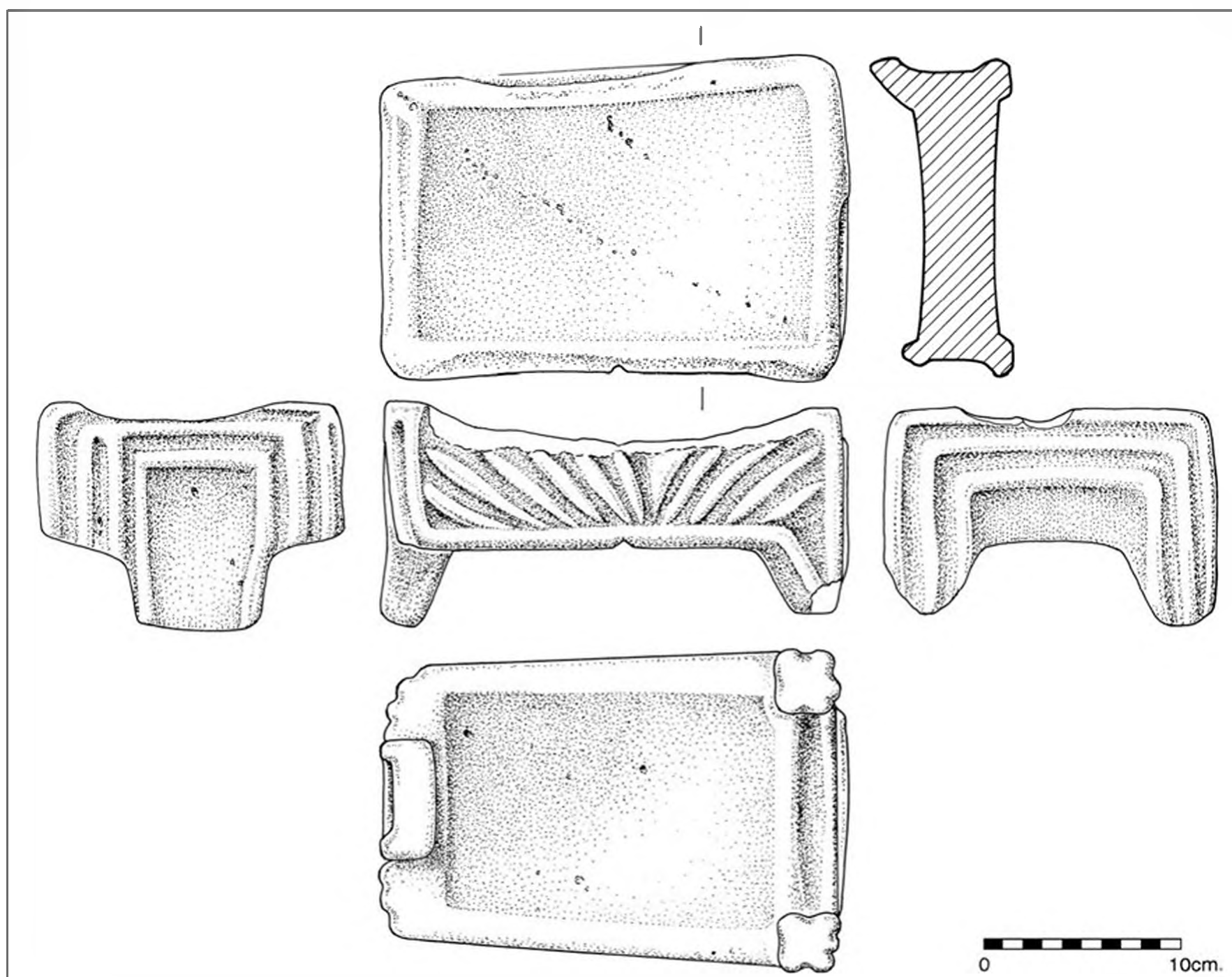
ב. האם גילינו את "במות השערים"? חדרי הפולחן בחורבת קיאפה

שלושה חדרי פולחן נמצאו בחורבת קיאפה. מה הם חדרי פולחן ובמה הם שונים ממקדשים? המקדש הוא מבנה העומד בדרך כלל בנפרד משאר בתי העיר, ולעומתו החדר הפולחני נמצא בתוך בית מגורים, שבו הקצו חדר אחד לפעילות דתית. בהחלט ייתכן כי כשלא נעשתה בחדר פעילות פולחנית הוא שימש חדר מגורים רגיל. למקדש יש בדרך כלל תוכנית מוגדרת וסימטרית ובה חלוקה ברורה למרחבים והוא בנוי באופן מפואר, אך לכל חדר פולחן יש גודל וצורה משלו בהתאם לחדר שבו מוקם, ובנייתו פשוטה. לעומת מקדשים שהיו בשימוש רציף מאות שנים, חדרי פולחן שימשו לפרקי זמן קצרים בלבד. בשונה ממקדש, שהוא מבנה מיוחד המשמש כולו לפולחן ואף נתפס בדרך כלל כבית המגורים הארצי של האל, חדר פולחן יכול לשמש גם מקום התכנסות של מאמינים לביצוע טקסים דתיים. ייתכן שאפשר ללמוד מעובדה זאת שבשונה מהמקדש שבו שירת כוהן מתמחה שתפקידו עבר מאב לבן, חדרי פולחן הוקמו באופן ספונטני, על ידי דמות כריזמטית, בדומה לשמאן בחברה שבטית, ותפקידו למשך זמן קצר יחסית. הקמה של מקדשים ותחזוקתם דורשות ארגון חברתי וכלכלי מפותח, שאכן היה בערי המדינה הכנעניות, בערים פלשתיות וכן בממלכות יהודה וישראל. אבל החברה הכפרית של תקופת הברזל I ובתחילת תקופת הברזל II לא פיתחה מערך דתי מורכב, והפולחן היה מאולתר וספונטני. גם לפי המסורת המקראית לא היה קיים מקדש בירושלים בימי דוד, והוא נבנה רק בימי שלמה, כלומר בשלב מתקדם יותר של התקופה.

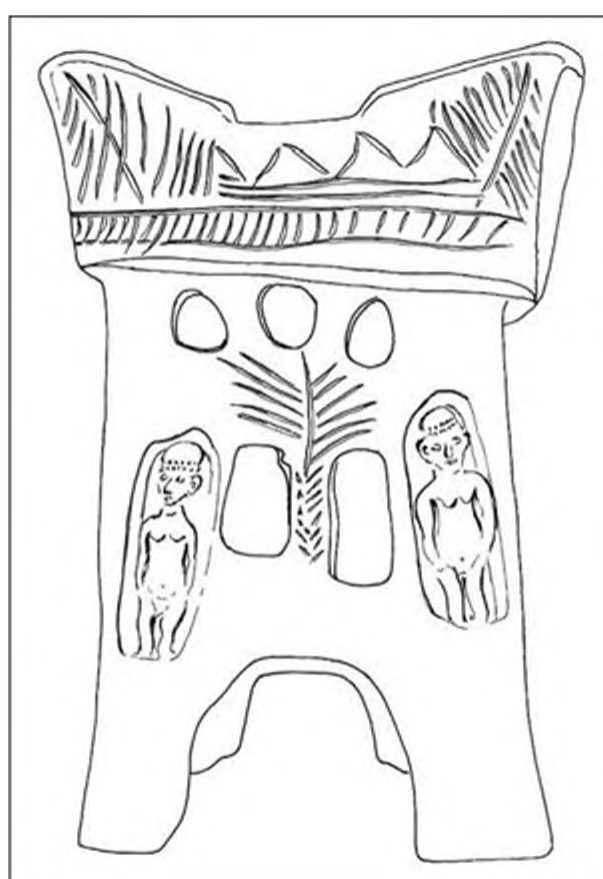
בחורבת קיאפה נמצאו שלושה חדרי פולחן, שאחד מהם מצוי במבנה C3. מבנה זה נמצא כארבעים מטר ממזרח לשער הדרומי, צמוד לחומת העיר, וכולל שבעה מרחבים שונים. החדר הפולחני מסומן כחדר G בתוכנית המבנה, מידותיו 6x5 מ', הוא נבנה על גבי סלע-האם הנטוי כלפי מזרח, ולכן חלקו המערבי גבוה מחלקו המזרחי בכחצי מטר (איור 27). סוגר החומה הצמוד לחדר זה ממזרח נמצא חסום בקיר אבן שסתם את הפתח, כנראה על מנת ליצור בחדר הפולחן חלל סגור ואינטימי. חדר זה שונה מכל שאר החדרים שנחפרו באתר הן מבחינת המתקנים שנבנו בו והן מבחינת הממצאים שהתגלו בתוכו. המתקנים המיוחדים כללו ספסל אבן צמוד לקיר הדרומי, מתקן עגול ומתקן מלבני שנבנו על הרצפה, ומתקן לניקוז נוזלים המתחבר לתעלה בחדר סמוך. הספסל היה בנוי מלוחות אבן שטוחים ואפשר שהמשתתפים בפולחן יכלו לשבת עליו, או ששימש להנחת מנחות. הממצאים המיוחדים כללו שתי מצבות אבן, מזבח בזלת, אגן אבן גיר גדול, כלי נסך מחרס, אגן אבן, חותם וחרפושית. לא התגלו כלל צלמיות אדם או צלמיות בעלי חיים, המוכרים לעתים קרובות באתרי פולחן.

איור 27: תוכנית חדר הפולחן שהתגלה בבית C3 בעונת 2010

איור 28: ציור של מזבח בזלת שהתגלה בחדר הפולחני C3

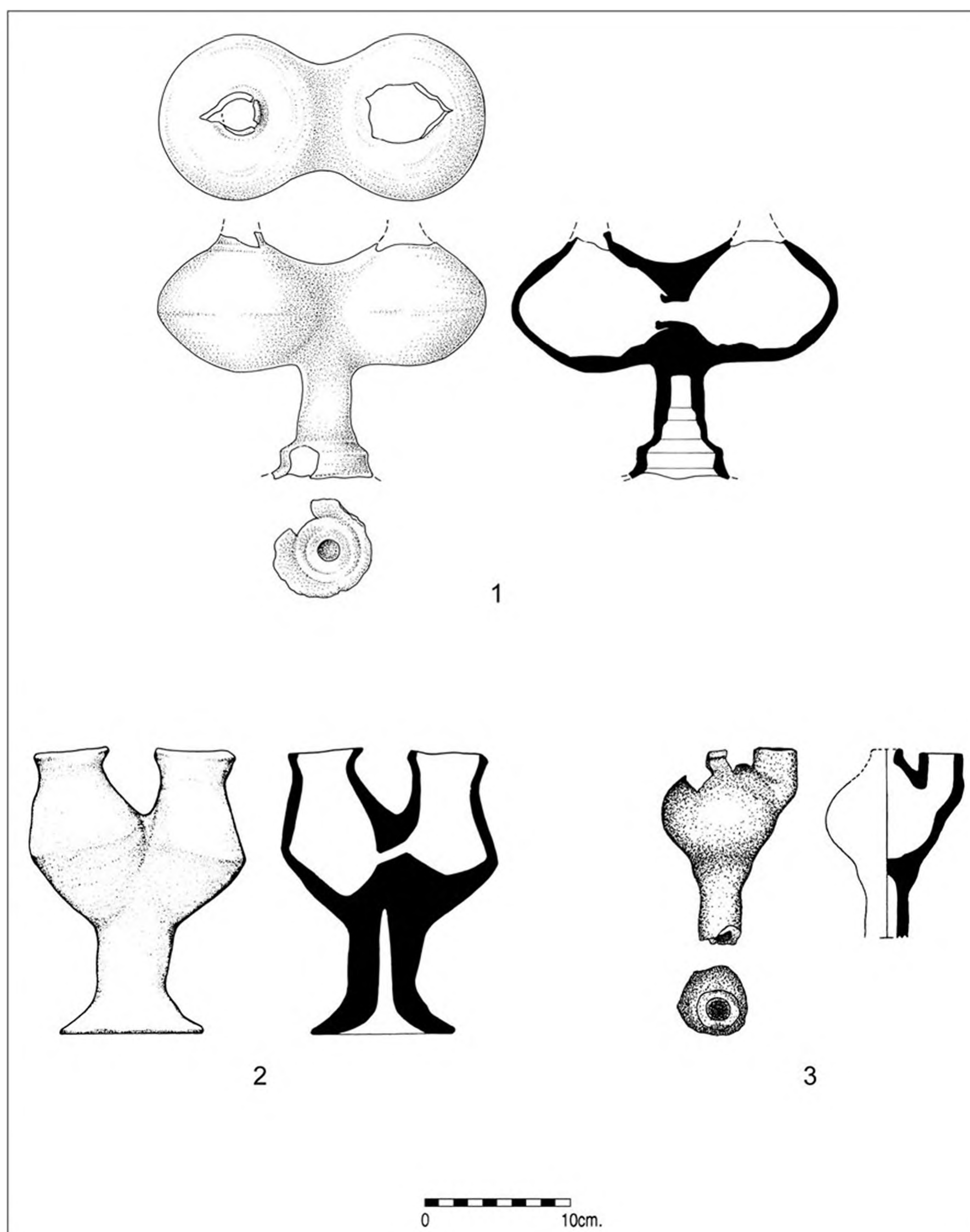

איור 29: מזבח חרס מתל רחוב, המתוארך לתחילת המאה ה-9 לפסה"נ. כאן מופיעים אותם המוטיבים המוכרים במזבח הבזלת של חורבת קיאפה: דגם מכנה ומוטיב צמחי. אבל בפריט מרחוב מופיעות גם שתי נשים עירומות (אלות פריון?), אשר נעדרות בפריט מחורבת קיאפה (על פי עמיחי מזר)

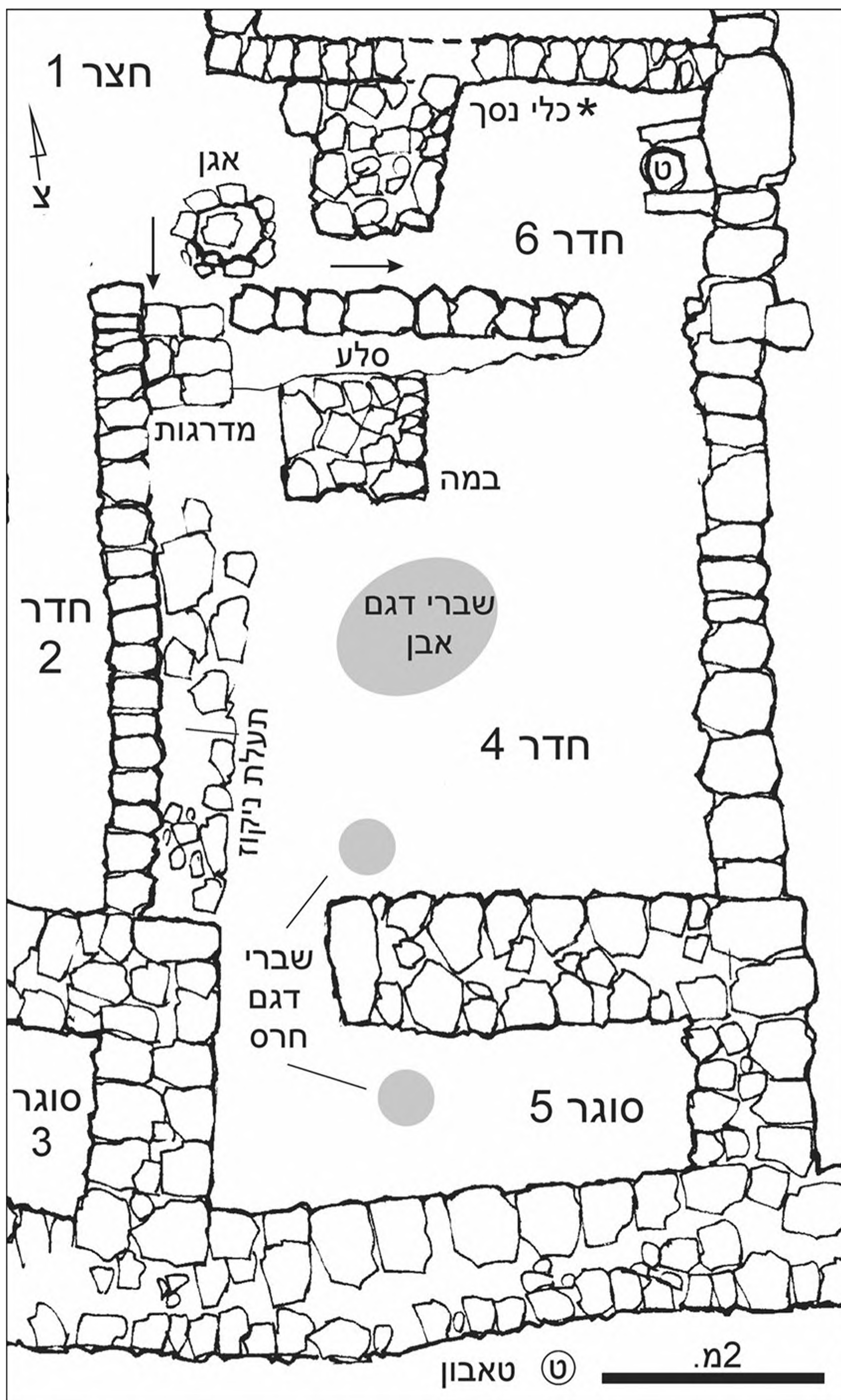
שתי מצבות מאבן גיר נמצאו בחלקו הגבוה של החדר, כשהן צמודות זו לזו. גובה המצבה הגדולה כ-80 ס"מ והנמוכה כ-20 ס"מ. למרגלות המצבות ממזרח נמצאה אבן שטוחה גדולה שיכלה לשמש משטח להנחת מנחות. בחלקו המזרחי של החדר נמצא אגן מאבן גיר כשהוא הפוך ושבור. בתוך סוגר החומה הסמוך נמצא זרוק אגן אבן נוסף. ייתכן שהיה זה האגן הראשון בחדר הפולחני, ובשלב מסוים הוחלף באגן שנמצא בתוך החדר.

במקום נמצא גם מזבח מבזלת שבור לשני חלקים: חלק אחד היה מונח בקצה המערבי של החדר, ליד הספסל, והחלק השני נמצא בקצה המזרחי של החדר, ליד אגן עשוי אבן גיר. שבירת המזבח וזריקת חלקיו לשני קצוות שונים של החדר, וגם מציאת אגן האבן בתוך החדר הפוך על פיו ושבור, הן תופעה מעניינת בפני עצמה, המעידה על החורבן האלים שהתחולל במבנה. למזבח יש שלוש רגליים, הוא נמוך יחסית וצורתו מלבנית. הוא מגולף מכל ארבעת צדדיו (איור 28). כדי לפרש את הגילופים הללו, הסתייענו במזבח עשוי חרס שנמצא בחפירות עמיחי מזר בתל רחוב, המתוארך לתחילת המאה ה-9 לפסה"נ. נראה שעל כל אחד מן הצדדים הצרים של המזבח של חורבת קיאפה גולף דגם ארכיטקטוני ועל כל אחד מהצדדים הרחבים גולף דגם של עץ תמר (איור 29). מעניין לציין כי בדגם המזבח מתל רחוב מופיעות גם שתי דמויות של נשים (אלות?) עירומות, ובאתר זה אף נמצאו צלמיות נשים. לעומת זאת, בחדרי הפולחן של חורבת קיאפה לא נמצאו כלל צלמיות.

ליד אגן האבן נמצא כלי חרס שבור לחלקים קטנים, שכבר בזמן החפירה הבחנו כי הוא שונה ומיוחד מכלי החרס שאותם אנו נוהגים למצוא בדרך כלל. כלי זה כולל שני גביעים המחוברים זה לזה, ולהם בסיס אחד גבוה (איור 30). כלי דומה התגלה בחפירות אמנון בן-תור בחדר פולחני בתל קירי, שמתוארך למאה ה-11 לפסה"נ. כלי נוסף מוכר מחפירות מישל דוויו ומרגרט סטיינר במקדש בח'ירבת אל מודיינה בעבר הירדן המזרחי, שם הוא מתוארך למאה ה-8 לפסה"נ. כלי דומה התגלה בעונת 2011 בשטח D ויתואר בהמשך. ארבעת הכלים הדומים נמצאו כולם בהקשר פולחני, ואפשר לשער כי היו קשורים לטקס כלשהו שבו ניסכו או שתו נוזלים, טקס שהיה מקובל בתקופת הברזל בישראל, ביהודה ובמואב. כלים כאלו לא נמצאו עד היום באתרים פלשתיים. יש לציין כי בחדר הפולחני בחורבת קיאפה נמצאו יחד כלי הנסך, אגן אבן ותעלת ניקוז. נראה כי חלק חשוב מהפולחן שהתקיים בו קשור לנוזלים, כגון מים, שמן או יין. פרט לאלו נמצאו סך הכול 101 כלי חרס שונים בחדר פולחני אחד, חלקם שלמים ורובם שברים משפות כלים בלבד. זוהי כמות מפתיעה לחדר אחד, אפילו באתר כשלנו שעשיר בממצאים.

איור 30: ציורים של כלי נסך המורכבים משני גביעים שהתגלו בהקשר פולחני ברור:
 1. הכלי מחדר הפולחן של בית C3 בחורבת קיאפה 2. כלי מחדר פולחן בתל קירי שבעמק יזרעאל
 3. פריט שהתגלה במקדש ליד שער עיר באתר של ח'ירבת אל מודיינה בעבר הירדן המזרחי

איור 31: תוכנית האזור הפולחני בבית C10

חדר פולחן נוסף התגלה במבנה C10 בחלק המערבי של שטח C, בבניין הצמוד לרחבת השער (איור 31). הלצה רווחת בין הארכיאולוגים קובעת, שאת הממצא החשוב ביותר בחפירה תמיד ימצאו ביום האחרון, רגע לפני שמתארגנים לעזיבה. ניסיוננו בחפירת מבנה C10 לימד אותנו שיש מידה של אמת בהלצה זו. ייחודו של מבנה זה התברר בדקה האחרונה של יום החפירה האחרון בעונת 2011, כאשר שרה, מתנדבת יהודייה אמריקנית מניו ג'רזי, גילתה שבר של דגם מבנה קטן עשוי חרס מעוטר ובכלל זה בליטות אחדות שבתחילה נראו לנו כמו ראשי בעלי חיים, אבל לאחר ניקוי הוברר שמדובר בשלוש ציפורים (הדגם יתואר בפירוט בסעיף נפרד). הפריט התגלה על רצפת הסוגר הרביעי ממערב לשער של שטח C. יום המחרת, שהיה אמור להיות מוקדש כולו לניקוי, לצילום ולפירוק החפירה, נהפך בחלקו הראשון ליום חפירה רגיל. המשכנו לחפור במרץ בסוגר, כשמפעם לפעם נשמעו בחפירה קריאות התלהבות שהבהירו לכולם כי אכן נמצאו שברים נוספים: שני עמודים, שני אריות ועוד. לפתע עלה בדעתנו, שמא נמצאו חלקים נוספים של אותו חפץ בימים שקדמו לזיהויו והחופרים החמיצו את משמעותם? באותו יום אחר הצהריים פתחנו שוב את השקיות שבהן רוכזו החרסים שנאספו בסוגר ובחדר הצמוד לו בימים הקודמים, ולשמחתנו התברר שלא טעינו: מתוך השקיות עלו שברים נוספים מקירות המבנה, וכן מהגג. שברים פשוטים אלו, ללא כל עיטור, לא זוהו בראשונה כשייכים לכלי יוצא דופן. בעת תהליך הרפאות נאספו כל החרסים השייכים לחפץ זה והודבקו בהצלחה עד שהתקבל מתאר המבנה כמעט בשלמות. למרבה הצער החלק התחתון של המבנה לא התגלה בין החרסים שנחפרו בסוגר או בחדר הצמוד לו.

כמה ימים קודם לכן נמצאו בחדר זה שברים של כלי אבן. השברים היו מגולפים בצורה יוצאת דופן, שכמותה טרם מצאנו באתר בחמש העונות הראשונות. על גבי חלק משברים אלו נמצאו שרידי צבע אדום. הכלי גולף מסלע קרטון רך במיוחד, שנשחק בקלות. מטעם זה, וכדי שלא לפגוע בשרידי הצבע, לא רחצנו את שברי האבן, והם נארזו בקפידה והועברו למשמרת אורנה כהן. כשבוע לאחר תום החפירה קיבלנו שיחת טלפון נרגשת מאורנה, שבישרה לנו כי השברים מתחברים לדגם של בית קטן המגולף בצורה יוצאת דופן. אם כן, לא זו בלבד שהממצא החשוב ביותר בחפירה מתגלה תמיד ביום האחרון, אלא שהגורל אף הגדיל כאן לעשות, שכן הממצא החשוב ביותר נחשף במעבדה רק שבוע מתום החפירה בשטח.

כך התברר לנו בדיעבד, כי גולת הכותרת של עונת 2011 הוא חדר הפולחן במבנה C10 שבתוכו היו שני דגמי מקדשים מיוחדים במינם, אחד מחרס ואחד מאבן. אם

ממצאים אלו היו מתגלים בשלב מוקדם של העונה היינו מייחדים מאמצים רבים לחפור את המבנה המיוחד בשלמותו, אבל כיוון שהמבנה הנדון ממוקם בקצה החפירה, נחפרו ממנו במהלך העונה רק קטעים קטנים. אפילו החדר שבו נמצאו שני דגמי המקדשים לא נחפר בשלמותו וחלקו הצפוני המשיך לריבוע נוסף, שלא הספקנו לחפור. במצב זה היה אפשר להמתין שנה ולהמשיך לחפור את האזור בעונת 2012, אבל חשיבות הממצא וכן תוכנית העבודה שלנו, להכין את הספר המסכם לעונות 2009–2011, הכריעו בעד המשך חפירה עוד בקיץ 2011. כדי לסיים את חפירת החדר ולהבין את המבנה הנדון, ארגנו שבוע חפירה נוסף בחורבת קיאפה במשך חודש ספטמבר. את החפירה הספונטנית ביצענו בעזרת סטודנטים נלהבים מהמכון לארכיאולוגיה שהתארגנו לרדת לחפירה, כל אחד בהתאם לימים שבהם היה פנוי. כן הצטרפו כמה ישראלים, שחלקם כבר התנדב בעונת הקיץ, ועתה גונבה לאוזנם השמועה שחופרים שבוע נוסף. עכשיו לא עמד לרשותנו ארגון משומן של משלחת עם מקום מגורים ומנהלן הדואג לאספקת מזון ומים, ועל כן נאלצנו לאלתר: שכרנו שני רכבים, ומדי בוקר, בטרם זרחה השמש, אספנו את עשרת החופרים מבתיהם בירושלים, חפרנו באתר עד אחר הצהריים ובתום יום החפירה פיזרנו את האנשים לבתיהם. הממצאים מהחפירה הצטברו בהיקף גדול וכמה פעמים אף התארגנו לרחיצת הממצאים בערב. למרות זאת, עם סיום החפירה נשארו כ-80 דליים מלאי חרסים שלא הספקנו לרחוץ במהלך אותו שבוע. לפיכך, בשבוע שלאחר מכן הזמנו ערב אחד את כל משתתפי החפירה ל"מסיבת רחיצת חרסים" בלוויית פחיות בירה וכמות נכבדה של מגשי פיצות.

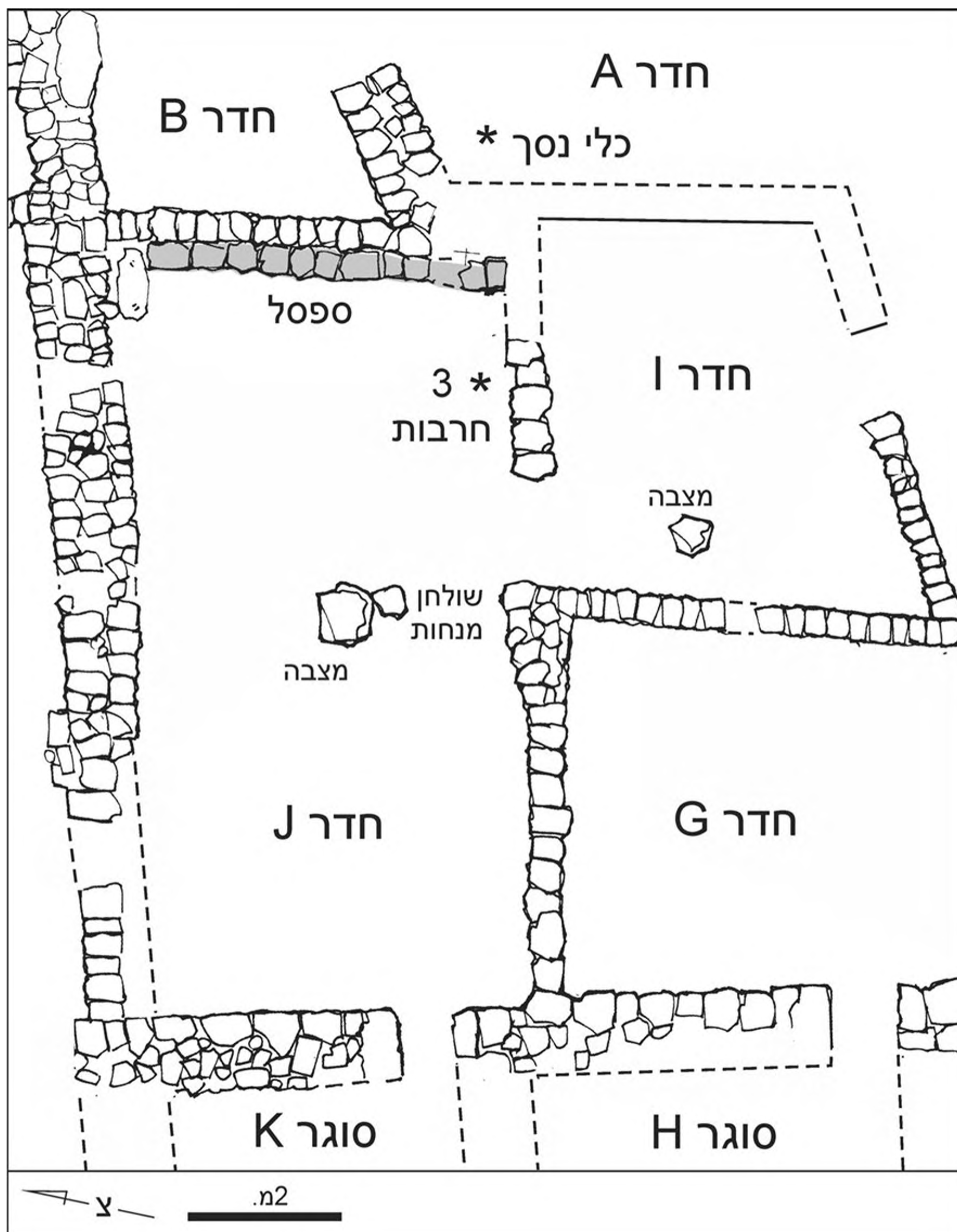
גולת הכותרת של שבוע החפירה הנוסף היתה הבהרת אופי הפעילות הפולחנית בבית C10. פעילות זו נעשתה בעיקרה בחדר 4 ובחדר 6 הצמוד אליו, ששימש מחסן. שני חדרים אלו ממוקמים בפינה הדרומית-מזרחית של הבית, צמוד לרחבת השער. הם נבדלים מכל שאר החדרים שנחפרו עד היום בחורבת קיאפה בכך שלכל אחד מהם היה פתח משלו לחצר הגדולה, נוסף על פתח פנימי שקישר בין שניהם. היבט נוסף המייחד שני חדרים אלו הוא אגן מדופן בלוחות אבן הממוקם בפינת החצר, בצמוד לשני הפתחים המובילים לחדרים. לאגן צמודה מדרום תעלת ניקוז. לא ניתן להיכנס לאחד משני חדרים אלו אלא אם כן עוברים קודם ליד האגן. האגן ותעלת הניקוז שלו מעידים בבירור כי בכניסה לחדרי הפולחן נעשתה פעילות הקשורה בנוזלים. ייתכן שהאגן שימש לרחיצה, כנראה טקס טהרה שנעשה בטרם נכנסו לאזור המקודש.

צורתו של חדר 4 ריבועית ומידותיו הפנימיות הן 5 מ' על 5 מ'. צמוד לקיר

הצפוני שלו נבנה מתקן מרובע שמידותיו 1.2 מ' על 1.2 מ', והשתמר ממנו נדבך אחד בלבד. תופעה דומה לא התגלתה עד היום באף מבנה אחר באתר. אנו מניחים שמדובר בבסיס במה, שבמקור היתה גבוהה יותר, וייתכן שעליה עמדו שני דגמי המבנים המיוחדים ששבריהם התגלו כאן. לחדר 6 צורה מלבנית ומידותיו הפנימיות 2.5 מ' על 1.8 מ'. בצמוד לקיר המזרחי נמצא תנור קטן, ממש מיניאטורי, ובסמוך לו נמצאה שכבה עבה של אפר. ברור שנעשתה פעילות של בישול או אפייה. לאור ממדי התנור מדובר בפעילות מצומצמת יחסית, ולא בהיקף הנחוץ לבית מגורים רגיל. נראה שהכינו כאן מזון מיוחד, אולי לחם קודש ששימש בפולחן. על מנהג זה בימי דוד אנו שומעים בספר שמואל א: "ויתן לו הכהן קדש כי לא היה שם לחם כי אם לחם הפנים המוסרים מלפני ה' לשום לחם חם ביום הלקחו" (כא, ז).

בחדר קטן זה נמצאו שברים של כלי חרס מיוחד המורכב משני כלים, שכל אחד מהם יוצר בנפרד, אך הם הודבקו זה לזה לפני השרפה. הכלי הגדול יותר הוא קערה ובתוכו נמצא כלי דמוי ספל. נהוג לכנות כלי מורכב זה בשם "ספל עם תחתית" (cup and saucer). זהו טיפוס כלי חרס המוכר כבר בתרבות הכנענית של תקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, וכן הוא מופיע באתרים של תקופת הברזל. הכלי מחורבת קיאפה שונה מכל שאר הכלים מטיפוס זה במידותיו הגדולות, ובכך שיש לו ידיות אחדות. קיים רק כלי אחד דומה לו בצורתו ובממדיו, אבל מקורו משוק העתיקות ולא מחפירה מסודרת.⁷¹ כיוון שבעת כתיבת שורות אלו שברי הכלי עדיין לא רופאו, אין אנו מביאים כאן ציור או צילום של הפריט. תפקידו של טיפוס כלי זה עדיין שנוי במחלוקת: יש הרואים בו נר שמן מורכב ואחרים רואים בו כלי לנסך, ששימש למזיגת נוזלים בטקסים דתיים. לפי הידיות, ובשל היעדר פיות מפוחמות האופייניות לנרות שמן, נראה לנו שהכלי מחורבת קיאפה שימש לנסך.

האזור הפולחני מתאפיין בהיבטים ארכיטקטוניים שאינם מוכרים בשום חדר אחר באתר, ובייחוד האגן והבמה. לכך מצטרפים הממצאים המיוחדים שנמצאו באזור זה: שני דגמי מקדשים, הכלי המיוחד מטיפוס "ספל עם תחתית" וכן שבר של מזבח בזלת מהטיפוס שהתגלה בחדר הפולחני בבית C3. שני דגמי המקדשים (שיידונו בסעיף הבא), האחד מחרס והשני מאבן, הם פריטים נדירים ביותר בחפירות, וחשיפת שניים באותו חדר מעידה כי מדובר במרכז פולחן חשוב במיוחד. אכן לא מדובר במבנה רגיל הנמצא בעיר, אלא בבית הראשון מיד לאחר רחבת השער, שהוא מיקום אסטרטגי בעיר מוקפת חומה. גם השער שלידו הוא ממוקם הוא השער החשוב יותר מן השניים, שחזיתו בנויה משתי אבנים ענקיות, והוא פונה אל הדרך המובילה לכיוון ממלכת יהודה. נראה שלקיום פעילות פולחנית דווקא כאן יש גם משמעות ציבורית ומנהלית.

איור 32: תוכנית החדר הפולחני המרכזי בבית D1

חדר הפולחן השלישי שהתגלה בחורבת קיאפה נמצא במבנה D1, מיד לאחר רחבת השער המערבי, בבניין הראשון מדרום. כאן נמצאו עדויות אחדות לפעילות פולחנית (איור 32). הבעיה העיקרית שבה נתקלנו בניסיוננו להבין את אופי הפעילות כאן, נעוצה בעובדה שהמקום ניזוק מאוד כאשר בתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה נבנה כאן בית-בד להפקת שמן זית, שרצפתו מושתתת על סלע-האם. כתוצאה מכך בוני בית-הבד פגעו פגיעה קשה בשרידים מתקופת הברזל. מעט השרידים שנשארו מהשלב הקדום, המאה ה-10 לפסה"נ, כוללים: ספסל, כלי נסך המורכב משני גביעים תאומים, שתי מצבות אבן גדולות העומדות על צדן הצר, ולוח אבן שטוח למרגלות המצבה הגדולה מדרום לה. המצבות כבר נדונו בפירוט בסעיף שעסק במצבות, וכלי הנסך בדמות הגביעים התאומים נדונו בסעיף שעסק בחדר הפולחני בבית C3. בחדר הצמוד לרחבת השער, ליד הספסל, נמצאו יחד שלוש חרבות גדולות מברזל. שמירת כלי נשק במקדשים היא תופעה ידועה במזרח הקדום ואף מוכרת במסורת המקראית. כך למשל, מספר המקרא שחרבו של גוליית הפלשתי שנלקחה שלל על ידי דוד נשמרה במקום פולחן (שמואל א, כא, י).

לדעתנו, ריכוז כל המאפיינים הפולחניים האלו יחד בבית הראשון, הצמוד לרחבת השער, אינו מקרי ומעיד כי אזור רחבת השער שימש לפעילות דתית. אולי הביטוי המקראי "במות שער", שדנו בו בהקשר למצבות שהתגלו ליד שערי העיר (בתחילת פרק 6), מתייחס בעצם לחדרי פולחן כאלו, הממוקמים ליד שערי עיר, ולא רק למצבה העומדת בתא השער עצמו. נראה שאפשר לחלק את חדרי הפולחן שהתגלו בחורבת קיאפה לשני סוגים. החדרים הנמצאים ליד שערי העיר, אחד בדרום (שבו התגלו שני דגמי מקדש) ושני במערב (שבו התגלו מצבות וכלי נסך), נראים שייכים למנהל העיר ומשקפים פעילות ציבורית. לעומת זאת, החדר בבניין C3, חדר פנימי בבניין הממוקם בשורת בתים, משקף כנראה פולחן פרטי של יחיד או משפחה שהתגוררה במבנים הסמוכים. קיימת כאן היררכיה של פעילות פולחנית, המשתקפת במיקום חדרי הפולחן, בארכיטקטורה שלהם ובמצאים שהתגלו בהם.

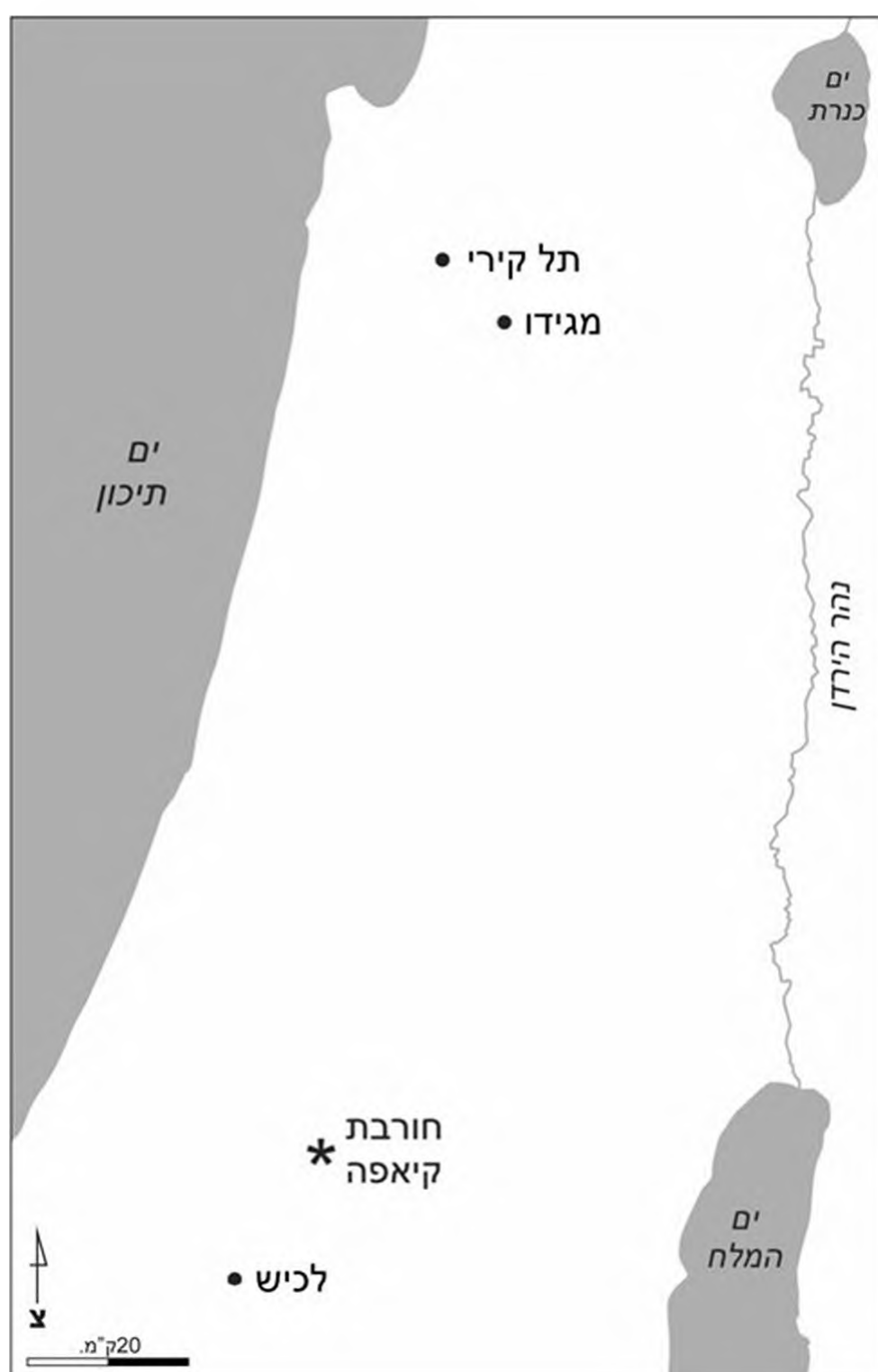
יש לשים לב היכן ממוקמים בתוך כל בית שני חדרי הפולחן שנמצאו בסמוך לשערי העיר. הם ממוקמים בחדר הגובל ברחבת השער. אין זה מקרה, שכן התופעה חוזרת על עצמה בשני מקרים ועל כן נראה שהיא משקפת רעיון עמוק יותר. נראה כי בעת קיום טקסים פולחניים רוב המאמינים עמדו ברחבת השער, צמוד לקיר החיצוני של המבנה. כך יכלו להיות קרובים למוקד הפולחן גם בלי שנמצאו ממש בתוך החדר ומי יודע, אולי אף נקבע חלון בקיר זה והמאמינים יכלו להסתכל דרכו אל תוך החדר.

במועדים הקשורים בחגים חשובים, שבהם עלו לרגל אל העיר המוני חוגגים, ניתן היה לרכז אותם ברחבת השער וכאן לבצע פעילות פולחנית מגוונת, כגון הקרבת קורבנות, ריקודים ותפילות, והכול בצמוד למיקום הפולחן. ניתן היה גם להשתמש בגג החדר כמקום גבוה שעליו עמד הכוהן המברך או הנושא דרשה לפני המאמינים הניצבים ברחבת השער.

גילויים של חדרי הפולחן בחורבת קיאפה גרם לנו לתהות, האם זו תופעה ייחודית למקום או שמא היא היתה נפוצה גם באתרים אחרים באותה התקופה. ניגשנו לבדוק את העניין בדו"חות החפירה של אתרים אחרים בארץ וחקירה זו לימדה אותנו כי אין מדובר בתופעה יוצאת דופן. חדרי פולחן בבתים פרטיים מוכרים במאה ה-11 ובמאה ה-10 לפסה"נ בכמה אתרים (איור 33). בחפירות אמנון בן-תור בתל קירי, שבתוך קיבוץ הזורע בעמק יזרעאל, נמצא בשכבה VIII המתוארכת למאה ה-11 לפסה"נ בית מגורים רגיל ובו מצבת אבן, אגן אבן, כלי נסך בעל שני גביעים תאומים, כלי חרס מיוחדים נוספים, ומכלול עצמות הכולל רק את רגל ימין של עזים וכבשים.⁷² רשימת הממצאים מדגימה את הדמיון הרב לחדר הפולחני של חורבת קיאפה. בחפירות המכון המזרחני של שיקגו בתל מגידו נחשף בשכבה Va-IVb, המתוארכת למחצית השנייה של המאה ה-10 לפסה"נ או לתחילת המאה ה-9 לפסה"נ, מבנה 2081 שהוא בניין מפואר שבו חדריים אחדים. בפינה קטנה נמצאו חפצים פולחניים ובהם שני מזבחות קרניים מגולפים מאבן גיר, מצבה, פני חרס, קערת בזלת בעלת שלוש רגליים, קערה מלאה בעצמות אסטרגל (עצמות הברך של עזים או כבשים), ושני חותמות.⁷³ בחפירות יוחנן אהרונז' בלכיש, בשכבה V המתוארכת לשלהי המאה ה-10 או למחצית הראשונה של המאה ה-9 לפסה"נ, נחשף במבנה 49 ריכוז חפצי פולחן הכולל מזבח בעל שלוש קרניים המגולף מאבן גיר, פני פולחן מחרס וקובעות חרס.⁷⁴

גם המסורת המקראית העוסקת בתקופה זאת מכירה לפחות ארבעה מקרים של פעילות פולחנית בבתים פרטיים: מסורת אחת מספרת על מיכיהו בהר אפרים, שמכין פסל, אֶפֹד ותרפים ולקח נער לוי להיות לו לכוהן בביתו (שופטים יז). מסורת אחרת מספרת על ארון האלוהים שהוחזר מִשְׁבִּיּוֹ בערי פלשת, והונח בקריית יערים בביתו הפרטי של אבינר. אלעזר בנו הושם לשמור על הארון (שמואל א, ז, א). מסורת שלישית מספרת על שאול המלך, שהלך לשאול בעצת אישה בעלת אוב, המעלה את שמואל הנביא מארץ המתים. מעשה פולחני זה נעשה בבית האשה, בעין-דור (שמואל א, כח, ז-ח). ולבסוף נזכיר את סיפורו של ארון האלוהים, שהועלה לירושלים על ידי דוד אך לא הונח במבנה נפרד, אלא, בשלב

ראשון, בביתו הפרטי של עובד אדום הגתי (שמואל ב, ו, י-יב). נוסף על כך ראוי לציין כיצד מתארת המסורת המקראית של שלהי תקופת השופטים את החיים במרכז הפולחן בשילה. היכן התגורר בנעוריו שמואל הנביא, אותה הדמות שהכתירה למלוכה גם את שאול וגם את דוד? מתברר כי "ושמואל שכב בהיכל ה' אשר שם ארון אלוהים" (שמואל א, ג, ג), כלומר פעילות יום-יומית רגילה מתקיימת ממש בתוך קודש הקודשים, דבר שלא יעלה על הדעת לבצע במקדש ירושלים. לפיכך הופעתם של חדרי פולחן באתרים שונים, מצד אחד (כתל קירי, מגידו, חורבת קיאפה ולכיש) והמסורת המקראית על קיומם, מצד אחר, הם שני צדדים של אותה המטבע. חורבת קיאפה שהתקיימה בשלהי המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-10 לפסה"נ, כלומר עוד לפני בניית בית המקדש הראשון בידי שלמה, היא העדות הארכיאולוגית הקדומה ביותר שיש בידנו על אודות הפולחן בממלכת יהודה.

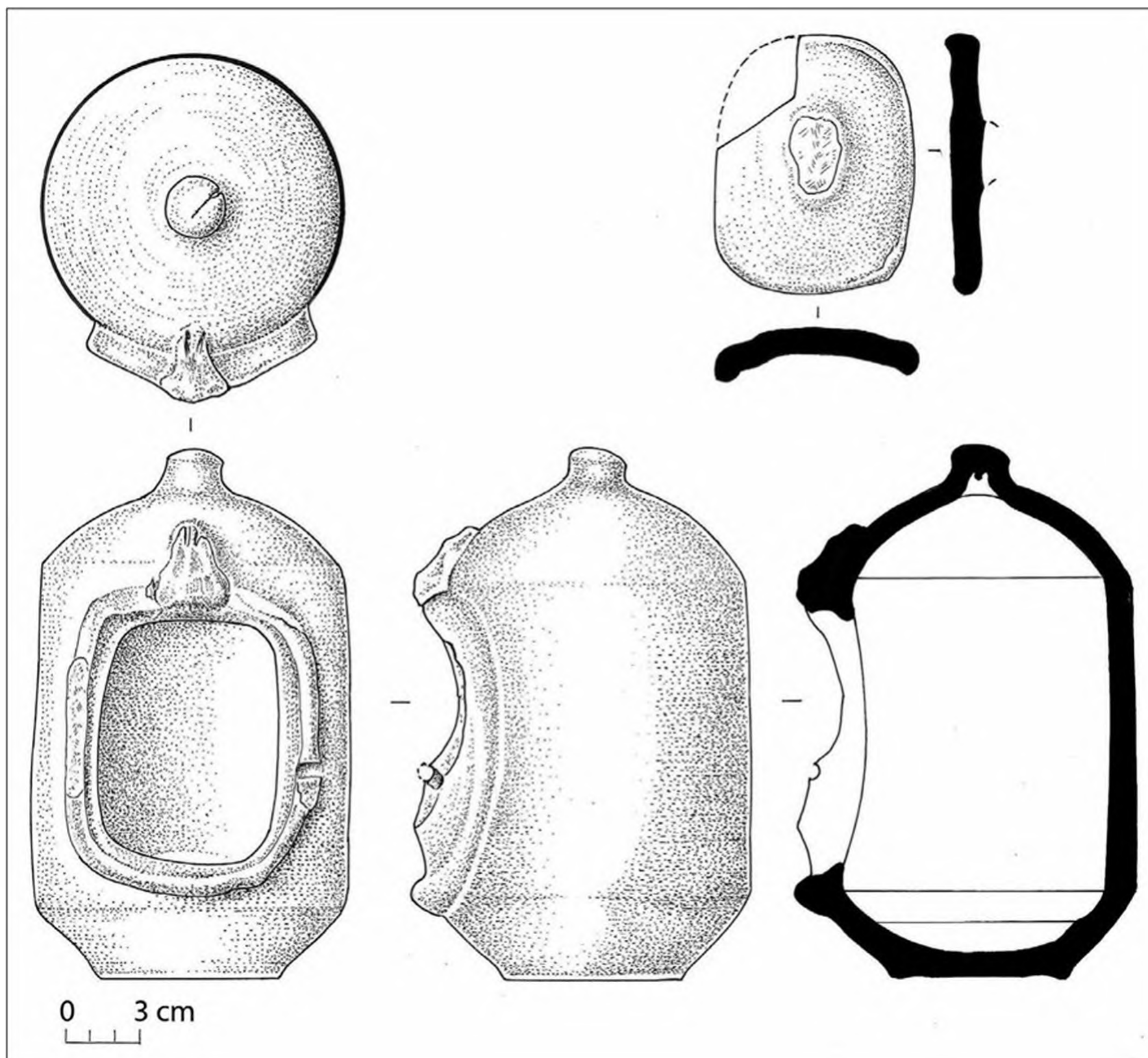
איור 33: מפת האתרים שבהם התגלו חדרי פולחן המתוארכים למאות 11-10 לפסה"נ

ג. מ"בתי נחשים" לדגמי מקדשים

לעתים מוצאים הארכיאולוגים בחפירות חפצים שלהם צורת בית. הם עשויים במתאר עגול או מלבני, וגובהם עשוי להגיע עד לחצי מטר. פריטים אלו עשויים בדרך כלל מחרס ולעתים מאוד נדירות הם מגולפים באבן. מקובל לראות בדגמים אלו חיקוי למבני מקדשים, וסביר מאוד שבתוכם נהגו להניח צלמיות בדמות אדם או בעל חיים. ארבעה דגמים כאלו התגלו בחפירות חורבת קיאפה.

הדגם הראשון הוא דגם חרס פשוט, שהתגלה בעונת החפירות של 2010 בחצר של בית C4. הוא סגור בחלקו העליון ולו פתח אחד בצד (איור 34), עם דלת תואמת מחרס. ידית נקב אחת קטנה נמצאה בכל אחד מצדי הפתח וידית שלישית נמצאה על הדלת. ידיות אלו שימשו לקיבוע הדלת לפתח הכלי. בעבר לא היה ברור לחוקרים למה שימשו חפצים אלו, והיה נהוג לכנותם "בית נחשים", מתוך הנחה שגידלו בהם נחשים. במשך השנים התבהר אופן שימושם, בעיקר הודות לחפירות אשקלון, שבהן נמצא חפץ כזה עשוי חרס ובתוכו צלמית עגל מברונזה. כיום מקובל לחשוב שחפצים אלו הם דגמי מקדש, ויכלו לשמור בהם פסלוני אלים. דגם המקדש מחורבת קיאפה נמצא שלם, ורק תבליט קטן שהיה ממוקם מעל לפתח נשחק ולא ברור איזה מוטיב היה מודבק כאן. הוא נמצא ריק, ללא כל צלמית בתוכו או בסביבתו.

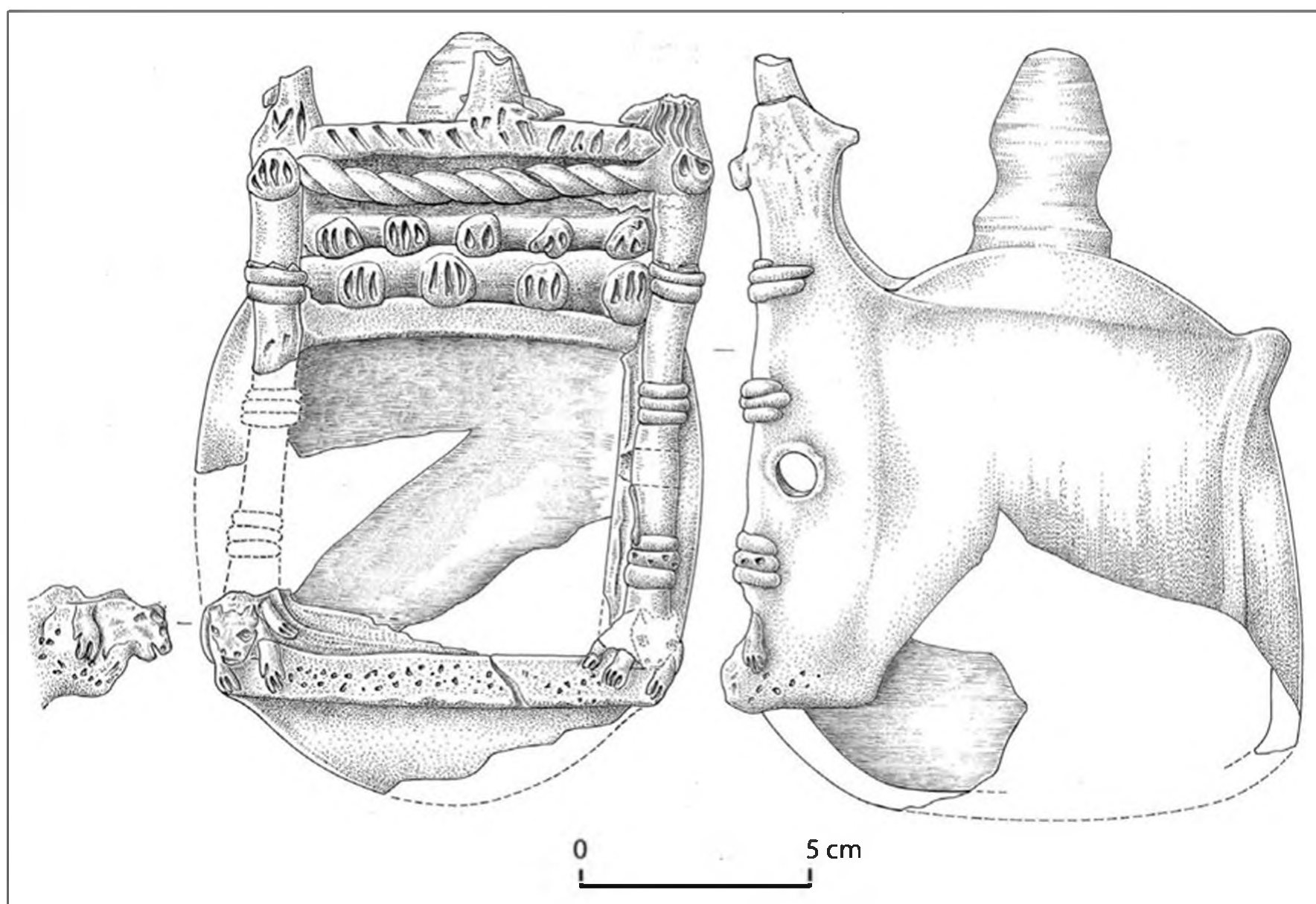
בעונת 2011, ממש בדקה האחרונה של עונת החפירה, נמצא בשטח C שבר מעוטר של דגם מקדש עשוי חרס, על רצפת סוגר החומה הרביעי ממערב לשער. כפי שתואר לעיל, חלקים נוספים של דגם זה נמצאו אחר כך. דגם זה סגור בחלקו העליון ולו פתח אחד בצד, בדומה לכלי הפשוט שהתגלה בעונת 2010. אבל לעומת הכלי הקודם שנמצא שלם, כלי זה התרסק בעת חורבן האתר לעשרות שברים קטנים שחלקם הושלך אל סוגר החומה, חלקם לחדר הצמוד לסוגר מצפון וחלקם טרם נמצא. המיוחד בכלי זה הוא הפתח שעוטר בקפידה רבה, ולמרבית המזל רוב חלקיו נמצאו בחפירה, חוץ מקטע קטן בצד ימין. אפשר לראות מרכיבים שונים סביב הפתח מסודרים באופן סימטרי, והם יתוארו כאן מהבסיס כלפי הגג (איור 35): בחלקו התחתון של דגם המקדש אפשר לראות אריה עומד בכל אחד מצדי הפתח. האריה מצד שמאל השתמר במלואו והוא מוצג במצב של כריעה. גוף האריה מצד ימין נשבר, אבל הרגליים נשארו צמודות לדגם ומעידות שגם אריה זה היה במצב של כריעה. אנו מכירים פסלי אריות בשערי ערים או מבנים בתקופת הברונזה המאוחרת במזרח הקדום – בחתושה בירת החתים ובמיקנה שביוון. דוגמה קרובה יותר אלינו הן במרחב והן באופייה באה ממקדש מתקופת הברונזה המאוחרת בחצור, שליד פתחו התגלה פסל אריה שאורכו כשני מטרים, כשהוא קבור בבור.

איור 34: דגם מקדש פשוט, ללא עיטור מורכב

בכל אחד מצדי הפתח נראה עמוד גבוה. שני עמודים הם מרכיב ידוע בעיצוב חזיתות של מקדשים והם מוכרים בממצא הארכיאולוגי מן המזרח הקדום, בדומה לדגמי מקדשים, ולתיאור המקראי של מקדש שלמה. גם במקדש בחצור שבו נמצא פסל האריה נמצאו בחזית המקדש שני בסיסי עמודים. המקרא מספר כי בחזית מקדש שלמה ניצבו משני צדי הפתח שני עמודים המכונים "יכין ובועז". בדגמים רבים שהתגלו בארץ ובארצות השכנות נראים שני עמודים משני צדי הפתח. בדגם מחורבת קיאפה נראים חבלים הקשורים לעמודים. מרכיב זה אינו ידוע בדגמים אחרים שהתגלו עד היום. בצד ימין של הפתח, שהשתמר בשלמותו, נראה מוטיב החבל שלוש פעמים: בחלק התחתון של העמוד, במרכזו ובחלקו העליון. בחלק התחתון ובחלק המרכזי החבל מלופף סביב העמוד שלוש פעמים, ובחלק העליון הוא מלופף פעמיים. בצד שמאל של הפתח, שהשתמר רק בחלקו העליון, נראה חבל קשור לעמוד ומלופף פעמיים, בדומה לצד ימין.

אזור הגג בדגם מודגש על ידי חמש רצועות של טין שהוצמדו זו על גבי זו, ונראה כי חלקן מסמן את קורות הגג. בדרך כלל קורות הגג מסומנות ברצועה אחת או שתיים, ונדיר שהגג מקבל הדגשה מעין זו. שלוש הרצועות הנמוכות הן פשוטות ולא מופיע בהן כל עיטור או סימון. הרצועה הרביעית מעל הפתח מעוטרת בדגם מפותל. נראה שהקדר פיתל גדיל חומר סביב עצמו ואז הדביק אותו לדגם המבנה. אך מה מסמנת הרצועה המפותלת? האם האומן התכוון להראות כך יריעת בד מגולגלת? אם כך הרי לפנינו תיאור של פרוכת שהיתה תלויה מעל הפתח וניתן היה לגלגל אותה ולהשאיר את הפתח פתוח. הפרוכת, כידוע, היא וילון שהיה תלוי בבית המקדש והפריד את קודש הקודשים משאר חלקי המבנה. הקורה החמישית והגבוהה ביותר מסמנת את גג המבנה. היא מעוטרת בחריטות אלכסוניות שלעיתים חותכות זו את זו.

איור 35: דגם מקדש שפתחו מעוטר בקפידה וכולל שני אריות, שני עמודים, סרטים קשורים לעמודים, ארבע קורות מעל לפתח ופרוכת מגולגלת. על הקורות מופיעים עיגולים מחורצים בקווים מקבילים, כנראה סימון של קורות הגג הנמשכות בניצב לפתח. על הגג נראות שלוש ציפורים

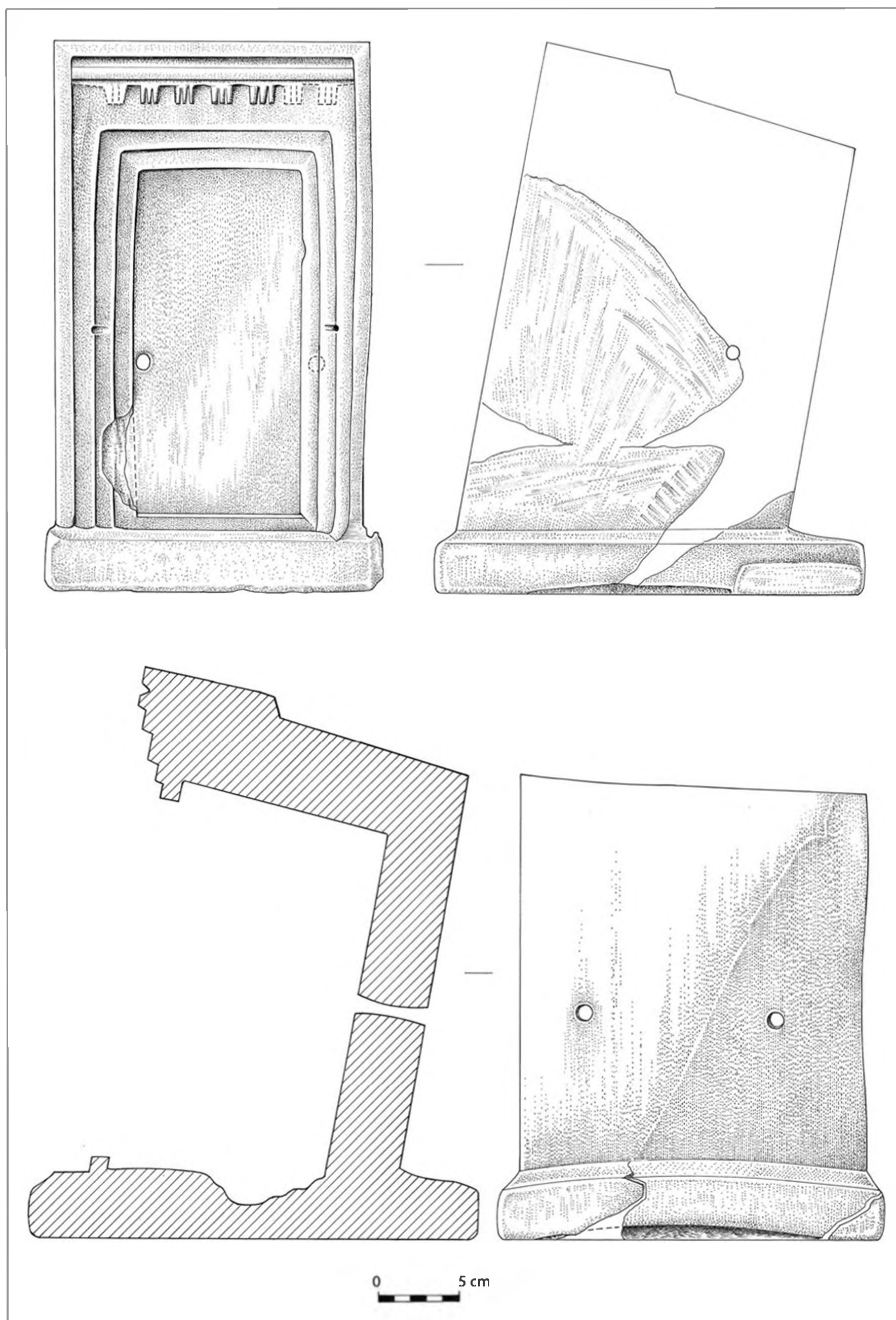
על קורות הגג הודבקו 11 עיגולי חרס מחורצים בכמה קווים ישרים ומקבילים. ארבעה עיגולים כאלו הודבקו על הקורה הראשונה, חמישה על הקורה השנייה ועוד אחד מעל כל עמוד. מרכיב זה אינו ברור מאליו. בארץ לא התגלו עיגולים כאלו על

גבי דגמי מקדשים. אבל בכמה אתרים בסוריה נמצאו עיגולים כאלו על דגמים מחרס, והם מודבקים תמיד בחלק העליון, מעל הפתח וקרוב לגג.⁷⁵ ברור שמוטיב זה מתקשר לחלק העליון של מבנים, וייתכן שהוא היה חלק מהבנייה עצמה. אך מהו בדיוק? אכן היתה זו חידה שהטרידה את צוות החופרים, ואולם, כעבור זמן מה גילינו ממצא נוסף בחורבת קיאפה ובעזרתו נדמה כי אנו יכולים סוף-סוף להציע פתרון לחידת העיגולים, ועל כך – בהמשך.

בחלק העליון ביותר של הגג ניכרות שלוש ציפורים, שלמראה הצער ראשיהן וחלקים מהכנפיים נשברו ולפיכך חסרים. עיטור דומה, של ציפורים על גגות מבנים, מוכר במזרח הקדום ואף בארץ ישראל ובירדן נמצאו דוגמאות אחדות כאלו. ייתכן שבעלי הכנף אינם מהווים מרכיב עיטורי בלבד, אלא רומזים לנוהג של הבאת קורבנות ציפורים בהקשרים שונים (כגון ויקרא ה, ז; ויקרא יב, ו; ויקרא יד, ד–ז, כב; במדבר ו, י).

דגמי מבנים קטנים עשויים חרס מוכרים באתרים שונים. בייחוד יש לציין בור גניזה (כלומר בור שבו טמנו אנשי התקופה באופן מסודר שרידים מקודשים) ובו קרוב למאה דגמי מקדשים מחרס, שהתגלה בשנת 2002 ליד תל יבנה. תכולת הבור מתוארכת למאה ה-9 לפסה"נ ומיוחסת לתרבות הפלשתית. כל הדגמים הללו עשויים בצורת תיבות מלבניות בדמות בית של ממש.⁷⁶ בכך הם שונים לחלוטין מהדגם שהתגלה בחורבת קיאפה, שהוא למעשה כלי חרס עגול וסגור המעוטר בצד אחד בלבד. הדגמים מיבנה מעוטרים במגוון מוטיבים, ובהם: פתחים, עמודים, אריות, קורות גג מעוטרים בקווים אלכסוניים, דמויות אדם וראשי פרים מודבקים. חלק גדול מהמרכיבים האמנותיים המופיעים בדגם של חורבת קיאפה מופיעים גם בדגמים של יבנה, אבל כאשר אנו בוחנים את הרכב המוטיבים, סדר הופעתם, הסגנון האמנותי, וכן העיגולים המחורצים, אנו מתרשמים כי יש כאן מסורות נפרדות, השואבות מעולם מושגים חזותי דומה, אבל משתמשות בו באופן שונה.

שברים של דגם מקדש שלישי התגלו ב-2011 וחוברו יחדיו על ידי המשמרת אורנה כהן. הדגם עשוי כתיבת אבן גדולה, העומדת לגובה של כ-35 ס"מ. החזית ופתח הכניסה ממוקמים בצד הצר של התיבה. הגג שטוח ומשתפל באלכסון מכיוון הפתח הגבוה אל אחורי המבנה. כשראינו את הפריט השלם, לא היה גבול להתרגשותנו, שכן מדובר בממצא יחידאי, שלא נמצא עד היום כמותו בשום חפירה אחרת. דגמי המקדשים עשויים בדרך כלל מחרס, ואלו פריט זה עשוי אבן. דגמי המבנים עשויים בדרך כלל בצורה סכימטית, ואלו פריט זה עשוי בצורה מפורטת וכל פרט מודגש ועשוי בקפידה. הפריט הזה גם נצבע כולו בצבע אדום. אבל הדבר המרשים ביותר הם המרכיבים הארכיטקטוניים המופיעים על הפריט (איור 36).

איור 36: דגם מקדש מגולף באבן גיר. מעל לפתח נראות קורות הגג (טריגליפים). הפתח מודגש על ידי נסיגת המשקופים פנימה שלוש פעמים. על כל המבנה נראים שרידי צבע אדום

שלושה צדדים של תיבת האבן עשויים בפשטות ולהם קירות חלקים, ללא עיטור מגולף, אך הם מעוטרים בצבע אדום. בחזית נקבע פתח צר וגבוה, מסוגנן ומעוצב בקפידה. רוחב הפתח 10 ס"מ וגובהו 20 ס"מ. יחס זה, שבו גובה הפתח כפול מרוחבו, מופיע בתיאורים שונים של מידות הפתחים בבית המקדש השני, כפי שהשתמרו במסכת 'מידות' שבמשנה: "כל הפתחים והשערים שהיו שם, גבהן עשרים אמה, ורוחבן עשר אמות" (ב, ג); "פתחו שלאולם גבהו ארבעים אמה, ורחבו עשרים אמה" (ג, ז); וכן "פתחו שלהיכל גבהו עשרים אמה, ורחבו עשר אמות" (ד, א).

הפתח מעוטר בשלושה טורים מקבילים של משקופים בשני הצדדים ומעל הפתח. במונח "משקוף" אנו מתייחסים כאן גם לצדי הפתח, כלומר המזוזות. סידור המשקופים בפריט מחורבת קיאפה יוצר מסגרת מלבנית, בדגם החוזר על עצמו שלוש פעמים. כל מסגרת בולטת כלפי חוץ יותר מקודמתה, ובכך מדגישה את הפתח. המשקוף העליון נפרד משתי המסגרות הנמוכות הצמודות לפתח ומתקרב לגג. באופן דומה מתואר פתח האולם של בית המקדש השני במסכת 'מידות', שם נאמר: "פתחו שלאולם גבהו ארבעים אמה, ורחבו עשרים אמה, וחמש מלתראות שלמילה (קורות עץ מילה) היו על גביו. התחתונה עודפת על הפתח אמה מזה, ואמה מזה. שלמעלה ממנה עודפת עליה אמה מזה, ואמה מזה, נמצאת העליונה שלשים אמה" (ג, ז). כאלף שנים מפרידות בין דגם המקדש של חורבת קיאפה ומקדש הורדוס, ובשניהם נשקפת תפיסה אסתטית דומה בשני היבטים הקשורים לעיצוב פתחים: יחס הגובה לרוחב, ועיצוב משקופים נסוגים.⁷⁷

שני חורים קטנים נקדחו בחזית הדגם משני צדי הפתח, ונראה שנועדו למטרת קיבוע דלת. דלת זאת היתה כנראה עשויה עץ ולפיכך לא השתמרה, אך היא אפשרה לסגור ולהסתיר את דמות האל או סמל האל שנמצאו בתוך הדגם. תופעה דומה מתקופה זו בדיוק מוכרת ממקדש פלשתי בתל קסילה, שבו התגלה בקודש הקודשים, לרגלי במה, ארון חרס ובתוכו שתי אלות עירומות.⁷⁸ לדגם מתל קסילה ישנם שני צירי דלת, אחד מכל צד, והדלתות אפשרו לסגור ולהסתיר את מראה האלות.

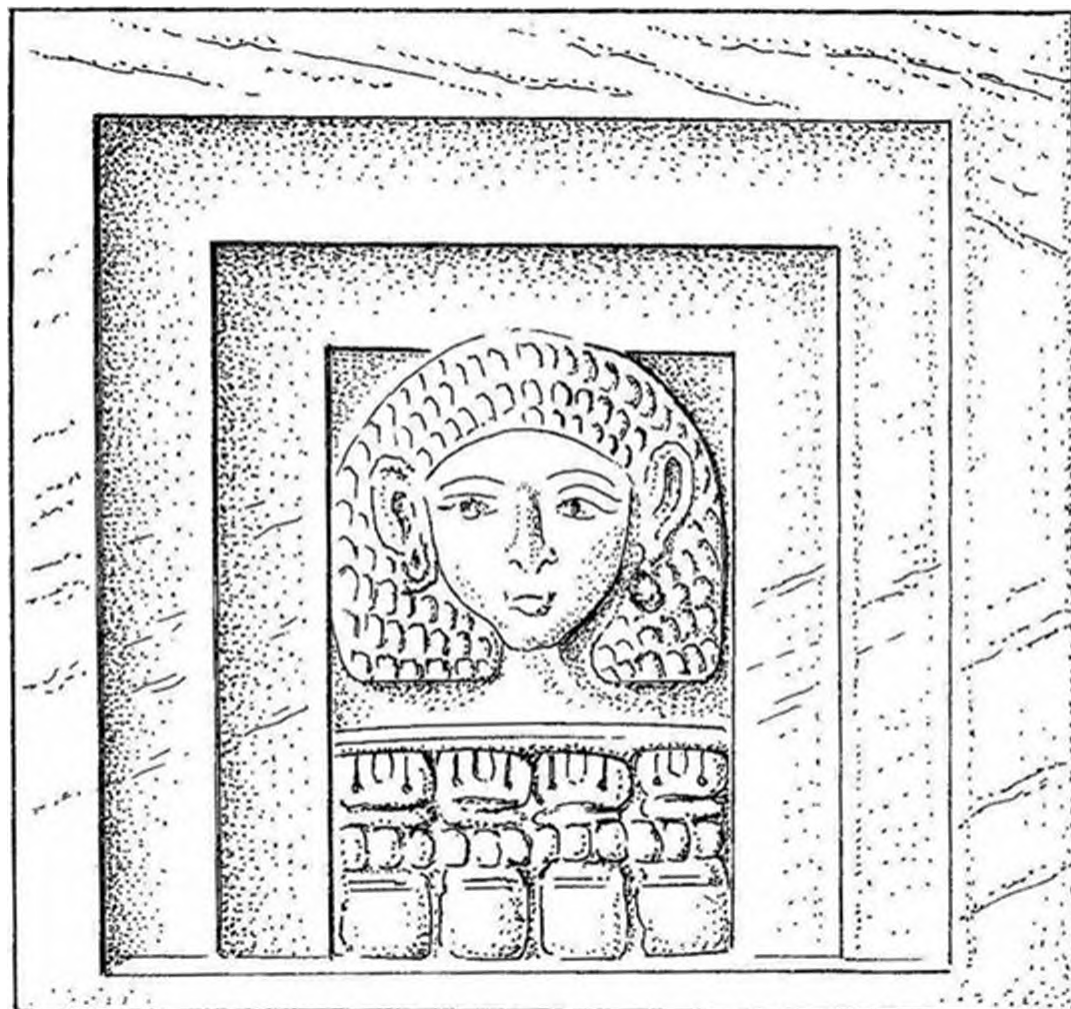
קרוב לגג המבנה מחורבת קיאפה עוצבה שורה של שישה מלבנים בולטים כלפי חוץ. ארבעה מלבנים כאלו השתמרו בשלמותם ושתי צלקות מעידות על קיומם של שניים נוספים שלא שרדו. כל מלבן כזה מחורץ בקווים אנכיים היוצרים שלוש בליטות קטנות. המלבנים הללו מסמנים, ללא ספק, את קורות העץ שתמכו בגג המבנה. ברגע שהבנו זאת היה בידינו המפתח להבנת חידת אחד-עשר העיגולים המחורצים, המופיעים בגג דגם המקדש מחרס שתואר לעיל: נראה כי אף הם מייצגים קורות עץ שעברו לאורך המבנה ומצד החזית ראו רק את צדן הצר.

עיטור במלבנים מחורצים הממוקמים מתחת לגג מוכר היטב בארכיטקטורה הקלאסית

של מקדשים יווניים, שם הוא נקרא "טריגליף". דגם המקדש מחורבת קיאפה מקדים את המקדשים היווניים בכ-400 שנה ומעיד כי תפיסות ארכיטקטוניות כאלו היו מקובלות במזרח התיכון כבר בראשית המאה ה-10 לפסה"נ. הדגם מחורבת קיאפה יוצר מהפכה שלמה בהבנת התפתחות הבנייה הציבורית בתקופת הברזל, משום שהוא מעיד כי תופעות ארכיטקטוניות שפותחו במזרח, נדרו והשפיעו על הארכיטקטורה היוונית הקלאסית.

עיצוב הפתח בטורים צמודים אחדים של משקופים, הנסוגים פנימה כלפי הפתח, מוכר בתיאורים ארכיטקטוניים שונים מתקופת המקרא (איורים 37–39). על גבי שנהבים שהתגלו בשומרון בירת ממלכת ישראל, ובשלוש ערי בירה אחרות במסופוטמיה, באתרים של ארסלן-טאש, חורסבאד ונינווה, מגולף המוטיב המפורסם שבו נראית אישה המביטה מבעד לחלון מסוגן. נחשפו כמה עשרות פריטים כאלו והם מתוארכים למאות 8–9 לפסה"נ. אנו מכירים במסורת המקראית את אִם סיסרא ואת המלכה איזבל אשת אחאב, המשקיפות מבעד לחלון (שופטים ה, כח; מלכים ב, ט, ל). גם כאן, כיוון שמדובר בחומר גלם יקר ובממצאים שנחשפו בארמונות של ערי בירה, מדובר בנשים ממעמד המלוכה, או לפי הצעות אחרות, בדמות אֵלָה המשקיפה מחלון מקדש.⁷⁹ ארכיאולוגים אוהבים לדון בשנהבים אלו, משום שמעקה החלון עשוי מעמודים המגולפים בדמות עץ תמר, ומעקה כזה ממש התגלה גם בחפירות שערך יוחנן אהרונן ברמת רחל. אבל לענייננו דווקא מעניין במיוחד החלון, שבו לא היה נהוג לדון וחשיבותו נעלמה מעיני החוקרים: זהו פתח בעל מסגרת של משקופים הצמודים זה לזה. תיאור דומה של חלון מגולף על מצבת אבן גיר נושאת כתובת, שהתגלתה בסביבות האתר של קוריון בקפריסין והמתוארכת כנראה למאה ה-7 לפסה"נ.⁸⁰ למרבה הצער הכתובת מחוקה ברובה ולא ניתן להיעזר בה להבנת הפריט הנדון. דוגמה קרובה ביותר לדגם מחורבת קיאפה הוא עיצוב פתח תא קבורה בקבר פניקי מפואר שהתגלה באתר של תמסוס שבקפריסין, שתאריכו כנראה במאה ה-7 לפסה"נ. בפתח זה החזית מורכבת ממסגרת של שלושה טורי משקופים, הנסוגים פנימה כלפי הדלת. בנוסף, בולטים מתחת לגג מלבנים בדמות קורות עץ, אלא שבתמסוס לא טרחו לחרוץ בהם את דגם הטריגליף.⁸¹ בתל תעיינת שבדרום מזרח טורקיה, בשכבה המתוארכת למאה ה-8 לפסה"נ, גם נמצאו פתחים כאלו ממש, אחד מהם ממוקם במקדש.⁸² הפריט מחורבת קיאפה נטוע, אם כן, בארכיטקטורה המפוארת של תקופת המקרא בלבנט, ומופיע בחזיתות של מקדשים, ארמונות וקברים מפוארים. במחקר מעמיק שאנו עורכים עתה עם מדלן מומצ'וגלו נאספו דוגמאות נוספות רבות, חלקן קדומות לתקופת המקרא וחלקן מאוחרות ממנה. כיום אנו יודעים שפתחים כאלו מופיעים גם בארמונות של תקופת הברונזה התיכונה, במאות 18–17 לפסה"נ, בעיר מארי היושבת על נהר הפרת במסופוטמיה, ובעיר אללח שבדרום-מזרח טורקיה.⁸³ פתחי

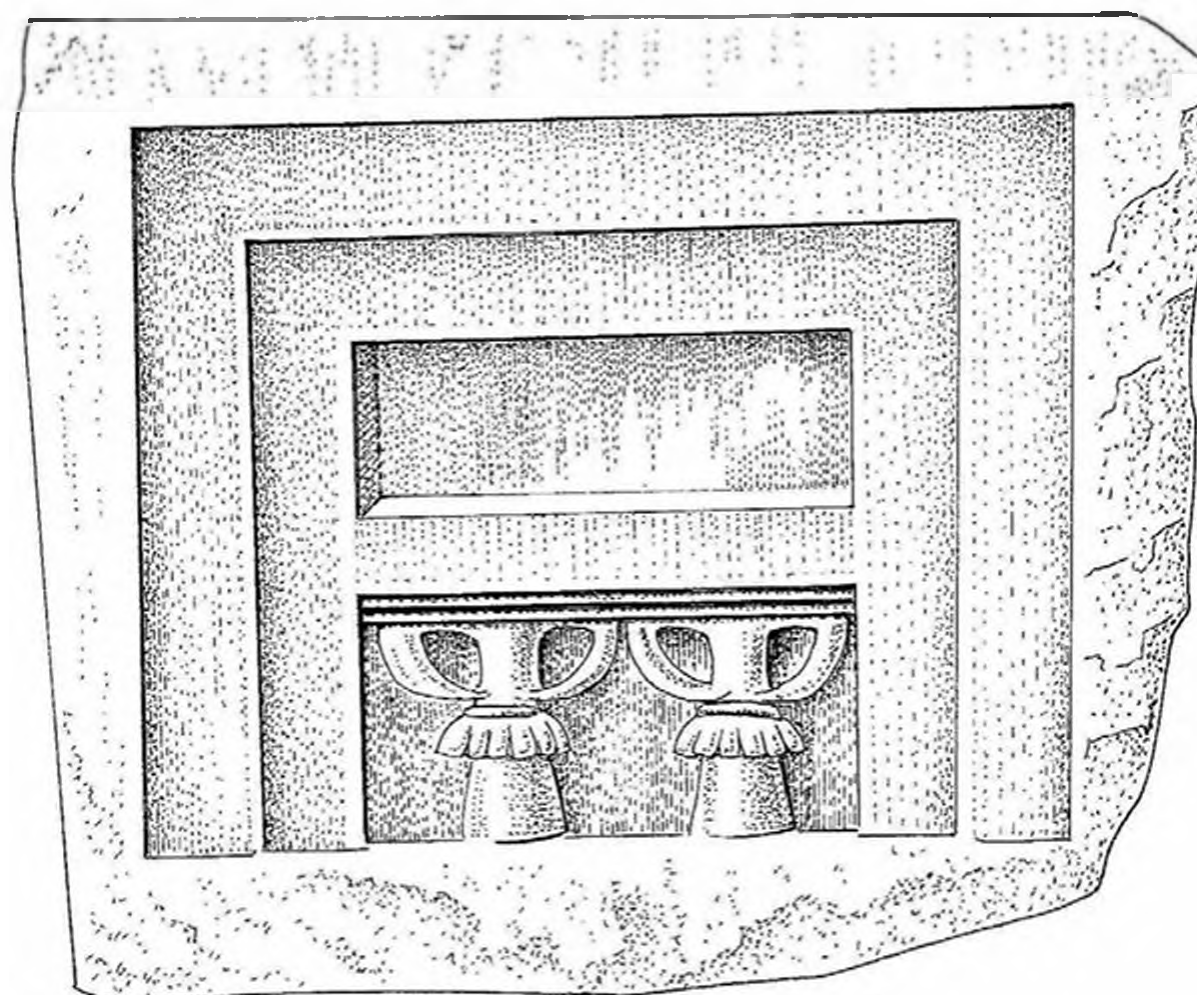
מבנים מפוארים שעוצבו על ידי משקופים נסוגים מוכרים במסופוטמיה בשלבים קדומים עוד יותר, וראשיתם עוד בשלהי התקופה הפרהיסטורית.

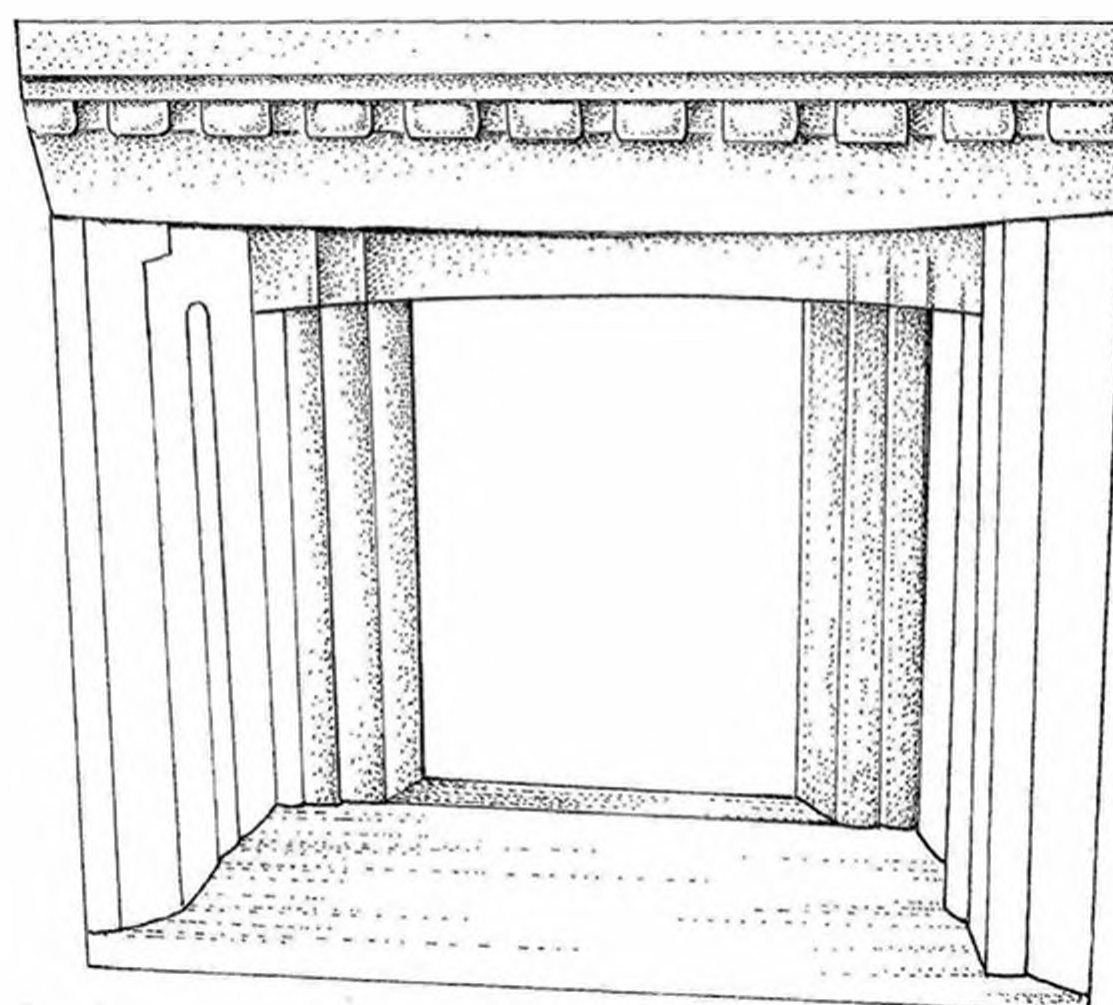
איור 37: שנהב מגולף שהתגלה בחפירות ארמון בעיר הארמית חרתה (תל ארסלן-טאש) בצפון מסופוטמיה, ומתוארך למאה התשיעית לפסה"נ. התגליף מציג אישה משקיפה מבעד לחלון מרובע, המעוטר בשלושה טורים של משקופים הנסוגים פנימה כלפי הפתח. שנהבים דומים התגלו בארמון של מלכי ישראל בשומרון, ובארמונות של מלכי אשור בחורסאבד ובנינווה

ברצפת דגם המבנה, מול הפתח וקרוב לקיר האחורי, גולף בצורה גסה שקע מלבני קטן. בשקע זה היה אפשר להכניס בסיס שבו היה מקובע חפץ כלשהו, אולי פסל או סמל של אל. בצד החיצוני האחורי של הדגם, בערך במחצית הגובה, נקדחו שני חורים. אלו יכלו לשמש לקיבוע הדגם לארון עץ, או לקיר. לחלופין היה אפשר לקבע בעזרת חורים אלו חפץ שעמד בתוכו.

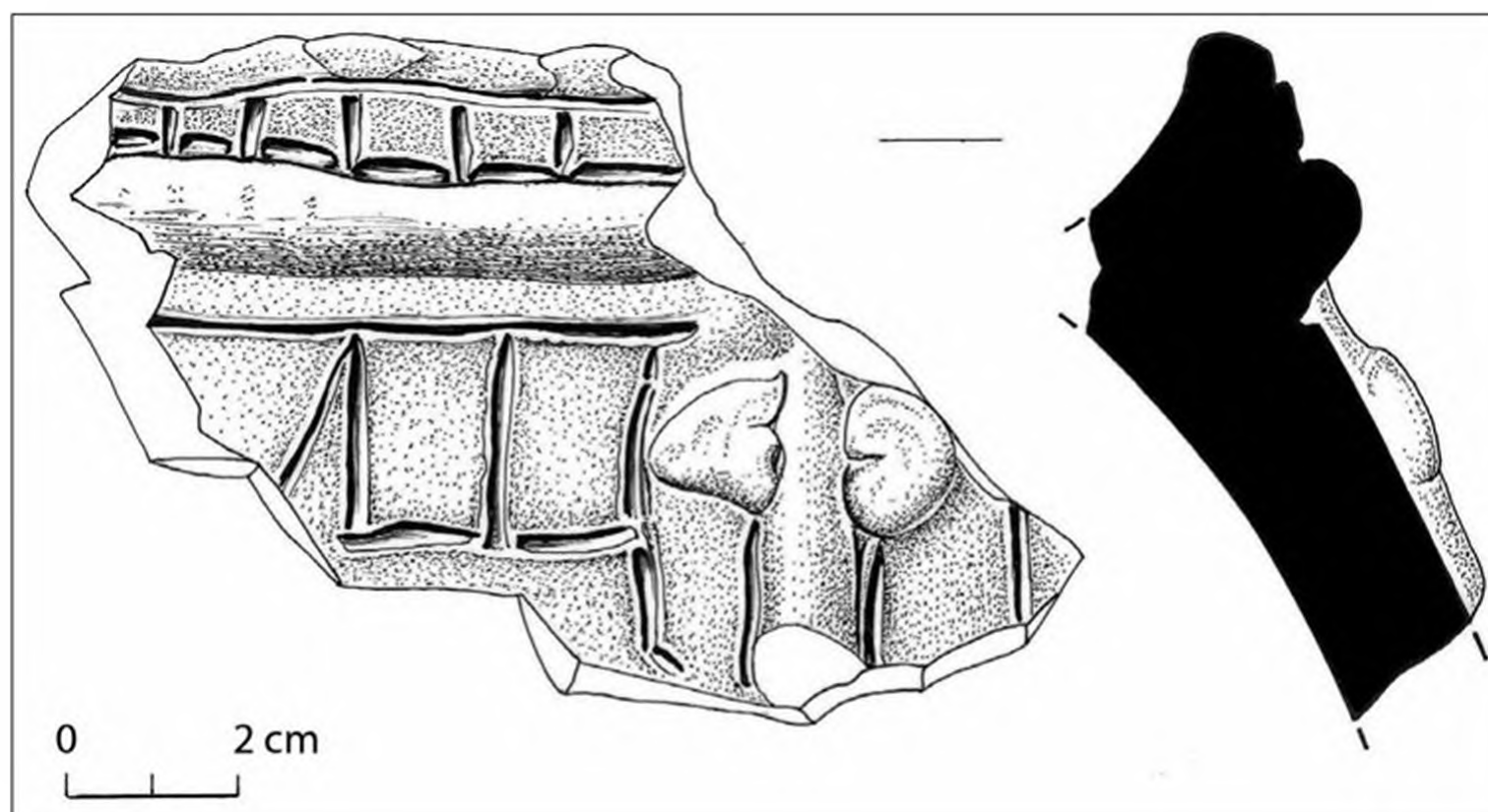
ציינו לעיל שדגמי מקדשים עשויים בדרך כלל חרס. דגמי מקדש מאבן הם נדירים ביותר ומוכרים לנו שני פריטים כאלו מתקופת הברונזה התיכונה, מהמאות 18–17 לפסה"נ, שהתגלו בחפירות העיר גבל שבלבנון. שם הם נמצאו במקדשים ונועדו להניח בתוכם פסלי אלים. אם כך, פריט האבן אינו רק דגם של מקדש: הוא משמש הלכה למעשה כבית האל, והוא בעצם "קודש הקודשים" של הפולחן בבית C10 ממערב לשער הדרומי של חורבת קיאפה. כנראה לחפץ כזה מתכוון הכתוב במילים "ארון האלוהים" בספר שמואל ב, ו – ארון שאותו מעלה דוד לירושלים מקריית יערים. נרחיב בנושא זה בסעיף הבא.

איור 38: מצבת אבן מגולפת מתקופת הברזל, הנושאת שרידי כתובת מאזור קוריון שבקפריסין. כאן נראה חלון מרובע, מעוטר בשלושה טורים של משקופים הנסוגים פנימה כלפי הפתח

איור 39: פתח תא קבורה בקבר פניקי מפואר מתקופת הברזל בתמסוס שבקפריסין. דלת הכניסה מעוטרת בשלושה טורים של משקופים הנסוגים פנימה כלפי הפתח. מתחת לגג עוצבו מלבנים בולטים, חיקוי לקורות עץ שתמכו בגג

איור 40: שבר כן חרס המעוטר בדגם מבנה ובעץ תמר

הפריט האחרון הקשור למקדשים בחורבת קיאפה הוא שבר של כן חרס שהתגלה בשטח C בתוך שכבת פני השטח העליונה של האתר, מעל לשער הדרומי. זהו שבר חרס עבה ושטוח, המעוטר בחריטה ובהדבקה של טין (איור 40). עיטור החרס מורכב משלוש רצועות אורך: בנמוכה רואים שלושה מלבנים גדולים צמודים זה לזה, שנעשו בחריטה. מימין להם נראה חלקו העליון של עץ תמר סכימטי, או אולי עמוד עם כותרת דמוית עץ תמר. הרצועה האמצעית היא פס עגול בולט הנמשך מקצה לקצה. ברצועה העליונה נראים שישה ריבועים קטנים צמודים זה לזה, שנעשו בחריטה.

כני חרס גדולים בעלי מתאר מלבני המעוטרים בצורת מקדשים, מוכרים בארץ במאה ה-10 לפסה"נ. כזה לדוגמה הוא הכן המפורסם שהתגלה בחפירות תענך שבעמק יזרעאל. נראה שהפריט שלפנינו הוא שבר של כן מטיפוס זה, וזאת משתי סיבות: ראשית, הוא עבה במיוחד ולפיכך אינו מתאים להיות חלק מכלי חרס. שנית, הפריט ישר ואינו מתעגל כמו כלי חרס רגיל. כיוון שהפריט אינו שבור בחלקו העליון, הרי שבידנו החלק העליון של הכן, כלומר גג המבנה. משום כך אפשר לשער ששלוש הרצועות המעטרות את הפריט מייצגות חלקי גג שונים: המלבנים והמרובעים החרוטים מראים כנראה את הצד הצר של קורות עץ הנכנסות פנימה, בדומה לטריגליפים המגולפים בכך האבן. הרצועה התיכונה נראית כמשקוף הבולט מעט מעל פתח. חלקו העליון של העמוד בעל הכותרת דמוית עץ התמר מצוי לפיכך אף הוא במקום הגיוני, בסמוך לגג. עיצוב עמודים דומה אפשר לראות בדגם מקדשים מתל פרעה צפון, דגם מקדש מעבר הירדן שמקורו המדויק אינו ידוע, ובדגמי המקדשים מבור הגניזה של יבנה.⁸⁴

לסיכום, אפשר לראות כי שלושה מתוך ארבעת דגמי המקדשים נמצאו ליד השער הדרומי. שניים במקומם המקורי על רצפת חדר פולחן, ואילו שבר הפך התגלגל ממקומו המקורי אל פני השטח של האתר. שני דגמי המקדשים שנמצאו יחד במבנה הראשון הם צירוף מעניין במיוחד. האחד עשוי חרס ועיטורו משקף ארכיטקטורת מקדשים כנעניים של תקופת הברונזה המאוחרת. השני מגולף באבן ועיטורו משקף ארכיטקטורת מבני פאר של תקופת הברזל. גם בתפיסה הארכיטקטונית של מבני פולחן בא לידי ביטוי אופייה של חורבת קיאפה כאתר שמשמר מצד אחד מרכיבים קדומים לתקופתו, ומצד אחר כבר מופיעים בו מרכיבים שיהפכו להיות מאפיינים של התקופה הבאה.

שני דגמי המקדשים המעוטרים שנמצאו יחד באותו חדר מעוררים שאלות רבות. ניתן להציע שלוש אפשרויות שונות להבנתם. האחת, שמדובר בערכות לימוד ותרגול לכוהנים מתחילים. האפשרות השנייה היא שמדובר במתקן שעמד בדרך קבע בחדר הפולחן, ובתוכו שמרו את פסלי האלים או את סמליהם, בדומה לארון קודש בבית כנסת, שבו שומרים ספרי תורה. על כך ששמרו בדגמי המקדשים פסלי אלים אנו למדים מחפירות אשקלון, שבהן התגלה דגם מקדש מחרס ובו פסל עגל ברונזה מצופה כסף.⁸⁵ מכאן שלא היו אלו דגמים בלבד, אלא חפץ שימושי בעל קדושה מרובה. האפשרות השלישית היא, שמדובר במקדש נייד שאפשר להעבירו ממקום למקום, בהתאם לצורך. אפשר שהיה מוצג לקהל כשהוא נישא בתהלוכות דתיות, או אף נלקח לשדה הקרב ביום פקודה. ייתכן מאוד שלחפץ כזה מתכוונת המסורת המקראית במונח "ארון האלוהים" שעליו מסופר כי נלקח לשדות קרב במקרים שונים. אפשרות זו היא מעניינת במיוחד, משום שהיא מאפשרת לנו לקשר את החפץ עם מסורת מקראית מרכזית ביותר ועל כן נקדיש לה דיון מיוחד בשורות הבאות.

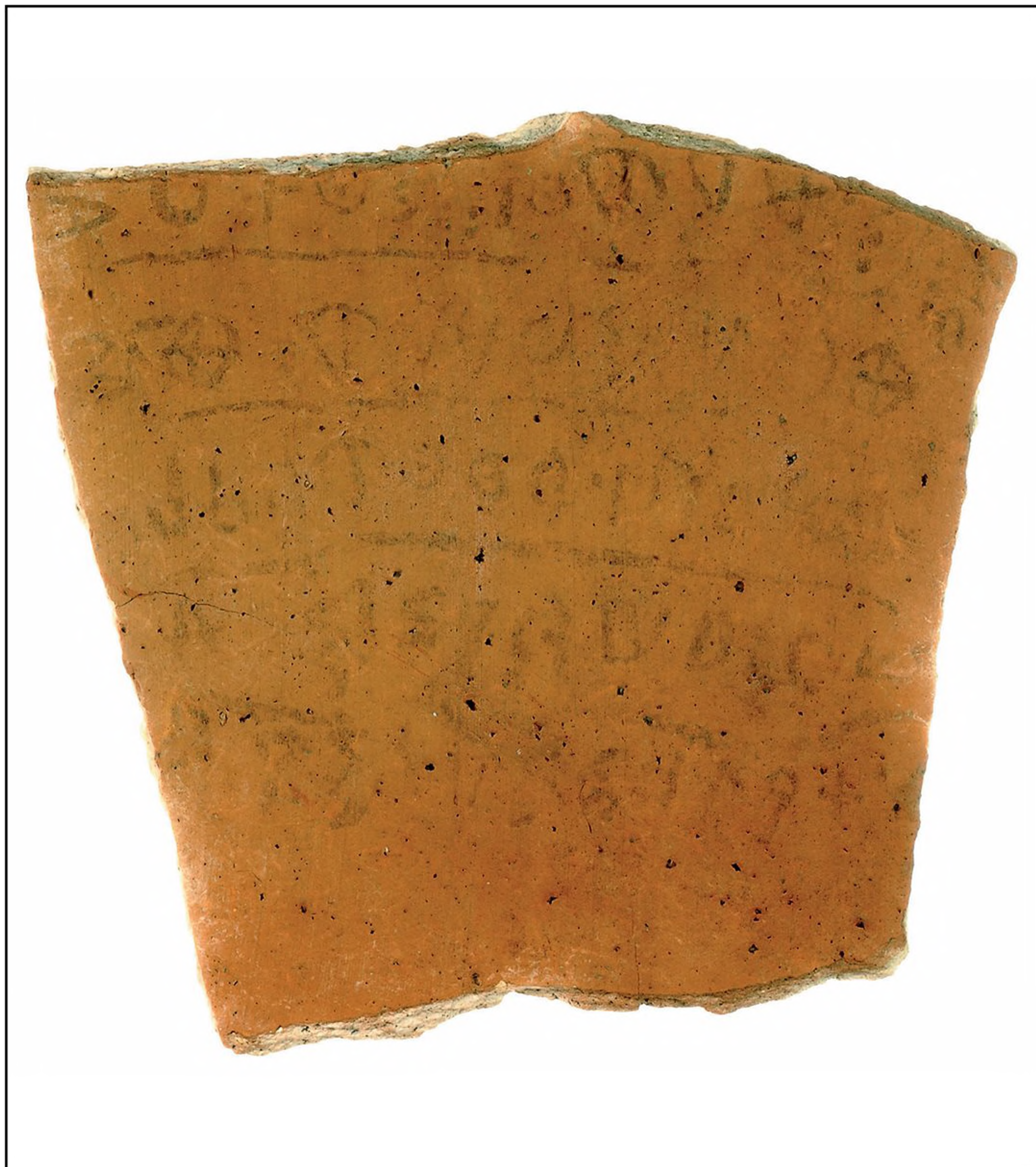
ד. "ארון האלוהים"

במסורת המקראית מופיעים המונחים "ארון העדות", "ארון ברית ה'", "ארון הברית", "ארון האלוהים" או "ארון אלוהי ישראל". הבה נבדוק את ההופעה וההקשר של מונחים אלו במקרא. המונח "ארון העדות" מופיע במסורות על אודות נדודי בני ישראל במדבר לאחר יציאת מצרים (למשל, שמות כה, י; במדבר ד, ה). זהו חפץ מיטלטל, המתואר כעשוי לוחות עץ שיטים, מצופה זהב, ובתוכו הונחו לוחות הברית שהוריד משה מראש הר סיני, לאחר ששהה שם ארבעים יום וארבעים לילה ללא אכילה וללא שתייה. אלו לוחות האבן שעליהם היו חקוקים עשרת הדיברות באצבע

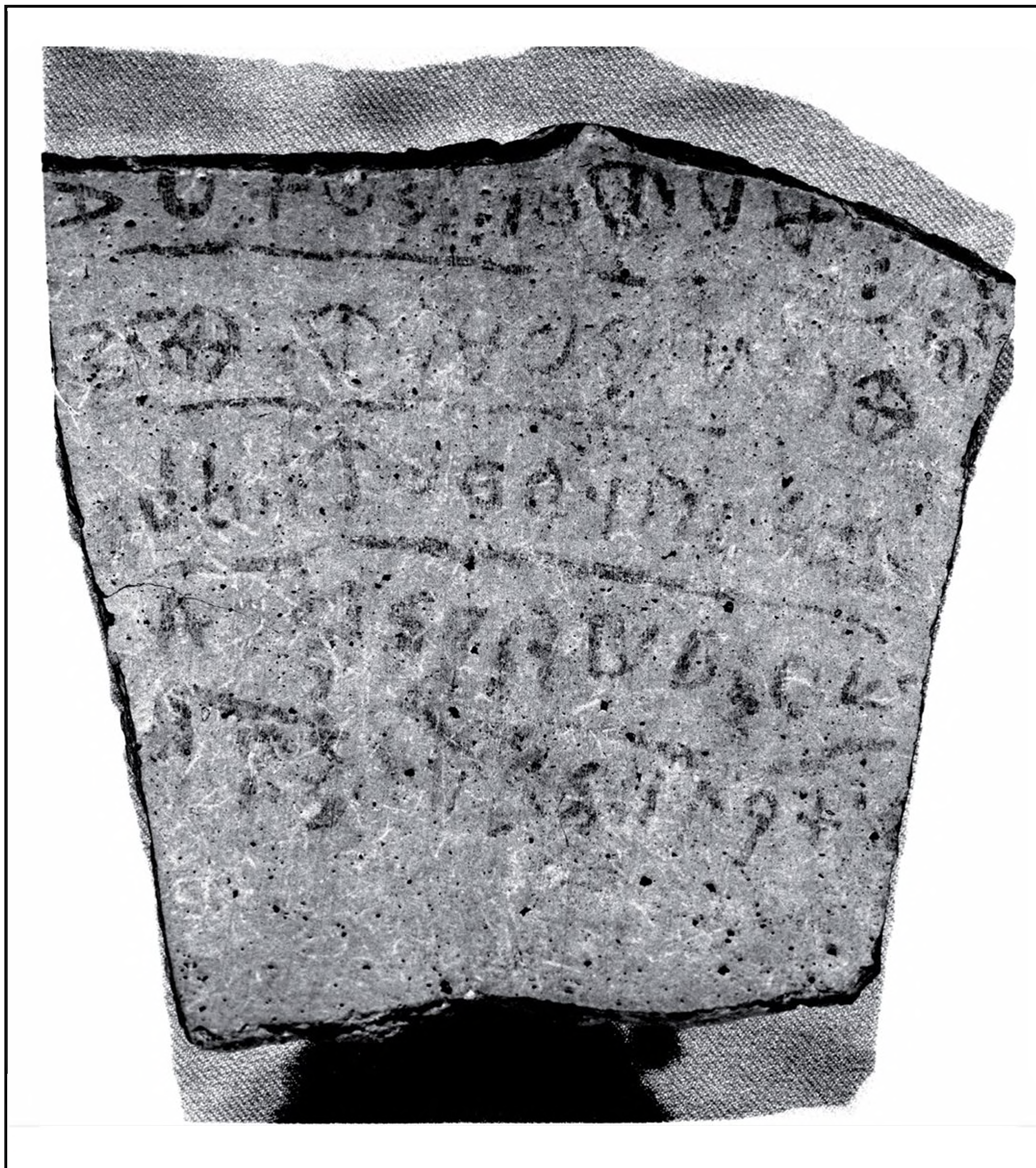

50. צד הגב (למעלה) וצד הגחון (למטה) של חרפושיית. הפריט נעשה במצרים בתקופת הממלכה החדשה, בסביבות שנת 1,200 לפסה"נ, וכשהגיע לחורבת קיאפה כבר היה בן כ־150 שנה. מגוון חרפושיות וקמעות מצריים נמצאו באתר

51. תצלום רגיל של אוסטרקון חורבת קיאפה, שצולם במעבדת הצילום של רשות העתיקות בירושלים

52. תצלום של אוסטרקון חורבת קיאפה, שצולם במעבדת הצילום של מגה ויז'ן (Megavision) באזור לוס אנג'לס

53. מצבות אבן עומדות בחורבת קיאפה.

מצבה בתא השער הדרומי, מצד שמאל
כשנכנסים לעיר (למעלה)

שתי מצבות שנמצאו בחדר הפולחני בבניין C3
(למטה)

54. מצבה בבית B1 צמוד לשער המערבי, כפי שנמצאה - מוחבאת בתוך קיר בית, הפוכה על ראשה

55. אגן אבן גיר כפי שנמצא בחדר הפולחני בבית C3, הפוך על פיו ומרוסק. לידו נראה שבר מזבח בזלת

56. חלקי אגן האבן משוחזרים לצורת הכלי השלם במקום שבו נמצאו בחדר הפולחני בבנין C3

57. שני חפצי פולחן שנמצאו בחדר הפולחני בבית C3.
 מזבח הבזלת לאחר ששני חלקיו הודבקו זה לזה. כל אחד מחלקים אלו נמצא מושלך בקצה אחר של החדר (למעלה)
 כלי נסך מחרס, המורכב משני גביעים תאומים המקובעים על בסיס גבוה (למטה)

58. דגם מקדש פשוט, מחרס, שהתגלה בעונת החפירות של קיץ 2010.
הפריט נמצא שלם ורק בחלק העליון, מעל הפתח, נשחק דגם עיטור בתבליט, אולי ראש של בעל חיים מקרין

59. דגם מקדש מעוטר, מחרס, שהתגלה בעונת 2011.

הפריט נמצא מרוסק לעשרות שברים שונים. החלק החשוב השתמר במצב טוב יחסית וכולל פתח המעוטר בשני אריות, עמודים, חבלים הקשורים לעמודים, קורות גג, פרוכת מגולגלת, עיגולים מחורצים ושלוש ציפורים על הגג

60. חלקו העליון של דגם מקדש מחרס, המעוטר ברצועות ועיגולים מחורצים, המבטאים את קורות הגג. רצועה מפותלת מבטאת אולי פרוכת מגולגלת

61. שברי דגם מקדש מאבן גיר כפי שנמצאו מנותצים על רצפת החדר

62. דגם מקדש מגולף באבן גיר וצבוע אדום, אחרי רפאות.
פריטים כאלו נקראים במסורת המקראית "ארון אלוהים", ושימשו לשמירת סמל האל

63. דגם מקדש מגולף באבן גיר, במבט חזיתי. מעל לפתח נראות קורות הגג (טריגליפים).
הפתח מודגש על ידי נסיגת המשקופים פנימה שלוש פעמים. על כל המבנה נראים שרידי צבע אדום

64. מבט מקרוב על החלק העליון של חזית דגם המקדש. כאן רואים בכירור גילוף דמוי קורות עץ שתמכו את הגג

65. שבר חרס עבה ושטוח, המעוטר בחריטה ובהדבקה. זהו כנראה חלק מִכֵּן פולחני מרובע המתאר מבנה, אולי מקדש. הפריט נמצא בשטח C בשכבת פני השטח של האתר, מעל לשער הדרומי

אלוהים. המונח "ארון ברית ה'" מופיע במסורת מקבילה בתורה על אודות מעמד הר סיני (דברים י, ח). העדות הכתובה מלמדת שספר שמות משתמש באופן בלעדי במונח "ארון העדות" ואילו ספר דברים משתמש באופן בלעדי במונח "ארון ברית ה'". המסורת האומרת כי בתוך הארון שמורים שני לוחות הברית חוזרת שוב בספר מלכים, בתיאור הכנסת הארון אל מקדש שלמה: "אין בארון רק שני לוחות האבנים אשר הניח שם משה" (מלכים א, ח, ט). בכל ההזכרות הרבות האחרות של הארון אין התייחסות ישירה ללוחות הברית.

בספר יהושע המתאר את כניסת עם ישראל לארץ ישראל מופיע המונח "ארון ברית ה'" או בקיצור "ארון ה'" (יהושע ג, א-ח). המסורות המזכירות את הארון ממקמות אותו בבית אל, בשילה, באבן העזר, באשדוד, בגת, בעקרון, בבית שמש ובקריית יערים. בימי דוד מועלה הארון לירושלים ומועבר ממקום למקום עד שעם בניית מקדש שלמה, הוא מונח בקודש הקודשים של המקדש. מרגע זה ואילך, במאות השנים שבהן התקיימו ממלכת יהודה ובית המקדש הראשון, המסורת המקראית אינה מזכירה את הארון להוציא נבואה אחת של ירמיהו הנביא, המזכירה את "ארון ברית האלוהים" (ירמיהו ג, טז).

הארון מופיע בהקשרים שונים של מלחמה: בעת כיבוש יריחו, כאשר הוא נישא על ידי כוהנים המקיפים את העיר פעם אחת בכל אחד מששת הימים הראשונים ושבע פעמים ביום השביעי, עד נפילת חומות העיר באורח נס (יהושע ו, ד-יא); בסיפור פילגש בגבעה והמלחמה נגד שבט בנימין (שופטים כ, כז); בקרב אבן העזר, שבו הארון נלקח שלל על ידי הפלשתים (שמואל א, ד-ה); בקרב שמנהל שאול המלך נגד הפלשתים (שמואל א, יד, יח) ובעת מרד אבשלום כאשר דוד נוטש את ירושלים (שמואל ב, טו, כד-כה). לא זו בלבד שהארון מלווה את העם במצבי מלחמה, הוא עצמו נלחם בדגון אלוהי אשדוד, כורת את ראשו ושתי ידיו של הפסל ומניחם על מפתן המקדש (שמואל א, ה, ד).

מסורות הארון מתאפיינות באירועים בעלי אופי על-טבעי. בימי יהושע, כאשר הכוהנים נושאי הארון עמדו במימי הירדן, פסקה זרימת הנהר והעם נכנס לארץ ישראל בדרך נס. כך גם חומת יריחו נפלה תחתיה לאחר שהוקפה על ידי הארון במשך שבעה ימים. הארון שנלקח שלל בידי הפלשתים, נרד בין עריהם – אשדוד, גת ועקרון – ובכל מקום גרם לנזקים גדולים. גם כשלבסוף הוחזר לבית שמש, במעלה עמק נחל שורק, הארון גרם למוות ונשלח לפיכך מבית שמש אל קריית יערים (שמואל א, ו, יט). כאשר דוד העלה את ארון האלוהים לירושלים נטה הארון ונשמט ממקומו. האדם שאחז בארון לרגע, כדי למנוע את נפילתו, נהרג בו במקום בידי ה' (שמואל ב, ו, ו).

הדגש על ההיבט הפלאי במסורות הארון מעיד על נופך של פולקלור שהתלווה לחפץ הנדון, יותר מלכל חפץ פולחני אחר המוזכר לנו במסורת המקראית.

ממגוון המסורות השונות בנושא הארון עולים שלושה מאפיינים המשותפים כמעט לכולן. המאפיין הראשון הוא, שמדובר בחפץ המופיע בהקשרים ציבוריים בעלי חשיבות ראשונה במעלה: הוא מוזכר בהקשר למנהיגים משה, יהושע, עלי ובניו הכוהנים, שמואל, שאול, דוד ושלמה. בכך הארון שונה מחפצי פולחן אחרים הנזכרים במקרא, הנקראים "תרפים". אף על פי שאיננו יודעים מה היו בדיוק תרפים אלו, הרי שניתן לקבוע כי הם מופיעים בעיקר בחוג הבית והמשפחה, ומוזכרים בהקשר לנשים: רחל אשת יעקב ומיכל בת שאול המלך (בראשית לא, יט-לה; שמואל א, יט, יג-טז).

המאפיין השני הוא, שמדובר בחפץ פולחני נייד. כמעט כל ההזכרות של הארון במסורת המקרא מתארות אותו כשהוא בתזוזה, מועבר ממקום למקום. עם הנחת הארון במקומו הסופי במקדש, במבנה של קבע, הוא נעלם מהתודעה.

המאפיין השלישי של מסורות הארון הוא, העובדה כי הוא נזכר בהקשר למצבי מלחמה. יתר על כן, במסורת המקראית השתמרה תפילה קדומה הקשורה לארון ולמלחמה: "ויהי בנסע הארון ויאמר משה קומה ה' ויפצו אויביך וינוסו משנאיך מפניך. ובנוחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל" (במדבר י, לה-לו).

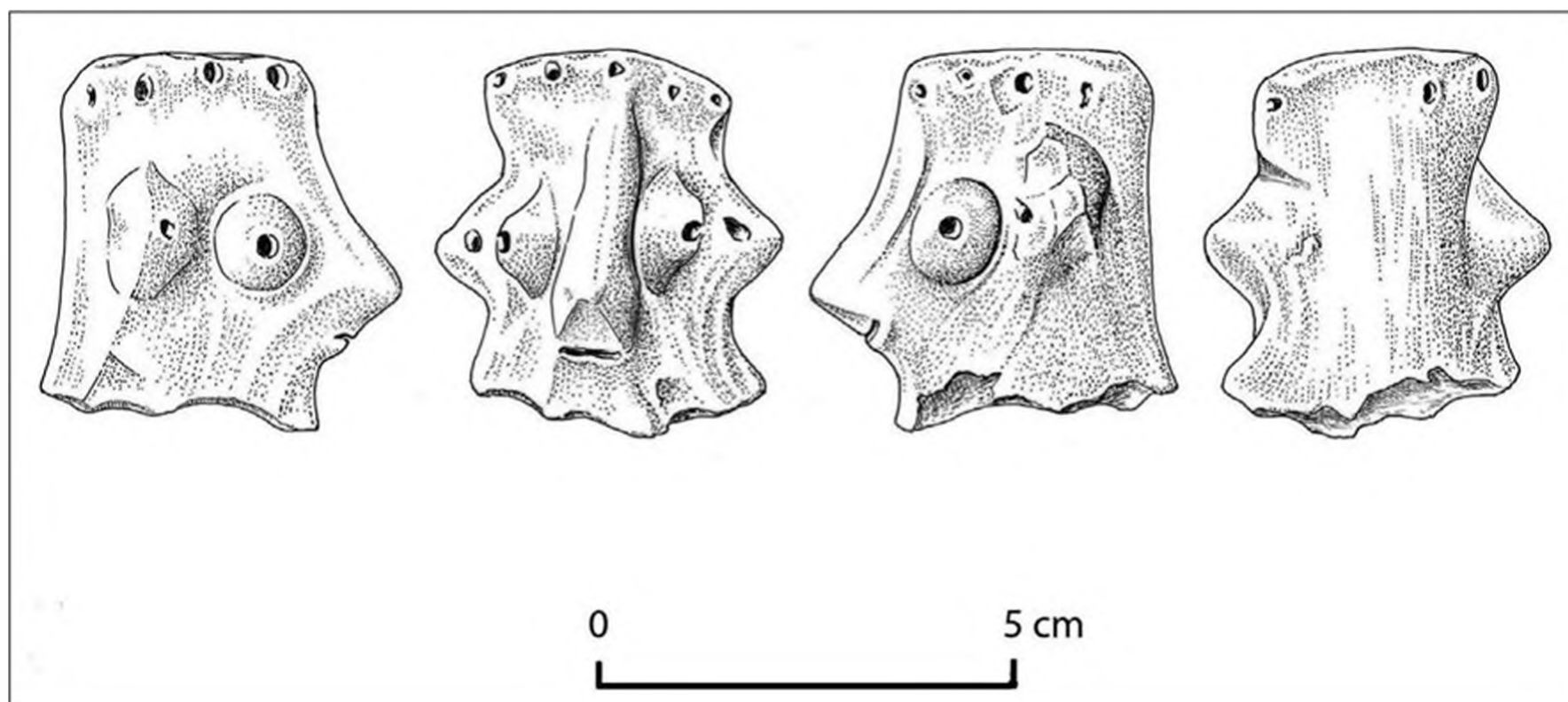
כפי שכבר ציינו בפרק 2, המחקר המודרני אינו רשאי להתעלם ממסורות שיש בהן נופך אגדי, רק משום שיש בהן מרכיב על-טבעי. מוטל עליו לנסות ולחשוף את הגרעין ההיסטורי של מסורות אלו ולבדוק את מידת התאמתן למציאות המשתקפת במחקר הארכיאולוגי. ניתוח של מסורות הארון מביא למסקנה כי הארון הנייד אינו יכול להיות גדול וכבד מדי, שהרי לא ניתן יהיה לשאת אותו ממקום למקום. עם זאת, בהיותו חפץ פולחן מרכזי, הנזכר בהקשר ציבורי במרכזי פולחן כלל-שבטיים וממלכתיים, אין הארון יכול להיות חפץ זעיר, אלא עליו להיות חפץ ייחודי, בולט בצורתו המיוחדת ואולי גם בצבע יוצא דופן. אכן, דגם האבן מחורבת קיאפה עונה למאפיינים אלו. הפריט גדול יחסית, כ-35 ס"מ גובה, מגולף בקפידה מאבן, צורתו מיוחדת ביותר וכוללת סדרת משקופים נסוגים כלפי הפתח וגילוף טריגליפים ליד הגג. נוסף על כך הדגם צבוע בצבע אדום המדגיש אותו ומבליט אותו בסביבתו. דגם האבן התגלה בחדר פולחן שבכניסה אליו נמצא אגן אבן, המעיד על הקפדה יתרה ברחצה ובטהרה לפני שנכנסו פנימה.

לפיכך נראה לנו כי דגם המקדש מאבן מחורבת קיאפה, הוא דוגמה ארכיאולוגית מוחשית לתופעה המכונה במקרא "ארון האלוהים". אין זה כמובן הארון המקראי, אלא ארון אחר, שהיה קיים באותו פרק הזמן. מדובר בקופסה סגורה שבתוכה נמצא

סמל האל. השקע הנמצא בדגם האבן של חורבת קיאפה מעיד שעמד בתוכו פסל או סמל אל. הפריט עצמו מתאים לטלטול. יש לו בסיס עבה במיוחד וחלקו האחורי אף רחב יותר מגוף המבנה, דבר המקנה לו יציבות רבה. בצד הגב ובאחד הצדדים נראים נקבים גדולים, שאפשר בעזרתם לקבע את הפריט למנשא, ולהזיזו ממקום למקום. מבחינה כרונולוגית הפריט מחורבת קיאפה אף מתאים לפרקי הזמן שבהם מוזכרים חפצים כאלו באופן אינטנסיבי במסורת המקראית, בימי שאול ודוד, במחצית השנייה של המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-10 לפסה"נ. לעומת ההזכרות המקראיות הקדומות יותר, בעת המסע במדבר, בימי יהושע ובמסע לפלשת, המצטיינות בשפע נסים ובמעורבות אקטיבית של הארון באירועים פוליטיים, המסורות המאוחרות יותר נטולות נופך אגדי-היסטורי חוץ מהיבט על-טבעי אחד: הענשת אנשים הנוגעים בארון הקדוש כשאינם מוסמכים לכך. דגם האבן שמצאנו בחורבת קיאפה הוא אם כן "ארון אלוהים", כלומר מקדש קטן ונייד, שאותו שומרים במקום פולחן מרכזי, אבל אפשר להוציאו בשעת הצורך לשדה קרב. אולי הימצאות הפריט בחורבת קיאפה ליד הגבול אינה מקרית, וייתכן שחפץ זה הורד בעת קרבות לעמק האלה לעורר את הלוחמים ולחזק את רוחם בעת המלחמה.

ה. צלמית טין: צעצוע, וודו, או אל מקומי?

בחפירות חורבת קיאפה התגלה ראש אדם מכויר מטין (איור 41). הוא נמצא בשטח A בחלקו הגבוה של האתר, בתוך שכבות עפר הקשורות למבנים מתקופת המקרא, באזור שהופרע קשה כתוצאה מבנייה בתקופת בית שני ובתקופה הביזנטית. האם הפריט אכן שייך לעיר של המאה ה-10 לפסה"נ? עד שלא יוכח אחרת, יש להתייחס אליו ככזה. מדובר בראש גדול, עשוי בקפידה רבה ומעוצב היטב. הראש אינו שבור, ונראה שהיה מחובר בזמנו לגוף או אולי לכן פולחני, שלא שרדו. לדמות שתי עיניים, אף בולט, ואוזניים ובהן נקבים לעגילים. חלקו העליון של הראש מסתיים בקו ישר, ושורה של נקבים קטנים מקיפה אותו. מעניין לציין כי פסל ראש המסתיים בקו ישר ושורת נקבים בקצהו העליון התגלה לאחרונה בחפירות תל כנרת, אם כי שאר פרטי הפנים שונים לחלוטין.⁸⁶ בדיוק ביום שבו נמצא ראש הצלמית חפרו איתנו שני חוקרים חשובים, בעלי ידע וניסיון רב בתחום האמנות: סילביה שורר מאוניברסיטת ברן המתמחה באיקונוגרפיה של המזרח הקדום, ודוד בן שלמה שכתב לפני שנים ספורות ספר מקיף על האיקונוגרפיה הפלשתית. שניהם ציינו כי הפריט יוצא דופן בצורת עיצובו ואינו מזכיר צלמיות אחרות המוכרות בארץ ישראל בתקופת המקרא.

איור 41: ראש צלמית טין שהתגלה בשטח A במילויים של תקופת הברזל IIא

אפשר להיאחז בצלמית זאת כמוצאים שלל רב ולטעון שהיא משקפת פולחן אלילי ביהודה בתקופת המלוכה. אבל מסקנה כזו תהיה פזיזה מדי, שכן הארכיאולוג פיטר אוקו שבדק את נושא השימוש בצלמיות בחברות מסורתיות, הצביע במחקרו החשוב על כך שצלמיות שימשו בעת העתיקה למטרות שונות ומגוונות: לעתים הן ייצגו את דמות האל, לעתים היו אלה צעצועי ילדים, לעתים שימשו אמצעי כישוף (וודו), ובמקרים אחרים הן נועדו להיות אמצעי חינוכי או לימודי.⁸⁷ מכאן שאין לראות באופן גורף בכל צלמית המתגלה בחפירות עדות לפעילות פולחנית. מצד אחר ייתכן שצלמית זאת אכן מייצגת דמות אלוהית מסוימת, ולפיכך מעידה על פולחן אלילי באתר. אין להוציא מכלל אפשרות שחלק מהאוכלוסייה קיים גם פולחן אלילי, ובייחוד אם התגוררו באתר גם עבדים ושפחות שמקורם כנעני או פלשתי. חפצים כאלו יכלו להגיע לעיר גם על ידי סוחרים או עוברי אורח. לענייננו חשובה העובדה שבשלושת חדרי הפולחן של חורבת קיאפה לא התגלו דמויות אדם או צלמיות בעלי חיים, ובכך הם שונים ממבני פולחן של התרבות הפלשתית או הכנענית. על כל פנים, בעתיד נבצע בצלמית זו בדיקה פטרוגרפית, כלומר בדיקת מאפייני החומר שממנו היא עשויה, כדי לדעת אם היא נעשתה בקרבת האתר על ידי קדר מקומי, או יובאה לכאן מאזור אחר בארץ.

1. סיכום

המידע הרב על אודות הפולחן בחורבת קיאפה נאסף ממקומות שונים באתר, והוא כולל מגוון חפצים מחומרי גלם שונים: חרס, אבן גיר ובזלת. הם נמצאו גם בהקשרים ציבוריים וגם בהקשרים פרטיים. הנתונים מסוכמים בטבלה 8. הפעילות הפולחנית לא התנהלה במבנים מיוחדים המופרדים משאר חלקי העיר, כמקובל במקדשים כנעניים או פלשתיים, אלא בתוך מבנים שכנראה שימשו גם לפעילות יום-יומית אחרת, כגון מגורים או מנהל. בכל זאת נראה כי אפשר לחלק את הפעילות הפולחנית לשני סוגים עיקריים: פולחן ציבורי ופולחן פרטי. שני חדרי הפולחן ליד השערים בצמוד לרחבת השער משקפים פולחן ציבורי, ולעומתם החדר בבית C3 משקף פולחן ביתי. משני חדרי הפולחן שליד השערים בולט בחשיבותו המבנה ליד השער הדרומי, שבו התגלו מתקנים שאינם מוכרים בחדרים האחרים: אגן בפתח, במה ומחסן צמוד. כן נמצאו בו חפצים ייחודיים, הכוללים שני דגמי מקדשים, מהיפים והמעניינים ביותר שהתגלו עד היום בארץ ישראל.

טבלה 8: תפרוסת ממצא פולחני בחורבת קיאפה

מיקום	ממצא
שער דרומי, תא השער הראשון משמאל עם הכניסה לעיר (שטח C)	מצבת אבן גדולה
בית צמוד לשער המערבי (שטח B)	מצבת אבן בינונית נמצאה הפוכה על ראשה, מוחבאת בתוך קיר
בית ראשון לאחר רחבת השער הדרומי (שטח C)	דגם אבן של מקדש, דגם חרס של מקדש, חרפושית, כלי נסך מטיפוס "קערה וספל"
בית ראשון לאחר רחבת השער המערבי (שטח D)	ספסל, כלי נסך, מצבה עומדת, שולחן מנחות, מצבה נוספת בחדר סמוך
בית C3 (שטח C)	ספסל, מצבה גדולה ומצבה קטנה, אגן אבן, מזבח בזלת, כלי נסך, חותם, חרפושית
בית C4 (שטח C)	דגם חרס של מקדש
מרכז האתר (שטח A)	צלמית חרס

הממצא הפולחני מחורבת קיאפה פותח פתח להבנת התפתחות הדת בממלכת יהודה. דת זאת התפתחה במשך השנים לפולחן מונותאיסטי ואנאיקוני (ללא דמויות), ובשני היבטים אלו היתה שונה לחלוטין מהעולם האלילי של המזרח הקדום, שהאמין באלים רבים שדמותם היתה מגולפת בחפצי אמנות. נושא זה מורכב מאוד, ובמחקר

הועלו במשך השנים תיאוריות שונות להסבר התפתחות זו. אבל כיוון שלא עמדו לרשות החוקרים נתונים משלב ההקמה של הממלכה, לא היה בסיס של ממש להצעות השונות. עתה, לראשונה, חורבת קיאפה מספקת נקודת התחלה למחקר ולהבנת תהליכים אלו.

הנקודה החשובה לענייננו היא היעדרות צלמיות אדם ובעלי חיים בחדרי הפולחן שבהם התקיימה פעילות פולחנית ציבורית. בכל אותם מקומות התכנסות לציבור גדול של אנשים, כלומר ברמה הציבורית, לא נמצאו עד היום בחורבת קיאפה צלמיות. שני דגמי המקדשים וכן מזבח הבזלת לא היו מעוטרים בדמויות אדם. אם נהגו להחזיק בתוך הדגמים פסלים של ממש או רק סמלי אלים, איננו יודעים. בכל מקרה, הממצאים בחורבת קיאפה בולטים בהיעדר דמויות אדם, אשר כן מופיעות באתרים כנעניים, באתרים פלשתיים ואף בתל רחוב שבממלכת ישראל הצפונית, שבו נמצאו דמויות של אלות עירומות על דגם מקדש וגם צלמיות חרס אחדות.

חלק ג

מה משמעותם של ממצאינו בחורבת קיאפה?

פרק 7

חורבת קיאפה: שעריים המקראית

עתה, לאחר שהובלנו את הקורא בנבכי האתר ושיתפנו אותו בפרטי התגליות השונות, הגיעה העת לנסות ולאסוף את מכלול הנתונים שעלו בספר זה וליצור תמונה ברורה של מהות האתר. הפרט הראשון שאותו ננסה לברר הוא זהותה של חורבת קיאפה. השם הנוכחי, חורבת קיאפה, אינו אלא שם מקומי, שצורתו בערבית היא ח'ירבת קיאפה. אנו מציעים כי השם המקראי של העיר, בעת שעמדה על תלה היה "שעריים". כאן אנו נכנסים לתחום מחקר הנקרא גיאוגרפיה היסטורית, והוא תחום המנסה לזהות ולקשר בין שמות מקומות המופיעים במקורות עתיקים, ובין אתרים ארכיאולוגיים.

העיר המקראית שעריים, מוזכרת במקרא שלוש פעמים. שעריים מוזכרת לראשונה ברשימות הערים של שבט יהודה. באזור השפלה מזכירה הרשימה את הערים הבאות: ירמות, עדולם, שוכה, עזקה, שעריים, עדתיים, הגדרה, גדרותיים (יהושע טו, לו). שעריים מוזכרת כאן לאחר שוכה ועזקה ומכאן אפשר להסיק שמדובר בעיר הנמצאת באזור עמק האלה. המקרא מייחס רשימה זאת לימי יהושע, כלומר למעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל, במאה ה-12 לפסה"נ, אבל בשלב זה דגם היישוב ביהודה היה מורכב מעשרות כפרים קטנים ופרוזים, עובדה המוכרת לנו הן מן הממצא הארכיאולוגי והן מתיאור התקופה בספר שופטים. מכאן שהמחקר המודרני אינו יכול לקבל תארוך של רשימה זאת לתקופת הברזל I. ברשימה עצמה אין מידע המאפשר לנו לתארך את זמן כתיבתה, אבל באופן כללי ברור שהיא משקפת את המצב היישובי של תקופת הברזל II.

שעריים מוזכרת פעם שנייה במקרא בסיפור הקרב בין דוד לגוליית, המתרחש בעמק האלה, בין שוכה ועזקה. לאחר שגוליית נהרג ברחו הפלשתים בדרך שעריים (שמואל א, יז, נב). ברור ממסורת זאת כי שעריים קשורה בזיכרונות אודות דוד, כלומר לשלהי המאה ה-11 לפסה"נ. מסורת זאת תומכת במסורת הקודמת, ושתייהן ממקמות את שעריים המקראית ליד שוכה ועזקה. לפיכך יש לחפש את שעריים בסמיכות לעמק האלה.

האזכור השלישי של שעריים הוא ברשימת הערים של שבט שמעון, שבנגב (דברי הימים א, ד, לא-לב). אפשר לטעון, אם כך, שהיו שתי ערים שנקראו שעריים, האחת באזור עמק האלה והשנייה בנגב. אבל לאמתו של דבר הנתונים הקשורים ברשימה זאת מסובכים למדי ולא בטוח שאכן מדובר בעיר נוספת הנקראת שעריים. ישנן שלוש גרסאות שונות לרשימות הערים של נחלת שבט שמעון (טבלה 9): האחת ביהושע טו (בתוך רשימות הערים של שבט יהודה), השנייה ביהושע יט (כששתי רשימות נפרדות חוברו יחד) והשלישית בדברי הימים א, ד (גם כאן שתי רשימות נפרדות חוברו יחד). כל רשימה שונה במעט או בהרבה מהאחרות. הנוסח הארוך ביותר נמצא ביהושע טו, ובו 36 שמות מקומות, אבל בסוף הרשימה הסיכום מזכיר רק 29 ערים. חוסר ההתאמה בין מספר השמות ברשימה לבין המספר המסכם וגם הופעתה של עיר בשם חצור כמה פעמים, מעידים שחלו שיבושי מעתיקים ברשימה במהלך הדורות. ברשימה ביהושע יט מוזכרות 14 ערים בשמן, אבל בסוף הרשימה מופיע בסיכום המספר 13. בדברי הימים א מופיעה רשימה קצרה המזכירה 13 ערים, אבל במקום סיכום מספרי מופיעה לפתע הערה מוזרה: "אלו עריהם עד מלוך דויד", ואין כאן סיכום מספרי כמו בשתי הרשימות האחרות.

טבלה 9: שלושת הנוסחים של רשימת הערים בנחלת שבט שמעון

יהושע טו		יהושע יט		דברי הימים א, ד	
1	קבצאל				
2	עדר				
3	יגור				
4	קינה				
5	דימונה				
6	עדעדה				
7	קדש				
8	חצור				
9	יתנן				
10	זיף				
11	טלם				
12	בעלות				
13	חצור				
14	חדתה				
15	קריות חצרון (היא חצור)				
16	אמם				

17	שמע				
18	מולדה				
19	חצר גדה				
20	חשמון				
21	בית פלט	1	באר שבע		
22	חצר שועל	2	שבע	1	באר שבע
23	באר שבע	3	מולדה	2	מולדה
24	בעלה	4	חצר שועל	3	חצר שועל
25	עיים	5	בלה	4	בלהה
26	עצם	6	עצם	5	עצם
27	אלתולד	7	אלתולד	6	תולד
28	כסיל	8	בתול	7	בתואל
29	חרמה	9	חרמה	8	חרמה
30	צקלג	10	צקלג	9	צקלג
31	מדמנה	11	בית המרכבת	10	בית מרכבות
32	סנסנה	12	חצר סוסה	11	חצר סוסים
33	לבאות	13	בית לבאות	12	בית בראי
34	שלחים	14	שרוחן (ערים שלוש עשרה וחצריהן)	13	שערים (אלו עריהם עד מלוך דויד וחצריהם)
35	עין	15	עין	14	עיטם
36	רמון (כל ערים עשרים ותשע וחצריהן)	16	רמון	15	עין
		17	עתר	16	רימון
		18	עשן (ערים ארבע וחצריהן)	17	תכן
				18	עשן (ערים חמש)

השם "שעריים" המופיע ברשימה שבדברי הימים מוחלף בשם "שלחים" ברשימה ביהושע טו, ומוחלף בשם "שרוחן" ברשימה ביהושע יט. ובכן, איזו עיר אמורה להופיע ברשימת שבט שמעון: שעריים, שרוחן או שלחים? על בעיה זאת כבר עמדו חוקרים רבים, אבל יש כאן בעיה נוספת, שהמחקר לא ייחד לה תשומת לב מספקת: ברשימה בדברי הימים א מופיעה מיד לאחר השם "שעריים" תוספת קטנה: "אלו עריהם עד מלוך דוד". לאחר מכן הרשימה ממשיכה למנות חמש ערים נוספות. מהי תוספת מוזרה זאת, השונה מהסיכומים המספריים המופיעים במקום זה בשתי

הרשימות המקבילות? נראה לנו כי שם העיר שעריים יחד עם התוספת "אלו עריהם עד מלוך דוד" שייכים זה לזה, ואולי שניהם הועתקו לכאן בטעות מרשימה אחרת, שלא השתמרה. רק שעריים שברשימות שבט שמעון קשורה לדוד, ולא שרוחן או שלחים, המשובצות ברשימות המקבילות באותו מיקום.

אם נסכם את המידע העולה משלושת האזכורים של העיר שעריים במסורת המקראית, אפשר לקבוע שבשני מקרים היא מופיעה באזור עמק האלה ובשני מקרים היא מתוארכת לימי דוד או ליתר דיוק לתקופה שלפני המלכתו למלך, כלומר לשלהי המאה ה-11 לפסה"נ. שעריים אינה מופיעה במסורות המתקשרות לימי מלכים אחרים, כגון חזקיהו או יאשיהו. נוסף על כך יש לציין, כי משמעות השם שעריים היא "שני שערים". בדיקת המידע העולה מן החפירות הארכיאולוגיות בחורבת קיאפה מלמדת כי הוא משתלב יפה במסורת המקראית על שעריים (טבלה 10):

המיקום: שעריים מוזכרת בשני מקרים באזור עמק האלה, ואכן חורבת קיאפה נמצאת ברכס הגבעות הסוגר מצפון על עמק האלה. הצעות שונות לקבוע את שעריים בקרבת תל צפית, או בכל מקום אחר המרוחק מעמק האלה, מתעלמות משתי המסורות הממקמות אותה בסמיכות לשוכה ולעזקה.

התארוך: שעריים מוזכרת פעמיים בהקשר לדוד הצעיר, לפני היותו מלך, ואכן חורבת קיאפה מתוארכת בשיטת פחמן 14 לשלהי המאה ה-11 לפסה"נ, היא תקופת דוד המלך. הצעות שונות לקבוע את שעריים בתלים אחרים סובלות מחולשה בולטת: המחקר עדיין אינו יודע אם תלים אלה היו אכן מיושבים בתקופה הרלוונטית.

משמעות השם: כאמור, פירוש השם "שעריים" הוא שני שערים, ואכן בחורבת קיאפה התגלו שני שערים, אחד במערב והשני בדרום.

טבלה 10: השוואת הנתונים המקראיים על אודות העיר שעריים והממצא הארכיאולוגי בחורבת קיאפה

מיקום	כרונולוגיה	משמעות השם
סביבות עמק האלה	ימי דוד	שני שערים
צמוד לעמק האלה	980–1020 לפסה"נ	באתר שני שערים

לאור שלושת היבטים אלו הצענו לזהות את חורבת קיאפה כשעריים המקראית. דעה זאת התקבלה על דעתו של אנסון רייני ז"ל, שהיה מומחה גדול בתחום הגיאוגרפיה ההיסטורית ועסק רבות בבעיות הקשורות לזיהוי השמות המקראיים של אתרים ארכיאולוגיים.

בתגובה להצעתנו טען נדב נאמן, כי הופעת שני שערים בחורבת קיאפה אינה מהווה נימוק מחייב לזיהוי המקום כעיר שעריים,⁸⁸ זאת כיוון שסיומת זוגית נפוצה במקרא בשמות מקומות שאין להם בהכרח משמעות זוגית. על פי טענה זאת, גם עיר עם שער אחד יכולה להיקרא שעריים. ואולם אין לקבל את ביקורתו של נאמן וזאת משני טעמים. הראשון שבהם הוא שהצעת הזיהוי שלנו מתבססת על שני נימוקים חשובים אחרים: מיקום האתר וזמן קיומו, המתאימים ביותר לנתונים על שעריים במסורת המקראית. נימוקים אלו עומדים לעצמם, גם ללא הזדקקות לשם האתר המתקשר לשני שערים. שנית, לדעת החוקרת עידית דורון מהחוג לבלשנות באוניברסיטה העברית בירושלים, ההשוואה הלשונית שמבצע נאמן אינה נכונה; יש להפריד בין שמות שבהם לסיומת הזוגית אין הוראה לשונית ברורה של הכפלה, כמו ירושלים, אדורים או אפרים, ושמות שבהם יש לה משמעות. שמות מקומות הנקראים בארתיים (שתי בארות), שעריים (שני שערים) או מחניים (שני מחנות), נובעים בוודאי מכך שהיו באותם מקומות שתי בארות, שני שערים ושני מחנות.⁸⁹ הרי זה מגוחך לטעון שקראו למקום שבו היתה רק באר אחת בשם בארתיים. בכל מקרה, אפילו לשיטת נאמן ברור שאם עיר בעלת שער אחד יכולה להיקרא שעריים, קל וחומר שֶעִיר בעלת שני שערים יכולה אף היא לשאת שם זה.

פרק 8

ממלכת דוד

עד כה התרכזנו בהבאת חומר רקע למחקר שלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ, ובהצגת ממצאי החפירה בחורבת קיאפה. בפרק זה נסכם את עיקרי המידע שעלו מן החפירה וננסה להבין את השלכותיו על ממלכת דוד ההיסטורית. לא נדון בתיאור המקראי, המדבר על ממלכה מנחל מצרים ועד נהר פרת, אלא על הממצא הארכיאולוגי הקיים כיום בידינו ועל העולה ממנו על אודות דוד המלך כדמות היסטורית ועל ממלכתו.

א. מה למדנו על חורבת קיאפה?

חפירותינו בחורבת קיאפה לימדו אותנו את העובדות הבאות, שאיתן יש להתמודד כשבאים להעריך את תרומת האתר להבנת תקופתו:

מיקום האתר: חורבת קיאפה נמצאת בקצה המערבי של השפלה הגבוהה, ושולטת על הכניסה לעמק האלה, הדרך הראשית מכיוון מישור החוף לגב ההר, לירושלים ולחברון.

יישוב חדש: העיר בחורבת קיאפה יושבת על סלע-אם, ולא על תל חורבות של עיר כנענית מתקופת הברונזה המאוחרת. עובדה זו מעוררת את השאלה מדוע מיקום זה נעשה לפתע חשוב, דווקא בסוף המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-10 לפסה"נ?

ביצור מסיבי: בחורבת קיאפה חומת סוגרים מרשימה ביותר, שבה משולבות אבנים אדירות שמשקלן מגיע עד 8 טונות.

שני שערים: באתר שני שערים, אחד במערב והשני בדרום. השערים זהים במידותיהם ולהם ארבעה תאים. זוהי הדוגמה היחידה הידועה מתקופת הבית הראשון, בישראל או ביהודה, ליישוב בעל שני שערים.

תכנון עירוני בעל אופי מובהק: בתי המגורים בחורבת קיאפה צמודים לחומה ומשתלבים בה. הסוגרים מהווים את החדרים האחוריים בבתים השונים. תכנון כזה

מוכר כיום בארבעה אתרים נוספים: בית שמש, תל א-נצבה, תל בית מרסים ותל שבע. כל האתרים הללו מתוארכים לתקופת הברזל II וממוקמים בדרום הארץ, בממלכת יהודה. מבחינת התארוך חורבת קיאפה קדומה מכולם, ומעידה כי תפיסה תכנונית זאת גובשה כבר בסוף המאה ה-11 לפסה"נ. חומות סוגרים מוכרות גם באתרים צפוניים, כמו חצור וגזר, אך שם הן עומדות חופשי ואינן צמודות לבתי מגורים.

כלי חרס: מגוון כלי החרס המקומיים בחורבת קיאפה הוא פשוט יחסית וכולל מספר קטן של טיפוסים כלים: קערה רדודה מעוגלת, קערה רדודה מזווה, קדרה רדודה, קדרה עמוקה שחלקה העליון מתכנס ולה 2-6 ידיות, פכית פשוטה, פכית שחורה, פך פשוט, פך מסננת, סיר בישול בעל שפה מתכנסת, טס אפייה, וקנקן אגירה שבדרך כלל הוטבעה טביעת אצבע על אחת מידיותיו. רוב הכלים אינם מעוטרים. לעתים נדירות מופיע חיפוי אדום על קערה או פך, ולעתים מופיע על החיפוי האדום מירוק יד פרוע.

ייצור מרוכז של קנקנים וסימון ידיותיהם: בחורבת קיאפה התגלו עשרות רבות של קנקני אחסון, ובדרך כלל אחת מהידיות או יותר מסומנת בטביעת אצבע. עד סוף עונת החפירות של שנת 2011 נספרו כ-520 ידיות כאלו. בבדיקות פטרוגרפיות הובהר כי קנקנים אלו נעשו באותו מקום, בסמיכות לאתר.

תזונה והכנת מזון: באתר התגלו אלפי עצמות בעלי חיים, ובהן עצמות עז, כבש ובקר. לא נמצאו כלל עצמות חזירים. כמעט בכל מבנה נמצא טס אפייה, מעין קערה רדודה שצדה הפנימי המפויח מעיד כי הונחה על אש פתוחה, ואילו הצד החיצוני מחוספס ועליו הניחו בצק.

קשרי מסחר: באתר התגלו ממצאים המעידים על יבוא פריטים מטווחים שונים: כלי אשדוד (מפלשת), כלי בזלת (מהגליל המזרחי או מרמת הגולן), נחושת (מהערבה), בדיל לתעשיית ברונזה (מטורקיה?), זהב, כלי בהט, חרפושיות (ממצרים), ופכיות ממשפחת "צבוע לבן" (מקפריסין). התנקזותם של קשרים מסחריים אלו לחורבת קיאפה מעידים על היות המקום מרכז עירוני בעל מערך כלכלי מפותח.

כתב: באתר התגלה אוסטרקון ובו חמש שורות הכוללות כ-70 אותיות. סגנון הכתיבה של האותיות ארכאי, ממסורת הכתיבה הכנענית. פענוח הכתובת קשה, אך אפשר לקרוא בו מילים כמו "אל תעש", "עבד", "שפט" ו"מלך". לדעת האפיגרף חגי משגב, שעמו מסכימים חוקרים רבים, לשון הכתובת היא עברית. זוהי הכתובת הארוכה ביותר שיש לנו מהמאות 12-9 לפסה"נ בארץ ישראל, והכתובת העברית הקדומה בעולם.

פולחן אנאיקוני: בחורבת קיאפה נחשפו בשלושה מבנים חדרי פולחן. באחד החדרים הללו נמצאו שתי מצבות אבן, מזבח בזלת, כלי נסך מחרס, אגן אבן, ספסל, מתקן ניקוז לנוזלים המתחבר לתעלה במבנה סמוך, חותם וחרפושית. לא התגלו בו כלל צלמיות אדם או צלמיות בעלי חיים, המוכרים לעתים קרובות באתרי פולחן. בחדר אחר נמצאו שני דגמי מקדשים, אחד מחרס והשני מאבן. גם כאן לא נמצאו כלל צלמיות אדם או צלמיות בעלי חיים. חדרי פולחן במבני מגורים מוכרים במאות ה-11 וה-10 גם בתל קירי, במגידו ובלכיש. גם בכל המבנים הללו לא נמצאו צלמיות אדם או צלמיות בעלי חיים.

תארוך: גיל האתר נקבע על סמך מדידות גיל של האיזוטופ פחמן 14 בחרצני זיתים שנמצאו במקום. זמנו של האתר הוא משלהי המאה ה-11 ומראשית המאה ה-10 לפסה"נ.

סוף היישוב: האתר נחרב באופן פתאומי כפי שמעידים מאות פריטים שנמצאו על הרצפות או במפולות המבנים: כלי חרס, כלי אבן, כלי מתכת, חרפושיות וחותרמות. הדבר מעורר את השאלה, מי הרס את האתר?

נטישת המקום: לאחר החורבן המקום ננטש ולא היה מיושב מחדש, עד שלהי התקופה הפרסית. מדוע לא הקימו התושבים את האתר מחדש, ולא נוסד בו תל מרובה שכבות?

ב. מדוע האתר של חורבת קיאפה כה מיוחד?

כיצד ניתן לפרש את מגוון התופעות שאותן סקרנו לעיל, שהתגלו בחורבת קיאפה? נראה שהאתר שונה מכל מה שהיה מוכר בארץ ישראל עד תקופתו. בשורות הבאות נשווה בקצרה את חורבת קיאפה לאתרים כנעניים של תקופת הברונזה המאוחרת, לאתרים פלשתיים של תקופת הברזל I, ולא אתרי תקופת הברזל I בגב ההר (שמקובל לכנותם "אתרי התנחלות").

ההשוואה לערים הכנעניות של תקופת הברונזה המאוחרת בארץ ישראל, ובאזור השפלה בפרט, כמו גזר או לכיש, מלמדת כי הן התקיימו מאות שנים, וישבו על מקומן של ערים קדומות מתקופות הברונזה הקדומה והתיכונה. אלו היו ערי מדינה, שבהן נבנו ארמונות ומקדשים בצד מבני מגורים. המקדשים גדולים ומפוארים, ומצטיינים בעושר של ממצאים, כמו, לדוגמה, שני מקדשי לכיש – מקדש החפיר והמקדש על התל. בערי תקופת הברונזה המאוחרת אין תכנון עירוני ברור שנכפה על האתר עם בנייתו, משום שהן קיבלו את תבניתן במהלך התפתחות אורבנית

רציפה שנמשכה מאות בשנים. חורבת קיאפה, לעומת זאת, מציגה תפיסה עירונית חדשה לגמרי, הכוללת חומת סוגרים ובתי מגורים צמודים לחומה. תופעה זאת אינה מוכרת באף אתר כנעני. נוסף על כך, בערים הכנעניות לא היה נהוג לסמן קנקני אגירה באופן שיטתי על ידי הטבעת טביעה מזהה בידיותיהם, כפי שמצאנו בחורבת קיאפה.

ההשוואה למקומות היישוב הפלשתיים מן המאות 10–12 לפסה"נ – כגון אשדוד, אשקלון, עקרון, גת או תל קסילה – מלמדת על הבדלים משמעותיים בינם לבין חורבת קיאפה. בפלשת היה נהוג לאכול חזיר ואילו טסי אפייה לא היו בשימוש. בחורבת קיאפה אין כלל עצמות חזיר, ובכל בית נמצא טס אפייה. באתרי פולחן בפלשת נמצאה איקונוגרפיה ייחודית, כפי שמוכר בתל קסילה שבתל אביב ובנחל פטיש ליד מושב גילת שבצפון הנגב, הכוללת דמויות אדם ובעלי חיים. בחורבת קיאפה לעומת זאת, בחדרי הפולחן לא נמצאו כלל דמויות אדם או בעלי חיים. בפלשת לא היה נהוג לסמן קנקנים על ידי הטבעת טביעה מזהה בידיותיהם. מנהגי האכילה והכנת מזון מצד אחד ואופי הפולחן מצד אחר, מראים בבירור כי חורבת קיאפה לא היתה מאוכלסת על ידי תושבים פלשתיים. לפיכך, ההצעה לראות בחורבת קיאפה אתר פלשתי, שהועלתה בטרם פורסם דו"ח החפירה הראשון, חסרת כל בסיס.

ההשוואה לאתרי ההתנחלות בארץ מדגישה אף היא את ייחודה ושונותה של חורבת קיאפה; מאות אתרי התנחלות מוכרים בארץ ישראל בגב ההר והם מתוארכים למאה ה-12 והמאה ה-11 לפסה"נ. באחדים מהם אף נערכו חפירות ארכיאולוגיות, כמו בגילה או בעיזבת צרטה. אלו אתרים קטנים יחסית, ששטחם נע בין 3 ל-5 דונמים בדרך כלל. יש להם אופי כפרי, ללא חומה וללא שערים. ברור שחורבת קיאפה, ששטחה 23 דונם ולה ביצורים מסיביים, אינה אתר מסוג זה. גם באתרים אלו לא היה נהוג לסמן באופן שיטתי קנקני אגירה על ידי הטבעת טביעה מזהה בידיותיהם.

ברור מסקירה קצרה זאת, שאין לראות באתר של חורבת קיאפה יישוב פלשתי או כנעני, או יישוב האופייני לתקופת הברזל I בגב ההר. יש כאן בבירור התפתחות חדשה בארכיאולוגיה של ארץ ישראל. ואכן, המקבילות הדומות ביותר לאופי האתר מבחינת אופי הביצור (חומת סוגרים), תכנון עירוני (בתים צמודים לחומה), גודלו (20–30 דונם), והטבעת ידיות קנקנים (קנקני 'למלך') מופיעות רק לאחר זמנה של חורבת קיאפה, במאות ה-9 ו ה-8 לפסה"נ בממלכת יהודה, בערים כמו בית שמש, תל א-נצבה, תל בית מרסים ותל שבע. מכאן שחורבת קיאפה מסמנת את הופעתו של

עידן חדש בהיסטוריה של ארץ ישראל. כיוון שהאתרים שבהם מוצאים לראשונה את המאפיינים המופיעים בחורבת קיאפה הם יישובים מובהקים של ממלכת יהודה, אין מנוס מהמסקנה כי חורבת קיאפה אף היא שייכת לממלכת יהודה. תארוך האתר לראשית המאה ה-10 לפסה"נ משייך את חורבת קיאפה לראשית תקופת המלוכה ביהודה, וכיוון שהתאריכים נופלים בשליש הראשון של המאה ה-10 לפסה"נ, הרי מדובר ממש על ימי דוד המלך.

כלי החרס של חורבת קיאפה הם לפיכך מהשלב הראשון של הקמת ממלכת יהודה. כאן נשאלת השאלה, באילו אתרים נוספים, ובאילו שכבות יישוב, נמצאו כלי חרס דומים? לא כאן המקום להיכנס לדיונים מפורטים בסוגיית סיווג כלי החרס הקדומים, ועל כן נסתפק בהצגת המסקנות העיקריות בנושא, כפי שהן מוצגות בטבלה 11. חשוב לציין כי אף שחפירות ארכיאולוגיות נערכו באתרים רבים ביהודה זה עשרות בשנים, הרי שכשבאים לבדוק את הנתונים על אודות המאות 10-9 לפסה"נ אנו עומדים לפני שוקת שבורה. מעט מאוד ידוע על שלבים קדומים אלו, והמחקר המודרני נמצא כאן רק בתחילת דרכו.

טבלה 11: חלוקת תקופת הברזל II ביהודה ובשפלה לשלושה שלבים, והמאפיינים הבולטים של כלי החרס וצורת הכתב שהיו בשימוש בכל שלב

שלב תרבותי בתקופת הברזל II	מאפיינים תרבותיים	אתרים
שלהי המאה ה-11 ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ	חיפוי אדום ומירוק פרוע נדירים בשלב זה. יבוא מקפריסין של כלי חרס בסגנון "צבוע לבן", כלי אשדוד קדומים, כתב ארכאי (כנעני)	חורבת קיאפה, חורבת דוארה, בית שמש שכבה 4, ערד שכבה XII, תל שבע שכבה VII, תל בטש שכבה IV
המחצית השנייה של המאה ה-10 ותחילת המאה ה-9 לפסה"נ	מירוק פרוע נפוץ על קערות בדגמים גיאומטריים. יבוא מקפריסין של כלי חרס בסגנון "שחור על אדום", כתב פניקי-עברי קדום	בית שמש שכבה 3, לכיש שכבה V, תל זית
אמצע וסוף המאה ה-9 לפסה"נ	מירוק פרוע וחיפוי אדום נפוצים מאוד. כלי אשדוד מאוחרים	תל א-צאפי שכבה IV, לכיש שכבה IV

בעת שהכנו את הטבלה שלעיל, ייחדנו תשומת לב רבה לעובדה שהחרסים שנמצאו בחורבת קיאפה נמצאו גם באתר חורבת דוארה, אתר ששטחו 5 דונמים, הנמצא

כ-12 ק"מ מצפון מזרח לירושלים, וממזרח לרמאללה. חורבת דוארה נחפרה במשך שתי עונות על ידי ישראל פינקלשטיין בשנים 1985–1986, ונחשף בה שלב אחד של יישוב שתוארך למאה ה-11 ולמאה ה-10 לפסה"נ.⁹⁰ החופר לא עמד על ייחודו של האתר ובאנציקלופדיה לחפירות מופיע הסיכום הבא: "הנסיבות ההיסטוריות שהביאו להקמת האתר בצורתו המיוחדת ובמיקומו החריג, ולנטישתו לאחר כמאה שנה, וכן בעיית זיהויו, טרם הובהרו בחפירות שנערכו בו עד כה."⁹¹ אמנם ההשתמרות בחורבת דוארה אינה טובה שכן סלע-האם קרוב מאוד לפני השטח, אבל אפשר לראות בבירור שרידים של חומת סוגרים בעלת שני קירות מקבילים, החיצוני עבה יותר והפנימי דק ממנו. לחומה זאת צמודים בתי מגורים. מדובר בתכנון עירוני המוכר בחורבת קיאפה, בית שמש, תל א-נצבה, תל בית מרסים ותל שבע, אלא שחלקים גדולים מהאתר חסרים ולכן התכנון אינו בולט לעין במבט ראשון. בעקבות חפירות חורבת קיאפה, והופעת כלי חרס דומים בשני האתרים, ברור עתה שהם התקיימו במקביל. מעניין ששני האתרים נבנו על סלע-אם ואינם יושבים על חורבות עיר כנענית. הם מסמנים התחלת תקופה חדשה בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל, שבה הופיעה ממלכת יהודה. מיקומם של שני אתרים אלו מעורר מחשבה: חורבת דוארה נמצאת במרחק של כחצי יום הליכה מירושלים לכיוון צפון-מזרח וחורבת קיאפה נמצאת במרחק של כיום הליכה אחד לכיוון דרום-מערב. האם עובדה זו מקרית? ושם מסמנים שני אתרים אלה את גבולות התחום העירוני של הממלכה, חורבת קיאפה במערב וחורבת דוארה בצפון-מזרח? זוהי בהחלט אפשרות סבירה לאור הנתונים היישוביים שבידנו בדבר ממלכת יהודה בראשיתה.

על פי אופיים של כלי החרס, המאפשרים לנו לקבוע אילו אתרים התקיימו בעת ובעונה אחת, ברור כי באותו פרק זמן שבו בחורבת קיאפה ובחורבת דוארה היו כבר יישובים מבוצרים, אתרים אחרים בשפלת יהודה או בנגב היו עדיין כפרים פרוזים. כך לדוגמה שכבה 4 בתל בית שמש, שכבה IV בתל בטאש, שכבה XII בערד או שכבה VII בתל שבע. כמו כן מעיד ניתוח כלי החרס שבשלב זה אתרים רבים, כמו לכיש או תל בית מרסים, לא היו מיושבים כלל. נראה, לפיכך, שחורבת קיאפה מסמנת את הגבול הדרומי-מערבי של התחום העירוני בממלכת יהודה בתקופתה. מסקנה זאת מבהירה כי ממלכת יהודה העירונית היתה בתחילתה אזור מצומצם יחסית בגב ההר ובחלק קטן בשפלה. יש לראות בתחום זה את הגרעין ההיסטורי הקדום של ראשית הממלכה. בשלבים מאוחרים יותר, ובאופן הדרגתי, בשלהי המאה ה-10 ובמהלך המאות ה-9 וה-8 לפסה"נ, הוקמו

ערים בצורות גם באתרים דרומיים יותר, כמו לכיש, תל בית מרסים, תל שבע, ערד ותל עירא. ברור, אם כן, כי ממלכת יהודה התפתחה באופן הדרגתי, לאורך מאות שנים, ולא מדובר בהופעה פתאומית של חברה עירונית מירושלים ועד הנגב. האתגר הגדול של המחקר הארכיאולוגי הוא לקבוע באופן מדויק מתי נוסדו היישובים המבוצרים הראשונים באתרים של לכיש, תל בית מרסים, תל שבע וערד. רק כך ניתן יהיה לשחזר בוודאות את ההיסטוריה היישובית, דמוגרפית וכלכלית של הממלכה.

ג. "תיאוריית המקומות המרכזיים" וממלכת יהודה הקדומה

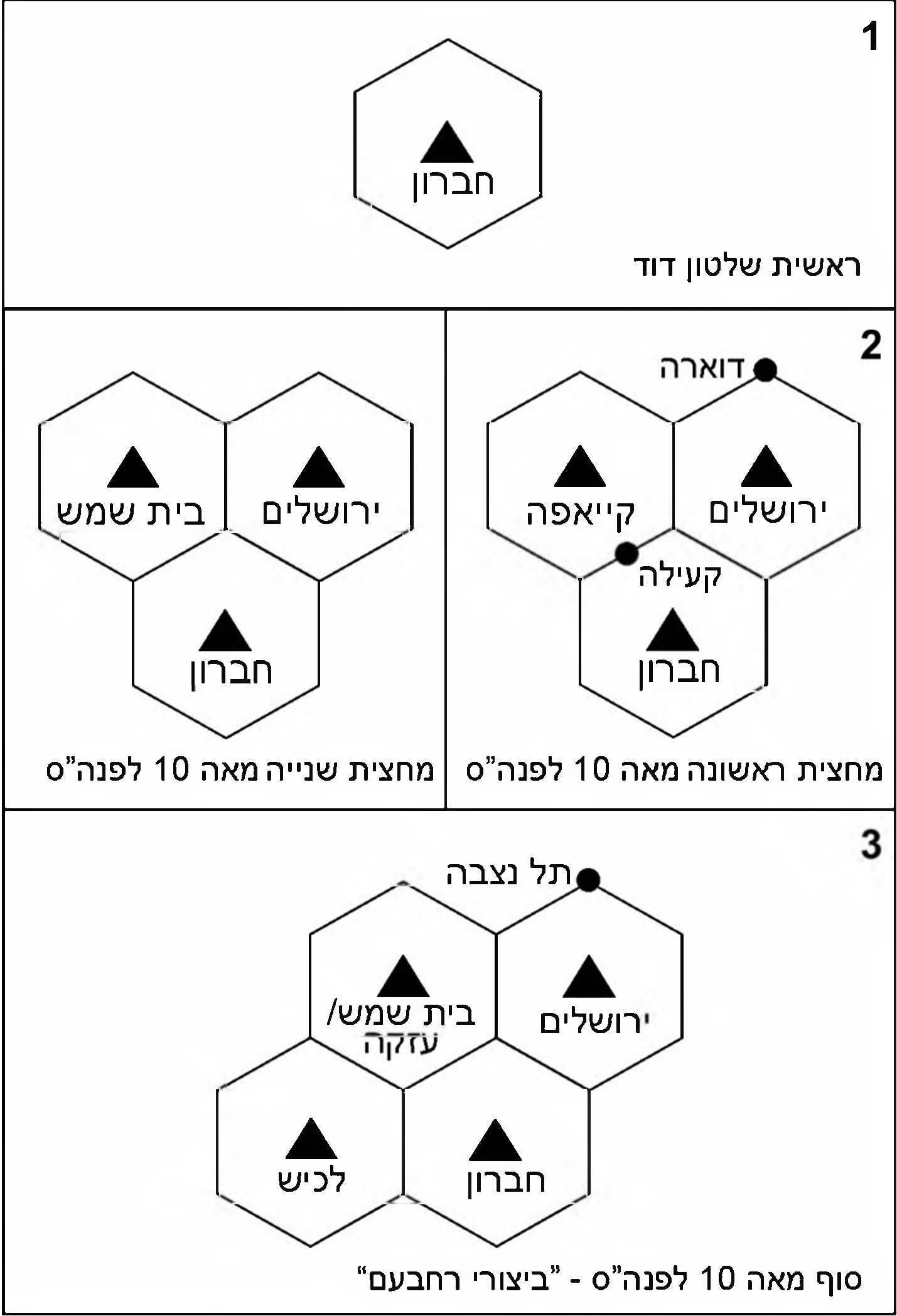
כאשר דנים בדגם היישובי של ממלכת יהודה, ובייחוד בשלב הראשון של הקמתה, יש לקבוע מתי משתנה דגם היישוב של מאות כפרים קטנים, האופייני לתקופת הברזל I, ומתחיל להופיע דגם יישובי הכולל אתרים מבוצרים, תכנון עירוני ומנהל ציבורי, האופייני לתקופת הברזל II. כל הרוצה לדבר על קיומה של ממלכה צריך להצביע על כמה מאפיינים בסיסיים של ארגון חברתי כזה: רציפות טריטוריאלית, מרכזי שליטה מבוצרים, מדרג יישובי ומערך דרכים.

מבחינה מתודולוגית יש לציין כי ניתוח יישובי צריך להתבסס על כלים מתחום הגיאוגרפיה היישובית. שני המאפיינים הבולטים ביותר, שאותם צריך לבדוק ולנתח, הם גודל היישובים ומיקומם היחסי זה לעומת זה. כלי ניתוח פשוט, המתאים ביותר לניתוח מערכים יישוביים קדומים, הוא "תיאוריית המקומות המרכזיים" של הגיאוגרף הגרמני קריסטלר, שהוצעה כבר בראשית המחקר היישובי במדע הגיאוגרפיה, בשנת 1933.⁹² אחת מהנחות היסוד של תיאוריה זו היא שהמגבלה הבסיסית על כל ארגון מרחבי היא יכולת התנועה בשטח. לפני קיומה של תחבורה ממונעת התנועה התנהלה ברגל או על גבי בהמות משא. המרחק שניתן לעבור ביום הליכה אינו עולה על 30 ק"מ, ולכן מגבלה זאת תכתיב את אופי הארגון היישובי. כך, למשל, אם ניטול דוגמה מתקופה רחוקה אחרת, ח'אנים היו ממוקמים במרחק של כ-30 ק"מ זה מזה, לאורך הדרך מקהיר לדמשק בתקופה הממלוכית. מגבלה נוספת קשורה לאופי הארגון הכלכלי של החברה, אופי שלפני העידן התעשייתי היה בעיקר חקלאי. כדי להיות קרוב לשדות יתפתח באופן טבעי נוף יישובי המורכב ממספר גדול של כפרים קטנים וביניהם ממוקמים מספר קטן של מרכזים עירוניים. לכל מרכז עירוני יש עורף חקלאי, ומתפתחים יחסי גומלין בין השניים. העורף החקלאי יכול לספק לעיר מזון וכוח עבודה ואילו המרכז

העירוני יכול לספק לכפרים סביבו מוצרים ייחודיים לו, כגון כלי מתכת, קדרות, שירותי דת (מקדש), משפט, וכיוצא בזה.

מכאן שלא רצוי לשני מרכזים עירוניים להיות קרובים מדי זה לזה שכן הם יתחרו האחד בשני. דגם היישוב של חמש ערי הפלשתים בתקופת המקרא הוא דוגמה נאה לעיקרון זה. שלושה מרכזים פלשתיים – אשדוד, אשקלון ועזה – היו ממוקמים לחוף הים התיכון במרחק של כ-30 ק"מ זה מזה, ושמרו על יציבות יישובית לאורך כל תקופת הברזל. לעומת זאת, שתי הערים הפלשתיות האחרות היושבות בשפלת יהודה, גת ועקרון, ממוקמות רק כעשרה ק"מ זו מזו. קרבה יתרה זאת לא אפשרה לשתיהן להתפתח למרכזים עירוניים גדולים בו בזמן. ואכן, כאשר עקרון היתה מרכז חשוב שגודלו כ-200 דונם, במאה ה-12 ובמאה ה-11 לפסה"נ, גת היתה יישוב קטן יחסית. במאות ה-10 וה-9 לפסה"נ, לעומת זאת, גת היתה מרכז עירוני שהגיע בגודלו לכ-300 דונם ויותר, ואלו עקרון היתה יישוב קטן יחסית. במאות ה-8 וה-7 לפסה"נ, לאחר חורבן גת, התפתחה עקרון לעיר של כ-200 דונם.⁹³ המודל של קריסטלר מסביר בבירור כי ההיסטוריה היישובית השונה של המרכזים הפלשתיים נובעת ממיקומם היחסי זה מול זה. גת ועקרון הסמוכות התחרו על אותו עורף חקלאי, ולפיכך בכל זמן נתון רק אחת מהן יכלה להתפתח למרכז עירוני גדול, ונוצרה בין שתיהן תמונה הפוכה: כשאחת גדולה האחרת קטנה, וההפך.⁹⁴ דוגמה נוספת היא המערך היישובי ביהודה בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ, שהתבסס על שישה מרכזי מנהל ראשיים שהיו ממוקמים במרחק של כיום הליכה זה מזה: ירושלים, בית שמש (או עזקה), לכיש, חברון, תל שבע וערד.⁹⁵ מנתונים אלו אנו למדים על כוחה של תיאוריית המקומות המרכזיים בניתוח מערכים יישוביים. לפיכך, נבחן עתה את התמונה היישובית של ממלכת דוד לאור תיאוריה זאת.

תהליכים יישוביים נמשכים בדרך כלל על פני מאות שנים, וגם במקרה של ממלכת יהודה אפשר להציע התפתחות הדרגתית. לצורך זה יש להשתמש בכל מגוון הנתונים העומד לרשותנו, ולא לשלול מראש מקור כזה או אחר. אם יש היגיון גיאוגרפי בנתונים מקראיים על אודות התיישבות בתקופה מסוימת, כגון רציפות טריטוריאלית, מרכזי שליטה מבוצרים ומערך דרכים, יש לקבל מקור זה כמשקף זיכרון היסטורי. לנוכח שיקולים אלו אפשר לראות שלושה שלבים בהתפתחות ההתיישבות בממלכת יהודה בראשיתה (איור 42):

איור 42: דגם היישוב והאתרים המרכזיים בממלכת יהודה הקדומה, מהיווסדה ועד תחילת המאה ה-9 לפסה"נ

השלב הראשון: דוד בחברון (סוף המאה ה-11 לפסה"נ)

על פי המסורת המקראית דוד הומלך לראשונה בחברון, ורק בשנתו השביעית עבר לירושלים, ועל כן יש לראות בחברון את הגרעין שממנו התפתחה ממלכת יהודה. לצערנו המחקר הארכיאולוגי אינו תורם להבנת תקופת דוד בחברון, שכן מעט חפירות נערכו בתל אל-דומידה, המזוהה עם חברון המקראית, ואין פרסום מפורט לחפירות אלו. קיומה של עיר מודרנית מקשה על סקרים וחפירות במקום. מבחינת ההיגיון הגיאוגרפי יש לציין כי חברון נמצאת במרכז יהודה וזהו ללא ספק המיקום האידיאלי לבירת הממלכה. חברון אכן נזכרת כמקום מרכזי בהקשרים שונים, פולחניים ופוליטיים: כאן קבורים אבות האומה (אברהם, יצחק, יעקב ונשותיהם), דוד שלח לזקני חברון מנחות לפני היותו מלך, אבשלום המליך עצמו בחברון, ובחברון נרצח אבנר בן נר. מבחינה כרונולוגית כל המסורות הללו מתייחסות לתקופה הקדומה לשלמה. יש לשים לב שחברון לא מוזכרת כלל בספרי מלכים ונראה שאיבדה מחשיבותה עם קביעת ירושלים כבירת הממלכה ובניית בית המקדש. העדות היחידה לחשיבותה המנהלית של חברון במאה ה-8 לפסה"נ היא הופעת שמה על ידיות "קנקני למלך". יש לקוות שחפירות נוספות בעתיד יבהירו את תולדות חברון במהלך תקופת הברזל.

השלב השני: תחילת המאה ה-10 לפסה"נ

לקראת תחילת המאה ה-10 לפסה"נ נבנתה עיר בחורבת קיאפה. בשלב זה, על פי מכלול כלי החרס, אתרים אחרים בשפלת יהודה היו עדיין כפרים פרוזים, כמו שכבה 4 בתל בית שמש, או שלא היו מיושבים כלל, כמו לכיש. המסורת המקראית מתארת כי בפרק זמן זה כבש דוד את ירושלים והפך אותה לבירת הממלכה. מנתונים אלו אנו מקבלים ביהודה מערך יישובי של שלושה מרכזים עירוניים: ירושלים, חברון ושעריים (חורבת קיאפה).

למיקום של חורבת קיאפה אין יתרונות רבים, ועל כן לא התפתח כאן תל רב-שכבות לאורך תקופות רבות כמו בלכיש או בעזקה. מדובר בחורבה שהתקיימה רק פרקי זמן קצרים. לפיכך נשאלת השאלה מדוע לפתע נבנתה דווקא במקום זה עיר מבוצרת, ומדוע לאחר שנהרסה לא נושבה שוב? לדעתנו יתרונות המיקום של חורבת קיאפה הם רק בהשוואה לאתרים אחרים: ראשית, חורבת קיאפה נמצאת במרחק של כיום הליכה מירושלים ויום הליכה מחברון, שני המרכזים הראשיים של ממלכת דוד בגב ההר. שנית, חורבת קיאפה יושבת על הדרך הראשית ממישור החוף אל גב ההר, אל חברון ואל ירושלים. ושלישית, חורבת קיאפה מסמנת את הגבול המערבי של הממלכה, בהיותה ממוקמת מול תל צפית, היא גת פלשתים. אכן, המסורת המקראית ממקמת את קרב דוד בגוליית בעמק האלה, לרגלי האתר.

כדי להבין טוב יותר את משמעות המרחק שבין ירושלים וחורבת קיאפה, והאפשרויות לתנועה בין שתי הערים לפני התפתחות אמצעי תחבורה מודרניים, בדקנו את הנושא באופן מעשי. באמצע חודש דצמבר בשנת 2010 התאספנו שמונה איש בשעה 6:30 בבוקר בעיר דוד ויצאנו לעבר חורבת קיאפה, מצוידים באוכל ובמים. כמו כן ארגנו רכב ליווי שיהיה זמין בסביבה למקרה שתתעורר בעיה כלשהי. תחילה טיפסנו מעיר דוד לכיוון תחנת הרכבת העות'מאנית הישנה, ואחר כך הלכנו בתוואי מסילת הרכבת בעמק רפאים ונחל שורק. ליד הכפר בתיר היינו צריכים לחצות את הרכס ההררי מדרום ולעבור למערכת הניקוז שתוביל לעמק האלה. כאן התעוררה בעיה ביטחונית, שכן מסלול ההליכה חוצה את שטחי הרשות הפלסטינית ועובר בכפר עוין. אכן, כמה שבועות לאחר המסע שלנו, נרצחה באירוע חבלני תיירת בריטית בוואדי ליד עין חנות, סמוך לציר ההליכה שלנו. לפיכך המשכנו ללכת בנחל שורק כמה קילומטרים נוספים, בלא שנצטרך לחצות את הקו הירוק. כיוון שהלכנו ללא צורך קילומטרים אחדים החורגים מתוואי הדרך, הרשינו לעצמנו להשתמש בשירותיו של רכב הליווי שקידם אותנו לאורך מספר דומה של קילומטרים. עשינו הפסקה אחת של כ-45 דקות למנוחה, אכילה ושתיית משקה חם בחורבת חנות (אגב, במיקום זה ממקמת המסורת הנוצרית את קבר גוליית הפלשתי). מכאן המשכנו ללכת ברציפות ללא הפסקות נוספות. באזור גבעות בית נטיף טעינו מעט בניווט, ולכן ירדנו אל תוך עמק האלה וצעדנו בו עד שראינו את חורבת קיאפה מתנוססת בראש אחת הגבעות בחלקו הצפוני של העמק. בשעה 3:30 אחר הצהריים עלינו בתוואי נוח במדרון המתון והגענו, עייפים אך מרוצים, לשער הדרומי של חורבת קיאפה.

מבחינה גיאוגרפית, כאשר מרכזים ראשיים ממוקמים במרחק של כיום הליכה זה מזה, הרי יתפתחו סביבם מרכזים משניים במרחק של כחצי יום הליכה ממרכז ראשי. כמו כן קביעת בירת הממלכה בירושלים בוודאי הביאה לפריחה יישובית בצפון הממלכה. ואכן, במרחק כחצי יום הליכה מירושלים לכיוון צפון-מערב נמצאת גבעון ולכיוון צפון-מזרח נמצאת חורבת דוארה שנדונה לעיל. גבעון מוזכרת במסורת המקראית גם בימי דוד וגם בימי שלמה (שמואל א, ב, יג; שמואל ב, כ, ח; מלכים א, ג, ה), ובכתובת המלך המצרי שישק, המתאר מסע מלחמה לארץ ישראל בסביבות שנת 920 לפסה"נ.

מעניין לציין כי במרחק של כחצי יום הליכה מחורבת קיאפה וחצי יום הליכה מחברון נמצאת חורבת קילה, המזוהה עם קעילה המקראית. קעילה מוזכרת כאתר חשוב בימי דוד, ויכולה היתה, בדומה לחורבת דוארה או לגבעון, לתפקד כאתר משני בממלכה. מן הראוי לחפור בחורבת קילה כדי לאסוף נתונים על היישוב, על אופיו וגודלו במאה ה-10 לפסה"נ. כמו כן סביר להניח שהיה קיים במאה ה-10 לפסה"נ

ישוב חשוב באמצע השטח בין ירושלים וחורבת קיאפה. אולי היתה זאת קריית יערים, המוזכרת בימי דוד בהקשר לארון האלוהים (שמואל א, ז), וכנראה גם בכתובת שישק. ביהודה של המאה ה-10 לפסה"נ היו בוודאי גם כפרים קטנים ובתי חווה, שהסקרים הארכיאולוגיים לא הצליחו לזהות או לתארך נכונה, משום שעד היום לא ידענו מהם סוגי הכלים המאפיינים את ראשית המאה ה-10 ביהודה. עתה, משנמצא בידנו מכלול כלי החרס של חורבת קיאפה, וברור מה מאפיין את ראשית המאה ה-10 לפסה"נ ביהודה, נפתח פתח לזיהוי של אתרים אלו.

על בסיס הנאמר לעיל אפשר להציע, שכבר במחצית הראשונה של המאה ה-10 לפסה"נ, היה קיים בממלכת יהודה מדרג של יישובים משלושה טיפוסים:

הטיפוס הראשון הוא המרכזים הממלכתיים: המקורות ההיסטוריים והחפירות הארכיאולוגיות מעידים על שלושה אתרים מרכזיים: ירושלים, חברון ושעריים. אין אנו יודעים מה היה גודלן של ירושלים וחברון בתקופה זאת, אבל סביר להניח שהוא לא עלה על 25–30 דונם, שכן הערים של ראשית תקופת הברזל II היו קטנות במיוחד – גודלה של חורבת קיאפה 23 דונם, וגודלה של חורבת דוארה 5 דונמים בלבד. גם האתרים הקדומים בממלכת ישראל הם בגודל דומה: שכבה X בחצור כללה רק חלק מצומצם של התל הגבוה ושטחה לא עלה על כ-25 דונם, ובגזר חומת הסוגרים תפסה רק חלק קטן מהאתר.⁹⁶ רק בשלבים מאוחרים יותר נבנו אתרים גדולים, כמו שכבה III בלכיש ששטחה כ-75 דונם. הייתכן שבתל לכיש, בשכבה V או IV, שמתחת לשכבה III, מסתתרת עיר קטנה שכל גודלה כ-20 דונם והיא מבוצרת בחומת סוגרים? בכל אחד משלושת המרכזים הראשיים התנהלה פעילות פולחנית, כפי שמעידים המסורת המקראית או הממצא הארכיאולוגי. בחברון נמצאו קברי האבות, בירושלים נמצא ארון האלוהים (ואחר כך המקדש) ובשעריים היו חדרי פולחן ליד שערי העיר ואף בתוך מבני מגורים.

הטיפוס השני במדרג היישובים הוא המרכזים האזוריים. לכאן ניתן לשבץ את חורבת דוארה, אתר מבוצר ששטחו 5 דונם. אפשר להניח שגם גבעון, קעילה או קרית יערים יכלו להשתבץ במדרג זה.

הטיפוס השלישי והאחרון במדרג היישובים כולל כפרים פרוזים ובתי חווה. אמנם עד היום לא נחפרו או אותרו אתרים מטיפוס זה בסקרים, אך אם אתר כמו חורבת קיאפה לא זוהה בסקר, אין לצפות שאתרים קטנים מפרק זמן זה יזוהו נכונה.

אחת הטענות העיקריות המוצגות על ידי מבקרינו, כתימוכין לסברה שיהודה לא היתה מיושבת במאות ה-10–9 לפסה"נ היא, שהסקרים השונים באזור לא דיווחו על יישובים מפרק זמן זה. גם חורבת קיאפה נסקרה בעבר, אבל לא זוהה בה יישוב מהמאה

ה-10 לפסה"נ. אם כך פני הדברים באתר העומד חשוף עם חומותיו ושעריו, כאשר שרידי המאה ה-10 לפסה"נ מכוסים רק בשכבה הלניסטית דקה, הרי שבתלים מרובי שכבות אין כל סיכוי ששכבה כזאת תבוא לידי ביטוי בסקר פני שטח. מכאן שאין לקבל את מסקנות הסקרים כשבאים לדון במצב היישובי של יהודה במאה ה-10 לפסה"נ.

כמו שראינו בפרקים הקודמים, חורבת קיאפה נהרסה באופן פתאומי, כפי שמעידים מאות כלי חרס, עשרות כלי מתכת וממצאים מיוחדים אחרים שהתגלו על רצפות המבנים. אם המקום היה ננטש בצורה מסודרת הרי התושבים היו לוקחים את רכושם עמם, ובייחוד את כלי הברונזה והברזל, שהיו בוודאי חפצים יקרים מאוד בתקופתם. השאלה המתעוררת היא, מי החריב את חורבת קיאפה? נראה לנו כי "החשוד העיקרי" הוא גת פלשתים הממוקמת רק 12 ק"מ ממערב לחורבת קיאפה. אכן המסורת המקראית מתארת סכסוכי גבול רבים באזור עמק האלה בדיוק בפרק הזמן של סוף המאה ה-11 והמאה ה-10 לפסה"נ. אין זה מקרה שחורבת קיאפה, הממוקמת על הגבול מול גת, נהרסה זמן קצר לאחר שהוקמה.

אם חורבת קיאפה נהרסה במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-10 לפסה"נ, נשאלת השאלה, כיצד התארגן המערך היישובי ביהודה לאחר חורבנה? לדעתנו, התשובה מצויה בתל בית שמש. באתר זה, כפי שהראה יגאל שילה, התקיימה עיר מבוצרת, ובה חומת סוגרים ובתים הצמודים לחומה ומשלבים את הסוגר כחדר האחורי במבנה. בחפירות החדשות שנערכו בבית שמש על ידי שלמה בונימוביץ וצבי לדרמן הובהר כי יש לתארך עיר זאת, היא שכבה 3, למחצית השנייה של המאה ה-10 לפסה"נ.⁹⁷ נראה לפיכך, שבית שמש החליפה את חורבת קיאפה כאתר המרכזי בצפון השפלה, במרחק של כיום הליכה מירושלים. התכנון העירוני הקפדני, בדיוק באותה המתכונת של חורבת קיאפה, מעיד שמדובר במרכז שלטון יהודאי.

השלב השלישי: שלהי המאה ה-10 לפסה"נ

בשלהי המאה ה-10 לפסה"נ התפשטה ממלכת יהודה לדרום השפלה והגיעה עד לאתרים של לכיש ותל זית. כאן התגלו שכבות יישוב ובהן כלי חרס בסגנון מתקדם לעומת כלי החרס של חורבת קיאפה. חלק גדול מן הכלים צבוע באדום ומאופיין במידוק פרוע, שלעיתים נעשה בדגמים גיאומטריים. באתרים אלו גם נמצאו לעתים כלי יבוא מקפריסין, ממשפחה הנקראת על ידי הארכיאולוגים "שחור על אדום". באתר של תל זית נמצאה קערת אבן שעל בסיסה חרוטות כל אותיות האלף-בית, בכתב פניקי-עברי, ולא בכתב הכנעני של אוסטרקון חורבת קיאפה. מבחינה גיאוגרפית ההרחבה לכיוון לכיש חופפת לרשימת הערים שבנה המלך רחבעם ביהודה (דברי הימים ב, יא, ה-י), ונראה שהרשימה

אכן נוצרת זיכרון היסטורי משלהי המאה ה-10 לפסה"נ. היבט זה אינו יכול להיחקר בחורבת קיאפה, שהרי זו נהרסה כבר בשליש הראשון של המאה ה-10 לפסה"נ. על כן מן הראוי לחקור אותו באחד האתרים המוזכרים ברשימת ביצורי רחבעם, אולי בתל שוכה הנמצא בעמק האלה, מדרום-מזרח לחורבת קיאפה.

ד. השילמת וגם הובלת? המנהל בממלכת יהודה הקדומה

הממצא בחורבת קיאפה מעיד על קיומו של מנהל ממלכתי ריכוזי, בשונה מאתרי תקופת הברזל I, שהם כפרים קטנים ופרושים, ללא עדות לשלטון מרכזי. המנהל בעולם העתיק התבטא בעיקרו בהטלת חובות כלכליות על האוכלוסייה בשני היבטים מרכזיים: איסוף אחוז מסוים מהתוצרת החקלאית, וגיוס כוח אדם (מס עובד) לפעילויות ציבוריות. שני היבטים אלו באים לידי ביטוי ברור בחורבת קיאפה. באתר התגלו כמויות גדולות של קנקני אגירה שעל ידיהם הוטבעו טביעות אצבע. בחפירה נספרו עד היום כ-520 ידיות כאלו. בבדיקת הטיין שממנו נעשו הקנקנים הובהר כי הם יוצרו במקום מרכזי אחד. נראה כי הקנקנים נמסרו ריקים לאוכלוסייה הכפרית, והוחזרו על ידי התושבים כשהם מלאים בתוצרת חקלאית. זהו מערך של גביית מסים המקל מאוד על השלטון המרכזי ופותר בעבורו את בעיות האיסוף, ההובלה והאחסון של המס (ראו על כך בהמשך). מערך גבייה דומה המשיך לשמש ביהודה מאות בשנים, כפי שמעידים הקנקנים שעל ידיהם הוטבעו טביעות "למלך" במאה ה-8 לפסה"נ, קנקנים שעל ידיהם הוטבעו טביעות 'ורדה' במאה ה-7 לפסה"נ, קנקנים עם טביעות 'יהד' במאות ה-4-5 לפסה"נ וקנקנים עם טביעת 'כוכב מחומש' מהתקופה ההלניסטית. סימון הקנקנים מאפשר פיקוח על תפוצתם ותכולתם ומונע שחיתות.

גם ההיבט השני של המס, גיוס כוח אדם למשימות ציבוריות, משתקף בפעילות הבנייה המסיבית של חורבת קיאפה. ביצורי העיר, הכוללים שני שערים וחומת סוגרים, מעידים על בנייה בהיקף נרחב, יותר מן הבנייה הצנועה של הכפרים מתקופת הברזל I, ומעבר לכושר הבנייה של אוכלוסיית המקום, שמספרה, להערכתנו, היה כמאה משפחות. כפי שניתן ללמוד מתפוצת האבנים באזורים השונים באתר, אבנים גדולות במיוחד שמשקלן נע בין 2-8 טונות נמצאו רק בשערים ובקו החומה החיצון, בעוד שאר האבנים בחומה ובסוגרים היו בינוניות בגודלן. לחציבה ושינוע של האבנים הגדולות נחוצים בעלי מקצוע מתמחים, בעלי ידע הנדסי המבצעים את הבנייה על פי תוכנית אדריכלית שהוכתבה להם מראש. אבל להובלה ובנייה של אבנים בינוניות, שהן המרכיב העיקרי בבניית ביצורי העיר, מספיקים גברים חסונים. נראה שלצורך

בניית העיר גויסו לחורבת קיאפה גברים מרחבי הממלכה שעבדו בבנייה במשך כמה שבועות ואז הוחלפו על ידי קבוצה אחרת.

הופעת כתב היא כמובן עדות חשובה לקיום מנהל בממלכה. האוסטרקון מחורבת קיאפה אינו מספק באופן ישיר מידע על היבט זה, זאת בניגוד לאוסטרקונים המנהליים של ימי הבית הראשון שהתגלו בחפירות שומרון, ערד או לכיש. באוסטרקונים אלו מדובר על משלוחי שמן, יין, אספקת מזון לחיילים שכירים או רשימות כוח אדם.⁹⁸ עם זאת האוסטרקון מחורבת קיאפה מעיד שהיו אנשים היודעים קרוא וכתוב גם באתר הנמצא בשולי הממלכה, ולא רק בעיר הבירה בירושלים. לשם השוואה, ראוי לציין כי ברוב האתרים של ממלכת ישראל המפוארת, כמו מגידו, חצור, דן, תל פרעה צפון, בית שאן או תל רחוב, לא התגלו עדויות משמעותיות לכתיבה במאות ה-9-8 לפסה"נ. מעט הכתובות הידועות, הן לכל היותר חריטה של שמות אנשים על כלי חרס.

ה. שעורה ועדשים בעמק האלה: הכלכלה

במה עסקו תושבי חורבת קיאפה המקראית? סביר להניח שהתושבים עסקו לפרנסתם בחקלאות, במלאכה, במסחר ובמנהל. אין לחשוב על מונחים אלו במושגים הכלכליים של זמננו, וצריך לזכור שמדובר בחברה שהתקיימה לפני כ-3,000 שנה. רוב משקי הבית באותם ימים גידלו את מזונם בעצמם. לא היו אמצעי תשלום כמו מטבעות, וחלק גדול מהפעילות המסחרית נעשה על ידי חילופי מוצרים. עבודת האדמה התבססה בוודאי על מרכיבים יס-תיכונים רגילים, המתוארים במקרא כ"שבעת המינים". גידולי השדה כללו בעיקר דגנים (חיטה ושעורה) ובוודאי גם סוגים שונים של קטניות (עדשים, חומס, אפונה ופול). עצי פרי כללו בוודאי גפן, תאנה, רימון וזית. ואכן באתר התגלו כמויות גדולות של חרצני זיתים. אבל יש לציין שלא התגלו באתר ממגורות גדולות לאחסון תוצרת השדה, וכן לא התגלו בתי-בד להפקת שמן או גתות לדריכת ענבים לייין. נראה שהפעילות החקלאית נעשתה בהיקפים מצומצמים יחסית, בעיקר לתצרוכת עצמית, ולא למטרות יצוא לאתרים אחרים. את צמחי השדה יכלו לגדל בשדות עמק האלה הפוריים ואת המטעים נטעו על מדרונות הגבעות הסוגרות על העמק מצפון. המסורת המקראית אף מתארת חלקות שעורה ועדשים בעמק האלה (שמואל ב, כג, יא; דברי הימים א, יא, יג). אין ספק, שהשדות הפוריים של עמק האלה היוו גורם כלכלי מכריע בהתגוששות בין יהודה ופלשת באזור זה.

"קנקני למלך": מנהל בממלכת יהודה

כבר בחפירות המוקדמות שנערכו בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 התגלה באתרים שונים של ממלכת יהודה טיפוס מיוחד של קנקן אגירה, שצבעו חום כהה, נפחו מגיע לכ-50 ליטר ולו ארבע ידיעות. על ידיעות אלו הוטבעו, לפני שרפתן בתנור, טביעות חותם שונות, ובהן המילה "למלך", ומכאן שמם "קנקני למלך". האות למ"ד, המופיעה לפני המילה "מלך", היא למ"ד השייכות ומעידה כי מדובר בקנקנים הנושאים גושפנקה רשמית, שפירושה: הקנקן הזה שייך למלך. יותר מ-2,000 ידיעות עם טביעות "למלך" התגלו במשך השנים באתרים רבים בממלכת יהודה והן מעידות על מנהל הממלכה המפותח שפעל במהלך המאה ה-8 לפסה"נ, במאה ה-7 לפסה"נ מוכרים ביהודה קנקני אגירה גדולים שבידיותיהן סומנה טביעת 'ורדה'. בתקופה הפרסית, במאות 4-6 לפסה"נ, מופיעים טיפוסים שונים של טביעות על קנקני אגירה, שנהוג לכנותם: טביעות 'אריה', טביעות 'מצא' וטביעות 'יהד'. בתקופה ההלניסטית, במאות 2-3 לפסה"נ מופיעות טביעות בדגם 'כוכב מחומש' והשם 'ירשלם' (ירושלים).

בתקופת המקרא עדיין לא היה נהוג לטבוע מטבעות וגביית המסים בממלכה נעשתה על ידי איסוף תוצרת חקלאית. לפיכך מסתבר ש"קנקני למלך" שימשו לאיסוף, הובלה, אחסנה וחלוקה מחדש של מוצרים כגון שמן, יין, חיטה, עדשים, ותוצרת חקלאית אחרת. נראה שהקנקנים נמסרו ריקים לאוכלוסייה החקלאית, ונאספו כשהם מלאים בתוצרת, כלומר "מס הכנסה", שהועבר בשלב ראשון לרשות הממלכה. בשלב שני מצרכים אלו חולקו כמשכורת לבעלי תפקידים שונים: פקידים ואנשי צבא.

בחורבת קיאפה נמצאו בחמש עונות החפירה הראשונות כ-520 ידיעות של קנקני אגירה שבהן מופיעה טביעה עגולה. תופעה זו מזכירה לנו את "קנקני למלך", קנקני טביעות ה'ורדה', ומגוון הקנקנים של התקופה הפרסית וההלניסטית, שכולם היו מסומנים על ידי טביעה בידיותיהם. סימון שיטתי כזה של קנקנים אינו מקרי, והוא מעיד על התפתחות מערך מנהלי של גביית מסים באמצעות קנקני אגירה גדולים כבר בשלב הראשון של הקמת ממלכה ביהודה. נוהג זה היה קיים במשך כ-800 שנה, עד התקופה ההלניסטית.

היבט מרכזי נוסף בחיי הכלכלה באותה התקופה היה גידול בעלי חיים. סביר להניח שלכל אחת מהמשפחות באתר היה עדר קטן של עזים וכבשים, ואולי גם כמה פרות. הרעייה נעשתה בהרים ואולי בגדות הנחל. עדרים אלו היו מקור עיקרי לאספקת חלבון ושומן, שנאכלו כמוצרי חלב או כבשר.

תושבי חורבת קיאפה עסקו גם במלאכות שונות, בעיקר בקדרות ובעיבוד מתכות. קנקני חרס יוצרו באופן מרוכז והוטבעו בטביעת אצבע על הידיות. הכמות הגדולה של כלי מתכת מברונזה ומברזל, כולל כורית עם סיגי נחושת, מעידים על תעשיית מתכת משמעותית. סביר להניח שבכל בית עסקו הנשים בטווייה של צמר, ובאריגת בדים ושטיחים, ששימשו לקישוט הבית ולכסות, אבל יש לציין שלא נמצאו משקולות נול בכמויות גדולות, כך שלא מדובר בפעילות אינטנסיבית.

אוכלוסיית חורבת קיאפה היתה מעורבת במסחר ברמה האזורית, הארצית והבין-לאומית. באתר נמצאו עדויות רבות לכך: סוחרים ייבאו לחורבת קיאפה מאזור פלשת (טווח של 10–20 ק"מ) כלי חרס ממשפחת "כלי אשדוד", המצטיינים בעיטור הכולל חיפוי פני הכלי באדום וצביעת פסים אופקיים בלבן ושחור. אלו כלים קטנים יחסית, שנפחם מגיע עד 2 ליטרים, ונראה שהביאו בהם מוצרים מיוחדים, כמו בשמים, תרופות או משקאות מיוחדים. ברמה הארצית יובאו מטווחים של 100–150 ק"מ כלי בזלת. אלו כוללים מצד אחד פריטים פשוטים כמו אבני שחיקה ולוחות שחיקה. מצד אחר נמצאו קערה עשויה בקפידה ומלוטשת ומזבח בזלת מעוטר בדגם צמחי. באתר התגלו פריטי ברונזה המעידים על אספקת נחושת, היכולה להגיע ממכרות בערבה, בפונון או בתמנע. קשרים עם ההר הגבוה בנגב באים לידי ביטוי בהימצאות כלי חרס עשויים ביד, הנקראים "קרמיקה נגבית". על הסחר הבין-לאומי שבו היתה מעורבת חורבת קיאפה, מלמדים ממצאים של ברונזה (נחושת ובדיל) לתעשיית כלי נשק, לוח זהב, כלי בהט וכלי חרס מקפריסין. מכרות הבדיל הקרובים ביותר נמצאים באנטוליה שבטורקיה. זהב וכלי בהט (אלבסטר) אפשר לייבא ממצרים. שתי פכיות החרס מקפריסין מעוטרת בצביעת פסים שחורים ומעגלים קונצנטריים על רקע לבן. לא התגלו באתר כלים ממשפחת "שחור על אדום" האופייניים לאתרים בשלהי המאה ה-10 לפסה"נ והתגלו, למשל, בלכיש ובתל שבע.

היקף הפעילות המסחרית מרשים כשמסתכלים על הטווח הגיאוגרפי שלו. אבל מבחינה כמותית מדובר במספר קטן של חפצים. לפיכך אין מדובר בשיירות סוחרים העוברים בתדירות משמעותית. סביר שבפעילות המסחרית היו מעורבים אנשים בעלי קשרים, שעסקו בהיבט זה נוסף על פעילות חקלאית ומנהלית. בחינת המוצרים הנסחרים מראה כי מדובר בעיקר בפריטים העשויים בזלת, נחושת וברזל. אלו

פריטים הנחוצים לפעילות יום-יומית ואינם נחשבים לחפצי יוקרה. מצרכי יוקרה מועטים יחסית נמצאו באתר והם כוללים בעיקר את "כלי אשדוד" מפלשת, שנזכרו לעיל. המוצרים שהגיעו ממרחקים גדולים יותר – שתי הפכיות מקפריסין, שני כלי הבהט המצריים ולוח הזהב הזעיר, הם נדירים ביותר וייתכן שהגיעו לחורבת קיאפה כיוון שהאתר יושב על הדרך המרכזית ממישור החוף לירושלים, ודרכו עברו מוצרי יוקרה שיעדם היה ירושלים.

על העיסוק בתחום המנהל מלמדת חשיבותו הצבאית של האתר. זו בולטת לעין משלושה היבטים שונים: מיקומו הגיאוגרפי בגבול מול גת ועל הדרך הראשית ממישור החוף לירושלים; ביצורו המסיבי; והכמות הגדולה של כלי נשק שנמצאו באתר. ברור שלא מעטים מתושבי האתר שימשו גם חיילים ומפקדים שישבו באזור הגבול ועמדו בכוננות להגן על המקום מפלישות מכיוון פלשת. האם ייתכן שהאתר שימש מוצב גבול, שתושביו היו כולם חיילים? במקרה זה היה האתר מיושב על ידי גברים בלבד, שכל תפקידם להגן על הגבול והם לא עוסקים כלל בייצור מזון. ואולם כשבאים להעריך את היכולת הכלכלית של ממלכה קטנה בראשיתה, קשה להניח שהיא היתה יכולה לספק תזונה מלאה לעשרות ולמאות גברים ששימשו חיילים והיו פטורים מעול ייצור מזון. על כן סביר להניח שהגברים באתר אמנם היו מאורגנים כיחידה צבאית לתפעול מהיר בזמן הצורך, אבל בחלק משמעותי מזמנם גם עסקו, עם הנשים והילדים יחד, בעיבוד השדות וברעיית בעלי חיים. ייתכן שלעתים חיילים אלו קיבלו "השלמת הכנסה" בצורת אספקה חלקית של מוצרי מזון, אבל לא נראה שמדובר בכלכלה מלאה. כשם שהתכנון העירוני המשלב את בתי המגורים עם החומה מעיד שלא היתה הפרדה ברורה בין הפרטי לציבורי, ברוח זאת גם לא היתה הפרדה ברורה בין האזרחי לצבאי.

בהקשר זה עולה השאלה מה בדיוק היה אופן השימוש ב"קנקני קיאפה", אותם קנקני אגירה שכבר נזכרו לעיל ונמצאו באתר בכמויות גדולות, כשהם נושאים טביעות אצבע על ידיותיהם. בכל בית נמצאו כמה קנקנים כאלו וניתן לשער כי תושבי האתר, בהיותם חיילים, קיבלו מפעם לפעם אספקת מוצרי מזון מהממלכה בצורת קנקנים מלאים בחיטה, בעדשים, בשמן וביין, או בכל מוצר חקלאי אחר שנאסף מהאוכלוסייה הכפרית והובא לחורבת קיאפה. אבל אפשר גם להציע פירוש הפוך לחלוטין, שלפיו קנקנים ריקים ניתנו לתושבים לצורכי גביית מס והיה עליהם למסור אותם מלאים בסוף העונה החקלאית. אפשרות שלישית היא שהקנקנים כלל לא קשורים במנהל הממלכה וכל משפחה קנתה קנקנים בהתאם לצרכיה מבית היוצר המקומי. אבל האפשרות האחרונה אינה מסבירה מדוע סומנו הקנקנים בידיותיהם.

ללא ספק התעוררה כאן סוגיה מרתקת, הדורשת מחקר נוסף שיתמקד בבדיקת הקנקנים והידיות הטבועות. הבנה טובה יותר של התופעה תתקבל בוודאי כאשר ייחפרו בשפלה אתרים נוספים מפרק זמן זה. אז יהיה אפשר להשוות את תפוצת הקנקנים באתרים השונים ולראות אם דגם ההתנהגות בחורבת קיאפה דומה או שונה מזה שמתגלה באתרים אחרים. תמונה אזורית כוללת תאפשר לנו להבין טוב יותר את הפעילות המנהלית בממלכת יהודה הקדומה.

1. משפחה מורחבת מול אינדיווידואליזם: הארגון החברתי

מבני המגורים בחורבת קיאפה מסודרים בהיקף האתר, צמודים זה לזה. בייחוד יש לשים לב לכך שהבתים צמודים זה לזה עם קיר חיצוני אחד המשותף לשני בתים. לבנייה זאת יש יתרונות מסוימים: הדבר חוסך בצורך לבנות שני קירות חיצוניים לשני בתים סמוכים וכך מתקבל ניצול מקסימלי של שטח תוך חיסכון בחומרי בנייה. החלוקה הפנימית של הבתים מעידה על מבנה חברתי שבו כמה משפחות גרעיניות חיות יחד סביב חצר פתוחה משותפת. כל מבנה משקף משפחה מורחבת (חמולה). האחידות הרבה בגודל המבנים מעידה שאין הם משקפים הבדלי מעמדות מנקרי עיניים בין המשפחות השונות. נראה כי בשלב הראשון לקיומה עדיין לא התפתחו ביהודה מעמדות כלכליים ברורים ואין לנו עדויות להצטברות עושר בידי חלק קטן מהאוכלוסייה, בניגוד למצב בסוף ימי הבית הראשון. המבנה העירוני שגובש בחורבת קיאפה מעיד, אם כן, גם על הארגון החברתי העומד מאחוריו. יש כאן צפיפות וחיבוריות, פיזיות אך גם חברתיות, הייחודיות לממלכת יהודה. הדבר אינו מוכר כלל בתוכניות ערים של ממלכת ישראל הצפונית במאות ה-8 לפסה"נ. בערי ממלכת ישראל כגון חצור ותל פרעה צפון, בתי מגורים עמדו נפרדים לחלוטין זה מזה ללא קירות משותפים. נראה מכך כי בממלכת הצפון התפתחה חברה רכושנית יותר ואינדיווידואלית יותר.

צורת ההתיישבות העירונית הכוללת מבנים צמודים האחד לרעהו מופיעה בערי ממלכת יהודה גם במאות ה-9 וה-8 לפסה"נ, בערים כמו בית שמש, תל א-נצבה, תל בית מרסים ותל שבע. מכאן שהארגון החברתי המלוכד נשמר במשך כ-300 שנה. בפרק זמן זה גם לא מוכרים ביהודה קברים מפוארים שבהם הונחו לצד הנקברים ממצאים מיוחדים ויקרים. כאשר שִׁבְנָא "אשר על הבית" חצב לעצמו קבר מפואר בירושלים בימי הנביא ישעיהו, בשלהי המאה ה-8 לפסה"נ, הוא ספג בשל כך נזיפה רועמת: "מה לך פה ומי לך פה כי חצבת לך פה קבר חצבי מרום" (ישעיהו כב, טו).

במחצית השנייה של המאה ה-8 לפסה"נ הארגון החברתי, השוויוני יחסית, החל להשתנות, כשירושלים גדלה למטרופולין של כ-800 דונם ויותר, והתגוררו בה יותר מ-10,000 איש. במצב דמוגרפי זה החלו להיווצר מעמדות כלכליים ברורים, הבאים לידי ביטוי בקברים המפוארים ובמנחות הקבורה העשירות מהמאה ה-7 לפסה"נ שהתגלו בירושלים במקומות שונים.⁹⁹ החברה השוויונית של המאות 8-10 לפסה"נ התפוגגה במהלך הדורות. כך העיר היהודאית בתל עירה שבבקעת באר שבע, המתוארכת לשלהי המאה ה-8 לפסה"נ כבר לא נבנתה בצורה צפופה ולבתייה לא היו קירות משותפים.

לאורך רוב שנות קיומה, כ-300 מתוך 400 שנה, הארגון החברתי בממלכת יהודה היה פחות או יותר שוויוני, ולא התפתחו בה הבדלי מעמדות מנקרי עיניים. נראה שהחברה נשארה בבסיסה חברה שבטית, למרות תהליך העיור והשלטון הריכוזי. אכן, על רקע זה יש להבין כנראה את היציבות השלטונית של בית דוד, שושלת שהחזיקה מעמד כ-400 שנה ושסופה בא מאויב חיצוני שהחריב את הממלכה, ולא בשל הפיכה מבית. לשם השוואה, בממלכת ישראל הצפונית, שהתקיימה רק כ-200 שנה (מחצית הזמן), היו שמונה שושלות שונות. כלומר הממלכה הצפונית סבלה מחוסר יציבות שלטוני ומלכים נרצחו והוחלפו בתדירות גבוהה. מכאן ברור שבית דוד נתפס כשושלת לגיטימית ולא קמו עוררין על זכות השושלת למשול. הנתונים על מרידות, כמו מרד אבשלום, מרד שבע בן בכרי ומרד ירבעם, כולם מתוארכים למאה ה-10 לפסה"נ. גם כאשר נרצח מלך ביהודה, כמו במקרים של יואש (מלכים ב, יב, כא-כב) ואמציהו (מלכים ב, יד, יט-כא), מיד עלה בנו על כס המלוכה. כיצד נוצר מצב כזה? נראה כי ביהודה לא התפתח ניכור חריף בין המלוכה והעם, וכך כל עוד השלטון והמקורבים אליו לא ניצלו את כוחם לצבירת רכוש מנקרת עיניים, ולדיכוי האוכלוסייה, הם התקבלו כלגיטימיים. כך גם קטן הפיתוי לתפוס את השלטון, כי במילא לא היו בו יתרונות מפתים במיוחד. על רקע מציאות זאת אפשר, כנראה, להבין את התפיסה המוסרית המיוחדת במקרא, השונה מהמוכר בשאר חלקי המזרח הקדום: עזרה לעני, שחרור עבד עברי לאחר שבע שנים, אדמה שאינה נמכרת לצמיתות אלא משוחררת בשנת יובל, והיבטים אחרים. תפיסה כלכלית חברתית כזאת אינה יכולה לצמוח בחברה עירונית תחרותית.

פרק 9

ארמון שלמה ובית המקדש הראשון

עד סוף עונת 2011 ידענו שחפירותינו בחורבת קיאפה תורמות להבנת תקופת דוד המלך, אבל לא העלינו בדעתנו שיש בממצאים שחשפנו כדי לתרום גם להבנת נושאים הקשורים לבנייה מלכותית בירושלים או לבית המקדש. ההפתעה הגדולה נכונה לנו רק כשבוע מסיום החפירה, כשראינו בפעם הראשונה את דגם האבן המשוחר, שנדון בהרחבה בפרק 6. אז הובהר לנו כי ממצאי החפירה נוגעים לתיאור המקראי של מבנים שבנה שלמה בירושלים. תחילה עמדנו על הקשר בין המרכיבים המופיעים בחזית דגם האבן והתיאור המקראי של ארמון שלמה. בהמשך, בעיקר הודות להערותיה של מדלן מומצ'וגלו, עמדנו על הקשר בין עיצוב פתח הכניסה בדגם האבן ובין התיאור המקראי של הפתחים בבית המקדש הראשון, שגם אותו בנה לפי המסורת שלמה המלך.

א. ארמון שלמה

בפרק השביעי בספר מלכים א מופיע תיאור בית המלך שלמה, המכונה "בית יער הלבנון". התיאור במסורת המקראית אינו ברור בהיבטים שונים, וישנם מונחים טכניים שמפרשי המקרא לדורותיהם התקשו בהבנתם. גם אנו לא נעסוק כאן בכל התיאור על מרכיביו השונים, אלא נתמקד בשני מרכיבים טכניים, שאותם אפשר להאיר בסיוע דגם האבן של חורבת קיאפה שבו חזית בניין מיוחדת, הכוללת טריגליפים התומכים בגג המבנה ופתח מסוגן בעל שלושה משקופים. דגם זה, כפי שנראה לקורא, מאפשר להבין שני מונחים טכניים קשים בתיאור המקראי. תחילה נקרא את תיאור הבנייה מראשיתו, כמופיע בספר מלכים א, פרק ז' פסוקים א-ז:

א וְאֶת־בֵּיתוֹ בָּנָה שְׁלֹמֹה שְׁלֹשׁ עֶשְׂרֵה שָׁנָה; וַיְכַל אֶת־כָּל־בֵּיתוֹ בַּיּוֹם אֶת־בֵּית יְעַר הַלְבָּנוֹן, מֵאָה אֶמָּה אֲרָכּוֹ וְחֲמִשִּׁים אֶמָּה רָחְבוֹ וּשְׁלֹשִׁים אֶמָּה קוֹמָתוֹ; עַל אַרְבָּעָה טוּרֵי עַמּוּדֵי אֲרָזִים וּכְרָתוֹת אֲרָזִים עַל־הָעַמּוּדִים ג' וְסָפֹן בְּאֶרֶז מִמַּעַל עַל־הַצִּלְעוֹת אֲשֶׁר עַל־הָעַמּוּדִים, אַרְבָּעִים וְחֲמִשָּׁה־חֲמִשָּׁה עֶשֶׂר הַטּוֹר ד' וּשְׁקָפִים שְׁלֹשָׁה טוּרִים וּמַחְזָה אֶל־מַחְזָה, שְׁלֹשׁ פְּעָמִים ה' וְכָל־הַפִּתָּחִים וְהַמְּזוּזוֹת רְבָעִים שֶׁקֶף וּמֹל מַחְזָה אֶל־מַחְזָה, שְׁלֹשׁ פְּעָמִים ו' וְאֵת אוֹלָם הָעַמּוּדִים עָשָׂה חֲמִשִּׁים אֶמָּה אֲרָכּוֹ וּשְׁלֹשִׁים אֶמָּה רָחְבוֹ וְאוֹלָם, עַל־פְּנֵיהֶם וְעַמּוּדִים וְעַב עַל־פְּנֵיהֶם.

בפסוק ב' אנו מתוודעים לכך שהיו לבית ארבע שורות עמודים. בפסוק ג' מדובר על מרכיב הכולל 45 פריטים כלשהם, המאורגנים ב-15 קבוצות. כאן התקשו מפרשי המקרא השונים: האם המספר 45 מתייחס לעמודים, או לצלעות, המוזכרות בחלקו הראשון של אותו המשפט? כלומר, על פי פירוש אחד קורות הארז המצפות את הגג מונחות על 45 עמודים המאורגנים בשלוש שורות, שבכל אחת מהן 15 עמודים. על פי פירוש שני קורות הארז מונחות על 45 צלעות (קורות עזר לתמיכה) המסודרות ב-15 קבוצות, שבכל אחת שלוש צלעות. בתרגומים רבים לאנגלית הובן הכתוב כמתאר 45 עמודים, המאורגנים בשלוש שורות. אבל בפסוק הקודם נאמר בפירוש כי היו לארמון ארבעה טורי עמודים, והרי המספר 45 אינו מתחלק לארבע.¹⁰⁰ לעומת זאת ברור שיש כאן תופעה שבה המספר 45 יוצר 15 טורים, כלומר הוא מתחלק בשלוש. מכאן שמן הכתוב כבר אפשר להבין שהמספר 45 מתייחס לצלעות ולא לעמודים. אכן, מרכיב ארכיטקטוני כזה בדיוק מופיע בדגם האבן של חורבת קיאפה, הלוא הם הטריגליפים, המופיעים מתחת לגג, ומסודרים בקבוצות של שלוש קורות. מכאן שהמשפט: "וספן בארז ממעל על הצלעות אשר על העמודים, ארבעים וחמישה, חמישה עשר הטור" מתאר שלושה מרכיבים ארכיטקטוניים המונחים זה על גבי זה: תחילה העמודים, עליהם טריגליפים ועליהם קורות גג הארמון.

על פי מסקנות אלו אפשר להבין את הצלעות המופיעות בדברי הנביא יחזקאל, המתאר מקדש, וכשמגיעים לאזור הגג נאמר: "וימד קיר הבית שש אמות ורחב הצלע ארבע אמות סביב סביב לבית סביב. והצלעות צלע אל צלע שלוש ושלשים פעמים ובאות בקיר אשר לבית לצלעות סביב סביב להיות אחוזים ולא יהיו אחוזים בקיר הבית" (יחזקאל מא, ה-ו). התיאור הטכני קשה להבנה, אבל יש לשים לב למילים "צלע אל צלע שלוש", כלומר שהצלעות מסודרות בקבוצות של שלוש צלעות, מכאן שמדובר בטריגליפים, כמופיע בדגם האבן של חורבת קיאפה, ובתיאור ארמון שלמה.

בהמשך נאמר: "ושלושים פעמים ובאות בקיר אשר לבית לצלעות סביב סביב להיות אחוזים", וניתן לפרש ש-30 טריגליפים היו בכל היקף המבנה (כלומר 90 צלעות בסך הכול). את סיום התיאור "ולא יהיו אחוזים בקיר הבית" אפשר להבין שהטריגליפים, בהיותם חלק מהגג, אינם משולבים בתוך קיר המבנה, אלא מונחים על ראשי הקירות. קושי מיוחד נוסף בהבנת הכתוב קיים בפסוקים ד-ה: "ושקפים, שלשה טורים, ומחזה אל מחזה, שלש פעמים. וכל הפתחים והמזוזות, רבעים שקף ומול מחזה אל מחזה, שלש פעמים". שני פירושים מקובלים הוצעו למונח "שקופים": חלון או משקוף. הפירוש "חלון" מושפע בוודאי מהופעת המילה בפרק הקודם, העוסק בתיאור בניית המקדש, ובו כתוב: "ויעש לבית חלוני שקפים אטומים" (מלכים א, ו, ד). אלא שגם כאן הכתוב בעייתי, שכן מדובר בחלונות שהם, על פי הפירוש המקובל, גם שקופים וגם אטומים וכיצד ייתכן שחלונות המקדש יהיו בעלי שתי תכונות הפוכות זו לזו: שקיפות ואטימות?¹⁰¹ הפירוש האחר למילה "שקופים" היא משקוף, כפי שמופיע בתרגום השבעים היווני למקרא מהתקופה ההלניסטית וכך גם בפירושו של רש"י במאה ה-11. צורה זאת של המילה "משקוף" מופיעה גם בכתובת החקוקה על משקוף בבית הכנסת בברעם, שם נאמר: "יוסי בן לוי הלוי עשה השקוף הזה".¹⁰² דגם המבנה מחורבת קיאפה תומך בפירוש זה, ומראה שיש להבין את הכתוב "ושקפים שלושה טורים" כמתאר משקופים בשלושה טורים, כלומר פתח מפואר הבנוי בסגנון האופייני לפתחים בתקופת המקרא. יש לשים לב כי בפסוק הבא מופיע צמד המילים הקשה להבנה: "רבעים שקף". נראה שהכוונה למשקופים בעלי צורה מרובעת. לפיכך יש להבין תיאור זה כהנגדה לפתחים בעלי קשת מעל הדלת, כפי שמוכר למשל בדגם מקדש מחרס מתל רחוב, שבו הפתח עגול בחלקו העליון (איור 29). גם בהמשך הפרק, בתיאור יציקת חפצי פולחן לבית המקדש, המקרא מציין בפירוש כי: "ומסגרתיהם מרבעות לא עגלות" (מלכים א, ז, לא). מכאן שהמחבר ייחס חשיבות רבה לתיאור מדויק של צורות הבית וחפציו.

המילה "מחזה" מופיעה בשני הפסוקים הנדונים ארבע פעמים, וגם היא קשה לפירוש. ניתן להבינה בכמה אופנים. הפירוש המילולי הסביר ביותר נובע מהשורש "חזה", כלומר ראה או התבונן, ומכאן אפשר להבין את הפסוק כאומר: המראה של שלושה טורי משקופים הנראה לעין המתבונן חוזר על עצמו שלוש פעמים (מכל צד של הפתח ומלמעלה). אפשרות אחרת היא ששורש המילה הוא "אחז", ולפי זה פירוש הדבר יהיה שהמשקופים אחוזים זה בזה שלוש פעמים. השורש "אחז" מופיע גם בפרק הקודם שבו מתוארת פעולת דיפון מבנה המקדש בארזים: "ויאחז את הבית בעצי ארזים" (מלכים א, ו, י).

לסיכום ניתן להבין את הכתוב בתיאור ארמון שלמה כאומר: ו(לפתח הכניסה) משקופים בשלושה טורים, הנראים לעין המתבונן שלוש פעמים (ימין, שמאל ולמעלה). ולכל הפתחים מזוזות ומשקופים מרובעים (ולא קירוי בקשת מעוגלת) הנראים לעין המתבונן שלוש פעמים.

למרות הקשיים בהבנה מדויקת של חלק ניכר מהמילים בפסוקים הנדונים, הרי ההקשר כאן ברור ביותר: תיאור פתחים במבני ארמון המצטיינים בעושר ופאר. גם הדוגמאות הארכיאולוגיות שנדונו לעיל באות מהקשרים דומים וכולן מדגימות בניית פאר: דגם המקדש בחורבת קיאפה, שנהבים מגולפים, שהם חומר גלם נדיר ויקר, שהתגלו בארמונות באשור ובשומרון, המצבה עם הכתובת מאזור קוריון וקבר מלכותי בטאמסוס (איורים 37–39). אין מדובר בארכיטקטורה המיועדת לפשוטי העם, אלא לבני האצולה כחלק מסגנון הבנייה המפואר של תקופת המקרא, במאות 10–7 לפסה"נ. הפריט מחורבת קיאפה מעיד, כי תפיסה ארכיטקטונית זאת היתה נהוגה כבר בסוף המאה ה-11 לפסה"נ ותחילת המאה ה-10 לפסה"נ. בכך הוא זורע אור על תיאורי בנייה במקרא הכוללים מונחים טכניים שמשמעותם אבדה במהלך הדורות. הממצא מחורבת קיאפה קדום מימי שלמה המלך, והתגלה בעיר גבול. לפיכך הוא מעיד כי אפשר שנהגו כבר בשלב כה מוקדם של תקופת הברזל לבנות בסגנון בנייה מפואר זה בעיר הבירה, ואם כן – אפשר שהתיאור המקראי בדבר בניית הפאר בירושלים במאה ה-10 לפסה"נ, משמר זיכרון היסטורי. מעניין לקרוא בהקשר זה כיצד מתארת המסורת המקראית את בניית ארמון המלך דוד: "וישלח חירם מלך צור מלכים אל דוד ועצי ארזים וחרשי עץ וחרשי אבן קיר ויבנו בית לדוד" (שמואל ב, ה, יא). ומה בעצם המשמעות של בנייה בהנחיית מומחים מהעיר צור בלבנון? אין זאת אלא שהבנייה נעשתה בסגנון פאר מלכותי ובין-לאומי של תקופת המקרא, כמופיע בדגם האבן מחורבת קיאפה.

היבט נוסף שיש לדון בו הוא הצבע האדום שבו צבוע דגם המבנה מאבן של חורבת קיאפה. בדגם זה מופיעות גם קורות עץ סמוך לתקרה (הטריגליפים). שני מרכיבים אלו מזכירים את תיאור ארמון יהויקים משלהי ימי הבית הראשון, הנזכר בדברי הביקורת החריפה שהעביר הנביא ירמיהו על התנהלותו של יהויקים: "הוי בנה ביתו בלא צדק ועליותיו בלא משפט. ברעהו יעבד חנם ופעלו לא יתן לו. האומר אבנה לי בית מדות ועליות מרוחים, וקרע לו, חלוני וספון בארז ומשוח בששר" (ירמיהו כב, יג–יד).

המשפט "ספון בארז ומשוח בששר" מלמד שהמבנה היה מצופה לוחות עץ ארז, וצבוע בצבע הנקרא "שֶׁשֶׁר". המילה "ששר" יחידאית במקרא, פירושה אינו ברור, אך

מקובל לפרשה כצבע אדום. אם כך, בהסתמך על תיאור ארמון יהויקים ועל דגם האבן שלנו, מסתבר שהיה נהוג לצבוע מבנים מפוארים בממלכת יהודה בצבע אדום. אכן, ראוי לציין בהקשר זה כי שרידי צבע אדום התגלו על מעקה חלון המגולף באבן מרמת רחל.

ב. בית המקדש הראשון

בפרק השישי ובחלקים גדולים של הפרק השביעי של ספר מלכים א השתמרה מסורת ארוכה ומפורטת בנושא בניית בית המקדש הראשון בידי המלך שלמה. דור החוקרים הראשון קיבל נתון זה כמשקף מציאות היסטורית וניסה לשחזר את מבנה המקדש בסיוע הממצא של מקדשים שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות. המקבילות שנהגו להשתמש בהן הם המקדש בערד, מקדש מעין דרה בצפון סוריה ומקדש מתל תעיינת בדרום טורקיה. עם התפתחותן של גישות מינימליסטיות בחקר המקרא, טענו חוקרים שהחזיקו בגישות אלה כי לא הוקם כלל מקדש בירושלים בימי המלך שלמה. לדעתם, תיאור המקדש נתחבר רק בתקופה ההלניסטית או הרומית, ומשקף לפיכך את ימי הבית השני. תיאוריות אחרות שתארכו את זמן הכתיבה של מסורות המקדש למאה ה-8 לפסה"נ ואף לשלהי תקופת הבית הראשון, במאה ה-7 לפסה"נ, לא ראו בתיאור זה עדות היסטורית אמינה לקיומו של מבנה של ממש באמצע המאה ה-10 לפסה"נ.

מבית המקדש הראשון לא נשאר ולו גם שריד ארכיאולוגי אחד, שכן הר הבית עבר תהפוכות רבות במהלך השנים: הרס בית המקדש הראשון על ידי הבבלים, בנייה מחדש של בית המקדש השני על ידי שבי ציון, בניית בית מקדש חדש בידי הורדוס, בניית מקדש פגאני בעיר הרומית איליה קפיטולינה, ולבסוף בניית כיפת הסלע על ידי המוסלמים. לפיכך, הארכיאולוגיה אינה יכולה לסייע כאן באופן ישיר. תיאור מקדש שלמה כמפורט במסורת המקראית נדון על ידי חוקרים רבים, ולא כאן המקום לחזור על כל ההיבטים הרבים הקשורים בו.¹⁰³ לענייננו ראוי להצביע על מרכיבים דומים המופיעים הן בדגמי המקדשים של חורבת קיאפה והן בתיאור המקראי. לא מדובר בזהות מוחלטת, או קרובה, אלא בכמה מוטיבים ארכיטקטוניים משותפים. יש לזכור כי הממצא מחורבת קיאפה קודם בכמה עשרות שנים מתקופת מלכותו של שלמה, ולפיכך אין זיקה ישירה בין ממצא זה לבין המסורת המקראית. אבל קיומם של מרכיבים דומים, ואף זהים, אינו מקרי, ומעיד כי התיאור המקראי נטוע במציאות שהיתה קיימת ביהודה במאה ה-10 לפסה"נ.

על פי המסורת המקראית מבנה המקדש המרכזי כלל שלושה חדרים, שהיו

מסודרים זה מאחורי זה, ושמותיהם: אולם, היכל, ודביר (קודש הקודשים). סביבם נבנתה מעטפת נוספת שלא אפשרה לאנשים מבחוץ נגיעה ישירה בקירות המקדש. בחזית המבנה, לפני האולם, עמדו שני עמודים הנקראים יכין ובוועז (מלכים א, ז, כא). על הפתח שבין האולם והיכל כותב המקרא: "וכן עשה לפתח ההיכל מזוזות עצי שמן מאת רבעית" (מלכים א, ו, לג). על הפתח שבין ההיכל והדביר נאמר: "ואת פתח הדביר עשה דלתות עצי שמן האיל מזוזות חמשית" (מלכים א, ו, לא). בתיאור המקדש המופיע בספר דברי הימים ב, ג, יד, מוזכרת בנוסף גם פרוכת, היא וילון המפריד בין ההיכל והדביר. פרוכת זאת אינה מוזכרת במסורת שבספר מלכים א, אבל מוזכרת פעמים רבות במסורות על אוהל מועד.

בשני דגמי המקדשים שנמצאו בחורבת קיאפה מופיעים מרכיבים המתוארים במסורת המקראית על אודות מקדש שלמה. דגם החרס כולל שני מרכיבים כאלו: שני עמודים בחזית ופרוכת. מעניין שבדגם החרס קשורים לעמודים סרטים או חבלים, שתפקידם אינו ברור לנו. המסורת המקראית אינה מזכירה חבלים כאלו וכך נשארנו עם חידה לא ברורה, ומי יודע, אולי משהו מהקוראים יוכל להבהיר את התופעה.

דגם האבן מחורבת קיאפה, ובייחוד החזית המהודרת, מאפשרים להבין את המונחים הטכניים של "רבעית" ו"מזוזות חמש". על כך כבר פירש רד"ק: "שהיתה המזוזה חמש צלעות, זו מלפנים מזו". כפי שציין שמואל ייבין, ניתן להבין ביטוי זה בשני אופנים:¹⁰⁴ על פי הפירוש הראשון היו לחזית הפתח חמש מסגרות משקופים הנסוגות פנימה זו מלפני זו. אכן כך משוחזר פתח המקדש של ימי הבית השני ב"דגם הולילנד" (היום במוזיאון ישראל) שעוצב לראשונה על ידי מיכאל אבי-יונה, והוא מופיע בכל הספרים העוסקים בבית המקדש השני. על פי הפירוש השני היו לחזית הפתח שלוש מסגרות משקופים נסוגים בצד הפנימי, היוצרות יחדיו חמש מזוזות.

לאור הבנת המונח "שקפים" כמשקופים נדון בהיבט נוסף של בניין המקדש: "ויעש לבית חלוני שקפים אטומים" (מלכים א, ו, ד). נהרות של דיו נשפכו בניסיון לגשר בין שני המונחים הצמודים: "שקפים" ו"אטומים". חוקרים רבים הבינו את הביטוי "שקפים" כמתאר חלונות שקופים שהאור חודר דרכם, ואת הביטוי "אטומים" כמתאר חלונות אטומים שהאור אינו חודר דרכם. אך הבנה זו אבסורדית, שכן היא מניחה שהמספר המקראי מתאר דבר והיפוכו בהקשר לחלונות המקדש. לדעתנו הביטוי "שקפים" אינו מתאר כלל את האור החודר דרך החלון, אלא את המשקופים בצדי החלון. וכיצד מתקבלים משקופים אטומים בחלון? כאשר הם מסודרים בטורים

זה לצד זה, בדומה לחלונות המוכרים לנו בשנהבים עם דמות האישה בחלון ובמצבה מאזור קוריון בקפריסין.

דגם המקדש מחורבת קיאפה מעיד כי בניית פתחים המעוטרים במשקופים נסוגים היתה מוכרת ביהודה כבר בשלהי המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-10 לפסה"נ. לעובדה זו יש חשיבות מרובה, שכן עד לחפירתנו סגנון בנייה זה היה מוכר בתקופת המקרא רק בשנהבים המתוארכים כ-150 שנה מאוחר יותר, לאמצע המאה ה-9 לפסה"נ. בשל כך היה אפשר לטעון, עד היום, שהמסורת המקראית בדבר פעולות הבנייה של שלמה היא תיאור מאוחר ואנכרוניסטי החסר כל בסיס היסטורי. עתה יש בידינו לראשונה מידע מממצא חוץ-מקראי השומט את הקרקע מתחת לטענה זו. יתרה מזאת, התיאור המקראי מציין כי בית המקדש נבנה בעזרת בנאים מומחים שנשלחו מצור (מלכים א, ה, לב). עובדה זו מסייעת לנו להבין כיצד הגיעה מסורת הפתחים המסוגננים במשקופים נסוגים – המוכרת בארמונות מארי ואללח' של תקופת הברונזה התיכונה – לירושלים של תקופת הברזל. מסורת זאת נשמרה בערים הכנעניות של תקופת הברונזה המאוחרת, ובתקופת הברזל הקדומה בערי החוף הלבנוני, ומשם הגיעה לירושלים, באמצעות בנאים מומחים שנשלחו אל העיר.

פרק 10

סיכום: הקשר בין מקרא, ארכיאולוגיה והיסטוריה

נטיית הלב במחקר היא לחפש עדויות ישירות למסורת המקראית, וכך למצוא למשל את חרבו של גוליית. לתפיסתנו מדע הארכיאולוגיה אינו יכול לעבוד ברמת כזאת של דיוק. רמת האבחנה שלנו אינה כה גבוהה ואינה מאפשרת להתמודד עם שאלות הקשורות באדם אחד, חשוב ככל שיהיה. כוחה של הארכיאולוגיה הוא בשני תחומים עיקריים: ראשית היא יכולה לבחון שינויים פוליטיים, חברתיים וכלכליים שנמשכו עשרות ומאות שנים. שנית היא מאפשרת להצביע על דגמי התנהגות בתקופה זו או אחרת. מתוך שפע הנתונים שנדונו בספר בחרנו כאן כמה דוגמאות להמחיש לקורא כיצד תרם המחקר בחורבת קיאפה לכל אחת מנקודות אלו.

בנוגע לשינויים פוליטיים, חברתיים או כלכליים, חפירות חורבת קיאפה מאפשרות לבחון את תהליך השינוי החברתי שהתחולל בארץ ישראל במעבר מתקופת הברזל I (תקופת השופטים במינוח המקראי) לתקופת הברזל II (תקופת המלוכה במינוח המקראי). שינוי זה בא לידי ביטוי בנטישת דגם היישוב של מאות כפרים קטנים ופרוורים של תקופת הברזל I והופעת ריכוזי אוכלוסייה בערים גדולות ומבוצרות. התארוך בשיטת פחמן 14 של חרצני זיתים בחורבת קיאפה, מיקום האתר בממלכת יהודה ואופי התכנון העירוני, כולם מעידים כי תהליך זה החל כבר בשלהי המאה ה-11 לפסה"נ ביהודה. בכך מתאימים הנתונים הארכיאולוגיים למסורת המקראית. אין כאן כל טיעון מעגלי, הנחות עבודה או שיקולים היסטוריים. התאריך נקבע באוניברסיטת אוקספורד באופן מדעי ובלתי תלוי במקרא. חורבת קיאפה ממוקמת בעמק האלה במרחק יום הליכה אחד בלבד מירושלים. התכנון העירוני בחורבת קיאפה מוכר מחשיפה נרחבת של כ-3,500 מ"ר, ותכנון עירוני כזה מוכר בעוד ארבעה אתרים, כולם בתחום ממלכת יהודה. והנה מסתבר כי המסורת המקראית מכירה את ההתפתחות היישובית, ומצביעה על שינוי מחברה כפרית לחברה עירונית, ואף יודעת

שהתהליך הזה החל בדרום הארץ ביהודה ולא בתחום ממלכת ישראל הצפונית. היבט אחר שהובהר על ידי המחקר הארכיאולוגי הוא השינוי בדגם היישובי של עמק שורק ועמק האלה במשך כ-400 שנה, מהמאה ה-12 עד המאה ה-9 לפסה"נ. ב-200 השנים הראשונות העיר הפלשתית עקרון שבתל מיקנה, היתה המרכז היישובי החשוב באזור. ב-200 השנים האחרונות תפסה את מקומה העיר גת שבתל צפית. נתונים אלו נחשפו בחפירות ארכיאולוגיות, והם בגדר עובדות שאין עליהן עוררין. והנה, מתברר כי המסורת המקראית על אודות תקופות אלו משקפת את השינויים במרכזים הפלשתיים: המסורות המוקדמות, העוסקות בשמשון ובארון האלוהים קשורות לעמק שורק, ואילו המסורות המאוחרות יותר נרדו לעמק האלה.

חפירות חורבת קיאפה תרמו להבנת דגמי התנהגות אנושיים בתקופה שבה האתר היה מיושב, כלומר בשלהי המאה ה-11 ובתחילת המאה ה-10 לפסה"נ. נדגים זאת בשני היבטים מתחום הפולחן. באתר התגלו שלושה חדרי פולחן. לא מדובר במקדש העומד לעצמו בנפרד משאר בתי העיר, אלא בחדר אחד הממוקם בתוך בית. תופעה דומה מוכרת במאות 10-11 לפנה"ס בשלושה אתרים נוספים: תל קירי, מגידו ולכיש. והנה, המסורת המקראית מספרת על חדרי פולחן בבתים פרטיים בהר אפרים, בקריית יערים ובירושלים, בדיוק בפרק הזמן של תקופת השופטים וימי דוד המלך.

היבט פולחני אחר מודגם בהימצאותן של שלוש חרבות ברזל גדולות בחורבת קיאפה, ששלושתן נמצאו יחד בחדר הפולחן בשטח D. בדיוק בהקשר לפרק זמן זה מספרת המסורת המקראית על כך שחרב גוליית הפלשתי נשמרה במקום פולחן (שמואל א, כא, י). שני מקורות שונים לחלוטין, אחד ארכיאולוגי והשני ספרותי, שאין כל קשר ביניהם, מצביעים על דגם התנהגות זהה, שבו כלי נשק נשמרים במקום פולחן. נראה שיש כאן תפיסה תיאולוגית שהאל משתתף בלחימה לצד עמו, ולפיכך נשק שנתפס שלל לאחר קרב מוצלח מובא למקום הפולחן כמנחה לאל. אנו רואים, אם כן, תהליכים היסטוריים ותופעות תרבותיות המוזכרים במסורת המקראית בהקשר למאה ה-10 לפסה"נ מקבלים ביטוי מעשי ומוחשי בחורבת קיאפה, המתוארכת אף היא לאותו פרק זמן בדיוק.

מול ההתאמה היפה בין הנתונים הארכיאולוגיים למסורת המקרא, עומדים בידיים ריקות מנתונים או ממצאים חוקרים הדוגלים בגישה המינימליסטית, הטוענים כי המקרא נכתב בתקופה ההלניסטית או הפרסית או בסוף המאה ה-7 לפסה"נ וכי אין בו כל זיכרון היסטורי. תיאוריות קלושות אלו אינן אלא אגדות מודרניות שהביאו את החוקרים המאמינים בהם למבוי סתום מבחינה מדעית. חוקרים אלה מאשימים את

הסופר המקראי בחטא שהם עצמם חוטאים בו: המצאת היסטוריה דמיונית, ומתקיים בהם הפסוק "הפוסל במומו פוסל".

החפירות הנרחבות בחורבת קיאפה חשפו עיר מנהל יהודאית מראשית המאה ה-10 לפסה"נ, מהשלב הראשון של ייסוד ממלכה ביהודה. זוהי תרומה מהפכנית שכן כפי שראינו, השלב הראשוני הזה לא היה מוכר בבירור, הן בשל הבעיות הכרוכות בחפירות במקומות מקראיים כגון ירושלים או בחברון, והן בשל הבעיות הכרוכות בזיהויו בסקרים ארכיאולוגיים המלקטים חרסים מעל פני השטח. הקושי לזהות שלב היסטורי זה בממצא הארכיאולוגי הביא אסכולות שלמות בחקר המקרא וההיסטוריה להטיל ספק בעצם קיומה של ממלכת יהודה במאות 10-8 לפסה"נ. מכאן נפתחה הדרך להטיל ספק במהימנותן של כל המסורות ההיסטוריות במקרא העוסקות בתקופה זו. במקום לבחון כל מקרה לגופו, נדחו כל המסורות יחד, ללא אבחנה ביניהן. באופן זה, הנתונים המעטים על אודות ממלכת יהודה הצטמצמו עוד יותר. אמנם יש לציין לזכותה של אופנה מחקרית זאת, שהיא תרמה להבנת מגבלותיה הרבות של מסורת המקראית, שעד אז היתה מקובלת כאמת היסטורית, ואולם אופנה זו גם הרחיקה לכת יתר על המידה בגישתה השלילית.

הוויכוח בקרב החוקרים על אודות כמותו ואיכותו של המידע ההיסטורי שהשתמר במסורת המקראית, נפתח לדיון מחודש בעקבות חפירות חורבת קיאפה, המלבישה בלבוש מוחשי זיכרונות היסטוריים מימי דוד המלך. החפירות לימדו אותנו שבסוף המאה ה-11 לפסה"נ החלו להתגבש חברה עירונית ושלטון ממלכתי ריכוזי בממלכת יהודה, שאחת מעריה היא שעריים המקראית (המזוהה עם חורבת קיאפה), עיר מבוצרת בפתח עמק האלה, במיקום שהיתה לו חשיבות גיאוגרפית רבה בפרק זמן מצומצם יחסית, בהתאמה מלאה למסורת המקראית. כך גם למדנו כי באותה תקופה ידיעת קרוא וכתוב היתה נפוצה הרבה יותר מכפי שחשבנו ושלפיכך, אירועים היסטוריים מתחילת המאה ה-10 לפסה"נ היו יכולים להיכתב ולהימסר מדור לדור עד להעלאתם על הכתב בספרי המקרא. תגליות אלו מלמדות על זיכרון היסטורי של ממש המשוקע במסורת המקראית כפי שהגיעה לידנו. ההצעות כי המקרא נכתב מאות רבות של שנים לאחר המאורעות שאותם הוא מתאר, ולפיכך משקף רק את זמן כתיבתו, אינן יכולות עוד להתקבל. גם הרעיון כי ממלכת ישראל התפתחה ראשונה, במאה ה-9 לפסה"נ, ואלו ממלכת יהודה רק במאה ה-8 לפסה"נ, אינו תופס עוד לאור חפירות חורבת קיאפה.

יהיה קשה למחקר הארכיאולוגי להציג תמונה ברורה על אודות ממלכת דוד, שכן שתי הערים המרכזיות הנזכרות במסורת המקראית בהקשר לשלטונו – חברון

וירושלים – אינן זמינות לחפירות נרחבות. אך היום, בעקבות חפירות חורבת קיאפה, אפשר סוף-סוף להצביע על שני יישובים מבוצרים, חורבת קיאפה וחורבת דוארה, שעם ירושלים וחברון יחד היו את הגרעין העירוני של הממלכה. נוסף עליהם היו בוודאי אתרים קטנים ופרוורים, חלקם בין המרכזים העירוניים, וחלקם בדרום, עד ערד ותל שבע.

מתברר כי כבר בשלב הקמתה נהגה ממלכת יהודה לבנות ערי מְנַהֵל, שבנייתן תוכננה מראש, בדגם של חומת סוגרים ובתי מגורים הצמודים לחומה. הבנייה היעילה שילבה חומות ובתים זה בזה, והשתמשה בקיר חיצוני אחד לתחימת שני בתים צמודים. כך הגיעו לניצול מקסימלי של השטח העירוני המוגבל בתוך החומה ולניצול מקסימלי של חומרי בנייה. הכמות הגדולה של כלי נשק בחורבת קיאפה ולמעלה מ-520 ידיות קנקנים המוטבעות בטביעת אצבע, מעידים על מְנַהֵל צבאי וכלכלי מאורגן היטב. ממצאים כאלו לא התגלו באתרי תקופת הברזל I.

דגם האבן שמצאנו בחפירותינו אף לימד אותנו פרק או שניים על אודות הארכיטקטורה שהיתה טיפוסית לבנייה הציבורית המפוארת בתקופת המקרא ביהודה, ומעיד כי תושבי יהודה הכירו סגנון זה כבר בימי דוד. ממצא זה מאפשר להבין פסוקים קשים במסורת המקראית בעניין הדלתות והחלונות בארמון שלמה ובבית המקדש. אופי הבנייה שגילינו בחורבת קיאפה מלמד על היכולת הטכנית והכלכלית של הפועלים המומחים באותה התקופה. אלו יכלו, מן הסתם, לעסוק בבניית ביצורים ומבני ציבור גם בירושלים. אין ספק שמי שהוציא לפועל את מפעל הבנייה של העיר שעריים, היא חורבת קיאפה, היה יכול בהחלט להתמודד עם מפעלי בנייה המוכרים בעיר דוד שיש חוקרים המתארכים אותם למאה ה-10 לפסה"נ, כגון "מבנה האבן המדורג", "מבנה האבן הגדול" (ארמון דוד) וכן הביצורים בעופל. אמנם יש לתארך את הבנייה בירושלים בהתאם לממצאים העולים מכל מבנה ומבנה, אבל חפירותינו מלמדות שאי-אפשר עוד לטעון באופן גורף, כבעבר, שלא ניתן לתארכם למאה ה-10 לפסה"נ רק מפני שכביכול עדיין לא היתה קיימת בשלב זה ממלכה ריכוזית ותרבות עירונית.

חפירות חורבת קיאפה מאפשרות לנו, כאמור, לקבוע בוודאות כי בסוף המאה ה-11 לפסה"נ נוסדה ביהודה ממלכה ששלטה על חלקים בגב ההר ובשפלה. ממלכה שמטבע הדברים התארגנה תחילה בהיקף גיאוגרפי מצומצם יחסית, ובמשך זמן קיומה התבססה והרחיבה את שלטונה. האתגר הגדול של המחקר המודרני הוא לזהות את התהליכים שהתקיימו בממלכת יהודה לאורך 400 שנות קיומה: מה היה הדפוס שלפיו התפתחו היישובים? מה היו המגמות הדמוגרפיות? כיצד אפשר לאפיין את

כלכלת הממלכה? אילו אמצעים טכנולוגיים היו בידי תושביה? כיצד התפתחו הפולחן ומסורות הכתיבה? תשובות מבוססות לשאלות מסקרנות אלה יכולות לעלות רק מחפירות בשטח בכלים ארכיאולוגיים. בכוונתנו להמשיך ולתרום למחקר ממלכת יהודה המקראית על ידי השלמת החפירות בחורבת קיאפה בשתי עונות חפירה נוספות. בכך נעמיק את הבנת השלב הראשון של הממלכה במאה ה-10 לפסה"נ. לאחר מכן בכוונתנו לעבור ולחפור באתר אחר ביהודה, שהתקיים במאה ה-9 לפסה"נ. בפרויקט עתידי זה אנו מקווים לתרום להבנת שלב מתקדם יותר בתולדות הממלכה, שגם הידע עליו מוגבל ואינו רציף. שילוב שני הפרויקטים הללו יחד ייצור את הבסיס המדעי להבנת תולדות ממלכת יהודה המקראית בראשיתה.

נספח

התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה בחורבת קיאפה

התקופה הפרסית מתחילה סביב שנת 538 לפסה"נ, עת כבש כורש את העיר בבל, וייסד אימפריה אדירה ששלטה על פני חלקים גדולים מאוד של המזרח הקדום. כורש אף הרשה לאוכלוסיות שהוגלו קודם לכן על ידי האימפריה הבבלית לחזור אל ארצות מולדתן. ביטוי למדיניות זו השתמר במקרא בהצהרת כורש, שאפשרה את שיבת ציון ואת הקמת בית המקדש השני. לאחר כיבוש מצרים החלה האימפריה הפרסית ללטוש עיניים לכיוון יוון. בשנת 490 לפסה"נ נערך קרב מרתון על החוף המזרחי של יוון, 42 ק"מ מהעיר אתונה, והצבא הפרסי הפולש הובס. לזכר השליח שנשלח בריצה להביא לעיר אתונה את בשורת הניצחון נהוג עד היום מרוץ המרתון שאורכו 42 ק"מ. בסביבות שנת 334 לפסה"נ התהפכו היוצרות, ומלך צעיר בן 22, אלכסנדר שמו, יצא ממקדוניה שבצפון יוון וכבש בתוך שנתיים את האימפריה הפרסית האדירה. אלכסנדר מוקדון, הידוע גם כאלכסנדר הגדול, הפך לאגדה עוד בימי חייו הקצרים, ונפטר במסופוטמיה או במצרים, בגיל 32. ניצחונו הבולט על דריווש השלישי הפרסי בקרב איסוס, בשנת 333 לפסה"נ, פותח את התקופה ההלניסטית.

התקופה ההלניסטית בארץ ישראל מתחלקת באופן כללי לשלושה שלבים עיקריים. תחילה נשלטה הארץ על ידי השושלת התלמיית, שבירתה היתה אלכסנדריה שבמצרים. שלב זה נמשך כמאה שנה. בסביבות שנת 200 לפסה"נ הביס אנטיוכוס השלישי מבית סלבקוס את תלמי השמיני והארץ עברה לשליטתם של המלכים מבית סלבקוס, שבירתם היתה אנטיוכיה שבסוריה. המלכים הסלבקיים שלטו בארץ כמעט מאה שנה, כשהמחצית השנייה של תקופת שלטונם מתאפיינת במאבקים ובקרבות קשים עם היהודים בהנהגת מתתיהו החשמונאי, חמשת בניו ונכדיו. בשלב השלישי היה בארץ שלטון עצמאי בראשות החשמונאים, שהמלכים הבולטים בהם היו יוחנן-הורקנוס, אלכסנדר-ינאי ושלומציון המלכה. בשנת 63 לפסה"נ נכבשה הארץ

על ידי הגנרל הרומי פומפאוס והתחילה התקופה הרומית המוקדמת בארץ ישראל. בחורבת קיאפה התקיים בחלק מפרקי זמן סוערים אלו יישוב שנבנה על שרידי העיר החרבה של ימי דוד המלך. תארוך השלב המאוחר נעשה בעזרת המטבעות שהתגלו בחפירה. אמנם נמצאו גם חרסים, ואף ניתן היה לשלוח דוגמאות של חרצני זיתים לתארוך רדיומטרי, אבל לא היה צורך בכך משום שבעזרת המטבעות אפשר להגיע לתארוך ברמת דיוק גבוהה יותר מאשר בדרכים האחרות. את חקר המטבעות הפקדנו בידי יואב פרחי, שזה עתה סיים לכתוב את עבודת הדוקטורט, והוא מתמחה בנומיסמטיקה, כלומר בלימוד ומחקר מטבעות עתיקים. בשכבה הנדונה בחורבת קיאפה נחשף מספר גדול של מטבעות, המתחלק לשלוש קבוצות שונות. המטבעות הקדומים ביותר הם משלהי התקופה הפרסית, מסביבות שנת 350 לפסה"נ ואילך. הם עשויים כסף, מטיפוסים המכונים מטבעות "יהד" ומטבעות "פלשת". המטבעות נקראים על פי מיקום המטבעה בה נטבעו: מטבעות "יהד" מקורם בירושלים ומטבעות "פלשת" באים מאשדוד או מאשקלון. מבחינה מנהלית אזור יהודה נקרא בתקופה זאת "פחוות יהד", והשם "יהד" מופיע על המטבעות, לעתים בתוספת שם הנציב הראשי באותה התקופה. באיור 43 נראה מטבע כסף קטן של "פחוות יהד" הנושא את הכתובת: "יחזקיה הפחה". הקבוצה השנייה של מטבעות הם של אלכסנדר הגדול ויורשיו. נמצאו מטבעות כסף גדולים ומרשימים במיוחד, חלקם אף נושא את דיוקנו ושמו של אלכסנדר בכבודו ובעצמו (איור 44). הקבוצה השלישית של מטבעות מקורה במצרים, והיא קשורה בתלמי הראשון ותלמי השני, שמלכו עד סביבות שנת 270 לפסה"נ.¹⁰⁵

אוסף המטבעות שהתגלה בחורבת קיאפה מצביע על זמן קיומה של השכבה. היא נוסדה במחצית השנייה של המאה ה-4 לפסה"נ, כלומר בשלהי התקופה הפרסית. שכבה זאת המשיכה להתקיים בימי אלכסנדר מוקדון, ולא נפגעה כתוצאה מהתחלפות השלטון הפרסי בשלטון הלניסטי. כן המשיכה השכבה להתקיים בתקופתם של שניים משמונת המלכים התלמיים, כלומר רק בראשית התקופה ההלניסטית. על סמך נתונים אלו קבע יואב פרחי את משך הזמן של השכבה בשנים 270–350 לפסה"נ. לכן, לאורך הספר הגדרנו תקופה זאת בשם הארוך, והמסורבל מעט: התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה. נוסף על חשיבות המטבעות כאמצעי מתאריך, מבחינה נומיסמטית מדובר באוצר של ידע, שכן התגלו באתר טיפוס מטבע שלא היה ידוע כלל עד כה, וכן מספר גדול של טיפוסים נדירים מאוד, חלקם לא היה מוכר עד היום מחפירות מדעיות, אלא רק מאוספים שמקורם בשוד עתיקות. יש למטבעות מחורבת קיאפה חשיבות גדולה למחקר התקופה שכן הם מעידים על קשרי מסחר ועל התפתחות הכלכלה.

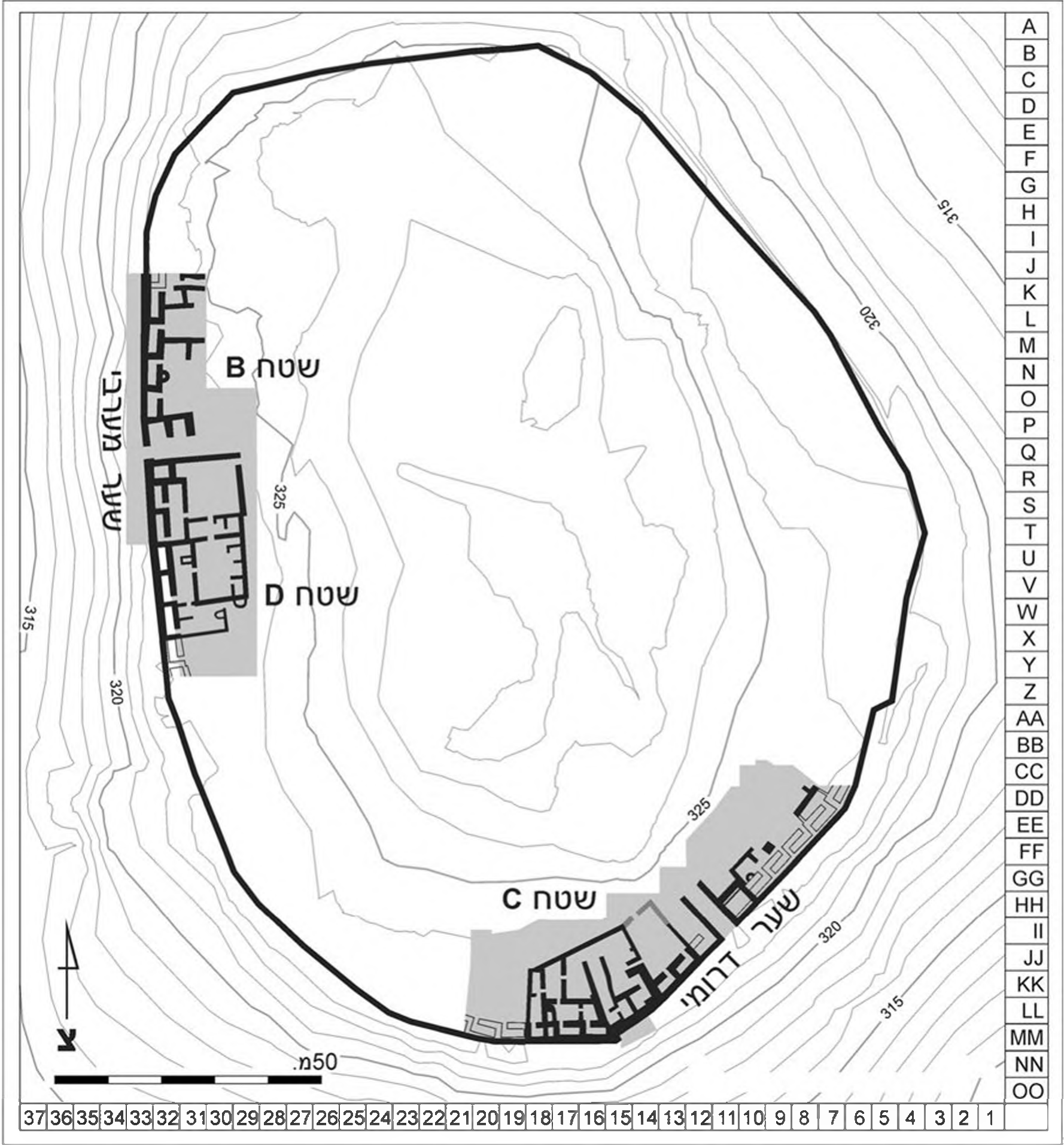
איור 43: שני צדדים של מטבע כסף זעיר משלהי התקופה הפרסית, שנמצא בחורבת קיאפה. בצדו האחד של המטבע נראים ציפור (ינשוף) והכתובת "יחזקיה הפחה". הצד השני נותר חלק. קוטר המטבע 6 מילימטרים

איור 44: שני צדיו של מטבע כסף גדול, שנמצא בחורבת קיאפה, המתאר את אלכסנדר הגדול. בצד אחד נראות פני המלך ומשמאל כתוב ביוונית שמו – "אלכסנדר". בצדו האחר של המטבע מוצג אלכסנדר הגדול יושב על כס מלכות ומחזיק בידו שרביט. קוטר המטבע 3 סנטימטרים

א. המבנים

ניסיוננו לימד אותנו שכאשר מתחילים לחפור במקום כלשהו בחורבת קיאפה, בדרך כלל מתגלים מיד מתחת לפני השטח שרידים מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה. עובי הצטברות השרידים ואופי הפעילות האנושית המשתקפת בהם משתנים ממקום למקום: לעתים מדובר בשכבת אדמה דקה עם מעט חרסים, כלומר באזור שהיה פתוח בין מבנים. לעתים מתגלים שרידי קירות דלים, המשקפים כנראה בתי מגורים פשוטים. בשני מקומות נחפרו מבנים גדולים, האחד מרכז מנהל והשני בית מגורים למשפחה חשובה במיוחד (איור 45). להלן נסקור את מרכיבי היישוב בתקופה זאת כפי שנחשפו בחפירה:

איור 45: תוכנית חורבת קיאפה בתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה

השער המערבי: גם בתקופה זו היו ליישוב שני שערים, אחד במערב והשני בדרום. השער המערבי נבנה על גבי השער של תקופת הברזל. אנשי התקופה המאוחרת לא נזקקו לשער כה רחב ולכן סתמו מחצית מפתחו, כך שרוחבו הצטמצם ל-2 מ' בלבד. על אבן הסף הגדולה של תקופת הברזל נבנה עכשיו סף גבוה יותר, שהורכב משלוש אבנים שטוחות גדולות. בצד הדרומי של השער התקינו התושבים תעלת ניקוז חדשה ועל כן המבקר היום באתר יכול לראות בשער זה שתי תעלות ניקוז, הצפונית מתקופת הברזל והדרומית מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה. השער המאוחר לא השתמש בארבעת התאים המקוריים שהיו משני צדי מעבר השער בתקופת הברזל. שני התאים הדרומיים נותקו ממעבר השער על ידי בניית קיר הסותם אותם, ושולבו בבית מנהלי גדול. תא אחד הפך לממגורה, והשני פורק והפך לחצר פתוחה ובה תנור אפייה (טאבון) שנבנה על שרידי קיר התא המקורי. בשני התאים הצפוניים נמצאו עדויות לפעילות מועטה. השימוש החוזר בשער בתקופה המאוחרת הרס לחלוטין את מפלסי החיים של תקופת המקרא, אבל לפחות נשארה בידינו המסגרת הארכיטקטונית של שער ותאיו. בשלב מסוים בתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה יצא שער זה מכלל שימוש ובדרך המובילה אליו נבנה מתקן גדול שסתם את דרך הגישה. אזור השער, הנמוך מסביבתו, נהפך לאזור שאליו השליכו פסולת, ונסתם בכמויות גדולות של שכרי כלי חרס ומעט עצמות בעלי חיים.

השער הדרומי: הפתח בדרום אינו ממוקם בתוך מבנה השער של תקופת הברזל, אלא כ-20 מ' ממזרח לו. כאן, במקום שבו נמצא הסוגר הרביעי של חומת הסוגרים המקראית, נפרץ בתקופה המאוחרת פתח חדש לכיוון עמק האלה. כיוון שפני השטח בתוך היישוב היו גבוהים מפני השטח שמחוץ לשער בכ-3 מ', התגברו על הפרש הגבהים על ידי חפירת פרוזדור גישה המוביל ממערב למזרח, כ-10 מ' אורכו וכ-3 מ' רוחבו. כך הרסו בנאי התקופה כמעט לחלוטין את שרידי הבנייה של תקופת המקרא שכללו את הסוגר הרביעי וחלק משמעותי מבית המגורים הצמוד לו. כיוון שהפרוזדור היה שקוע לתוך השכבה של תקופת המקרא, היה צורך לתמוך את שוליו ולמנוע התמוטטות אדמה שתסתום את המעבר. לפיכך נבנו משני צדי הפרוזדור קירות תומכים מאבן, בדומה לקיר טרסה, שתמכו את שולי הדרך שעברה בפרוזדור. קירות אלו פורקו במהלך החפירה ואינם נראים כיום בשטח.

עם גילויים של שערי האתר המאוחרים התעוררה השאלה, האם אפשר לתארך במדויק את תקופת הקמתו של כל פתח. מן המידע העולה מן החפירה מסתמן ששני

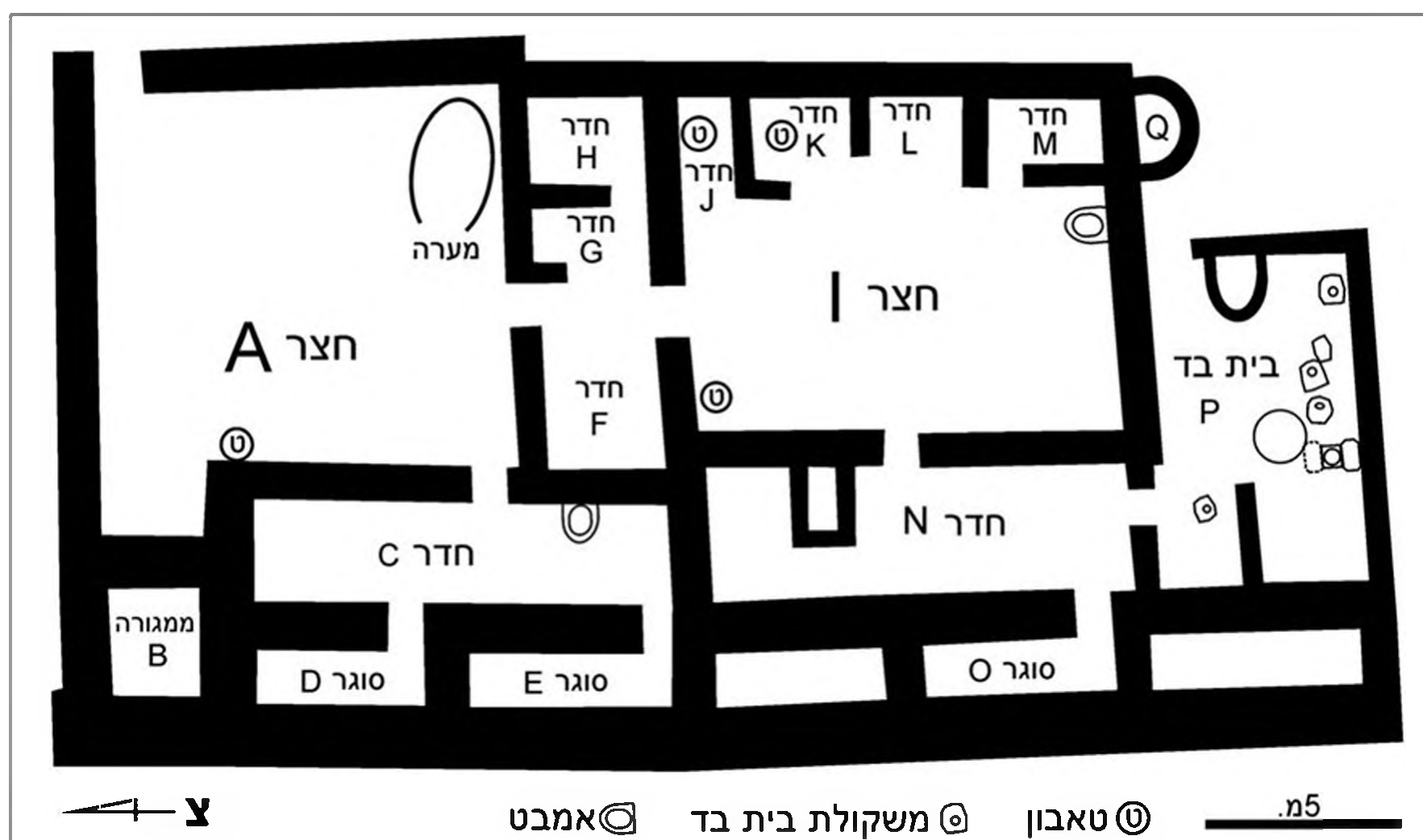
השערים לא התקיימו בעת ובעונה אחת. תחילה, עם הגעת התושבים הראשונים לאתר, נבנה השער במערב על גבי השער של תקופת הברזל. בשלב זה לא היה צורך בשער נוסף ולכן השער הדרומי של תקופת הברזל נסתם ובתוכו נבנה בית מגורים גדול. בשלב מסוים נסתם השער המערבי ולא היה אפשר להשתמש בו לכניסה או יציאה מהאתר. אנו מציעים כי פחות או יותר במקביל לסתימת השער המערבי, או זמן מה לפני כן, נפרץ השער הדרומי. השינוי במיקום השערים מעיד על שינוי באוריינטציה של היישוב – ממערב (מישור החוף), למזרח (יהודה) – וכך נוצר צורך בשער היורד אל עמק האלה. כיוון שלא היה אפשר להשתמש בשער הדרומי של תקופת הברזל, שכבר היה משולב בבית מגורים גדול, נפרץ פתח בחומה בדרום.

החומה המקיפה את האתר: השער המערבי של חורבת קיאפה היה מחובר באופן ברור לקיר היקפי המקיף את האתר. קיר זה, הנראה היום בתצלומי אוויר של חורבת קיאפה, בנוי אבני גיר קטנות ובינוניות והושתת על גבי הפן החיצוני של חומת הסוגרים של תקופת המקרא. לעומת החומה הקדומה שעוביה הכולל הגיע לכ-4 מ', עתה נבנה קיר דק יחסית שעוביו היה כ-1.5 מ' בלבד. במהלך התקופה ההלניסטית ננטש האתר, אך למרות זאת הקיר עומד חשוף עד ימינו אנו. נראה כי חקלאים שהתגוררו בסביבה המשיכו לתחזק קיר זה במהלך הדורות כקיר טרסה שתחם שטח סגור של 23 דונם, ששימש כמשך אלפי שנים בוסתן ומתחם לגידולי שדה שונים.

המבנה המנהלי במערב: במשך שלוש עונות חפירה עבדה בשטח D קבוצה גדולה מהאוניברסיטה האדוונטיסטית הדרומית, בניהול מייקל היזל. אנשי הקבוצה חשפו מבנה (איור 46) שנמצא צמוד לשער המערבי ושטחו הגיע לכ-700 מ"ר. הוא מורכב משלוש יחידות הצמודות זו לזו. כל אחת משתי היחידות הצפוניות כוללת חצר גדולה וכמה חדרים מסביבה. בחצר הצפונית נמצאה מערה גדולה חצובה בסלע. המערה המשיכה להיות בשימוש עד התקופה המוסלמית, כפי שמעידים שברי חרסים שנמצאו בה. בחלקי המבנה נמצאו מתקנים שונים: מספר גדול של טאבונים, ממגורות גדולות ואפילו שתי אמבטיות ישיבה מטויחות. בצד המערבי נבנה לכל יחידה פרוזדור ארוך הצמוד לחומת הסוגרים של תקופת הברזל. לעתים שולבו הסוגרים הקדומים במבנה המאוחר ולעתים נסתמו ולא השתמשו בהם שוב.

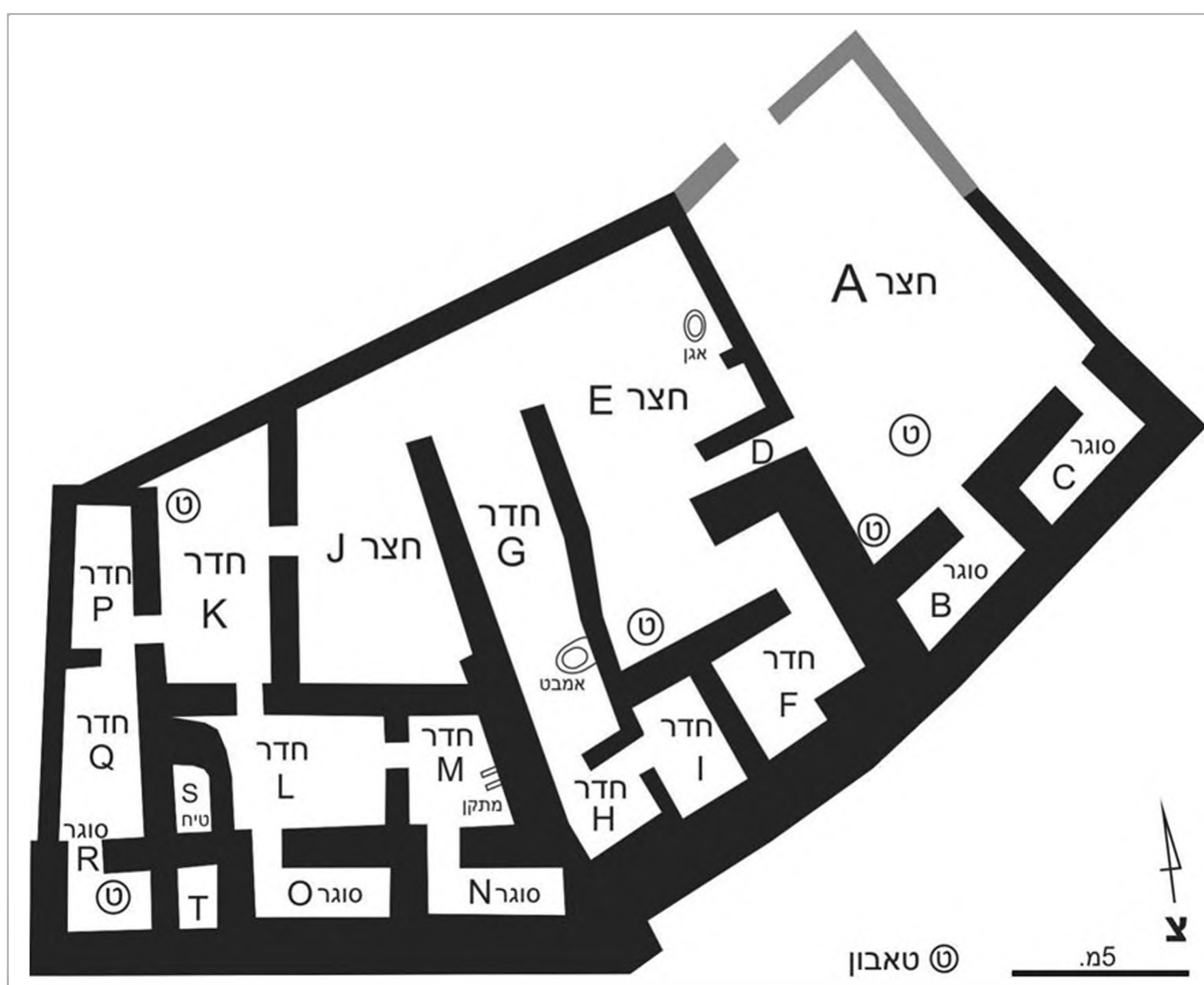
היחידה השלישית, בדרום, היא בית-בד שנמצאו בו יותר מ-1,600 חרצני זיתים, מתקן לסחיטת הזיתים, ארבע משקולות אבן בשורה ועוד ארבע משקולות נוספות, שחלקן נמצאו כשהן משולבות בקירות. כיוון ששילוב האבנים בקירות לא היה

השימוש המקורי שלהן, מכנים זאת הארכיאולוגים "שימוש משני". ניתוח הממצאים מאפשר לנו לשחזר את תהליך הפקת השמן בבית-בד זה: בשלב הראשון היו מרסקים את הזיתים. פעולה זאת נעשתה, אולי, במתקן דמוי ממגורה בחלק המזרחי של החדר. הזיתים המרוסקים הוכנסו לסלים שטוחים (המכונים "עקלים"), ואלו הונחו זה על גבי זה מעל בור חצוב בסלע, בין שתי אבנים עומדות. בבית-הבד שלנו שרדה אמנם רק אחת האבנים, זאת הממוקמת מדרום לבור, אך מהצד השני נראית צלקת שנוצרה כתוצאה מעקירת העמוד השני, בשלב כלשהו, לשימוש אחר. לאחר שהסלים הוצבו בין האבנים, הניחו קורת עץ גדולה על הסלים, ועליה תלו משקולות אבן כבדות. המשקולות המסודרות בשורה ממערב למזרח מעידות על מיקום הקורה בזמן הפעלת המתקן. פעולת הסחיטה יוצרת תערובת הכוללת שמן, מים ושרידי זיתים, הניגרים כולם לבור הנמצא בין שתי האבנים. תערובת זאת הועברה אחר כך לאגן הגדול הנראה בתצלומים מצפון למתקן הסחיטה. השמן, שמשקלו הסגולי נמוך יותר מזה של המרכיבים האחרים בתערובת, צף מעליהם וכך הופרד מהם. בוני בית-הבד נתנו דעתם גם לשמירת הניקיון בתהליך הייצור וטייחו לשם כך את רצפת החדר והקירות בשכבה עבה של טיח סיד לבן. כך גם מנעו אובדן של שמן שניתז לצדדים או נשפך בעת העבודה. זה החדר היחיד בכל השכבה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה שקירותיו ורצפתו טויחו בקפידה כה גדולה.

איור 46: תוכנית המבנה מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה בשטח D

המבנה של שטח D מיוחד בכמה היבטים: זהו המבנה הגדול ביותר המוכר בשפלת יהודה בתקופתו, נמצאו בו מספר גדול של הממגורות, התגלתה בו כמות גדולה במיוחד של מטבעות, שברי כלי חרס אטיים (יבוא מיוון) ושבר כלי אבן מצפחה. נראה שזה היה המבנה החשוב ביותר באתר בתקופה זאת. האם מדובר בבית פרטי או בבית שהיה לו גם תפקיד מנהלי? מיקום הבניין בצמוד לשער הכניסה ליישוב, הכמות הגדולה של הממגורות, והמטבעות שנמצאו בו מעידים, כנראה, גם על תפקיד מנהלי.

איור 47: תוכנית המבנה מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה בשטח C

בית מגורים גדול בדרום: מבנה נוסף בעל ממדים גדולים במיוחד נבנה בתוך השער וברחבת השער הדרומי של תקופת הברזל, ושטחו הגיע לכ-370 מ"ר (איור 47). בבית זה 20 מרחבים שונים, הכוללים בחזית המבנה חצר גדולה ובה נמצאו כמה מתקני בישול. כאן התגלה חותם זכוכית דמוי חרפושית שעליו נראית דמות אישה עומדת על גב אריה ובידה חנית. מחצר זו נכנסים לשני סוגרים בחומה,

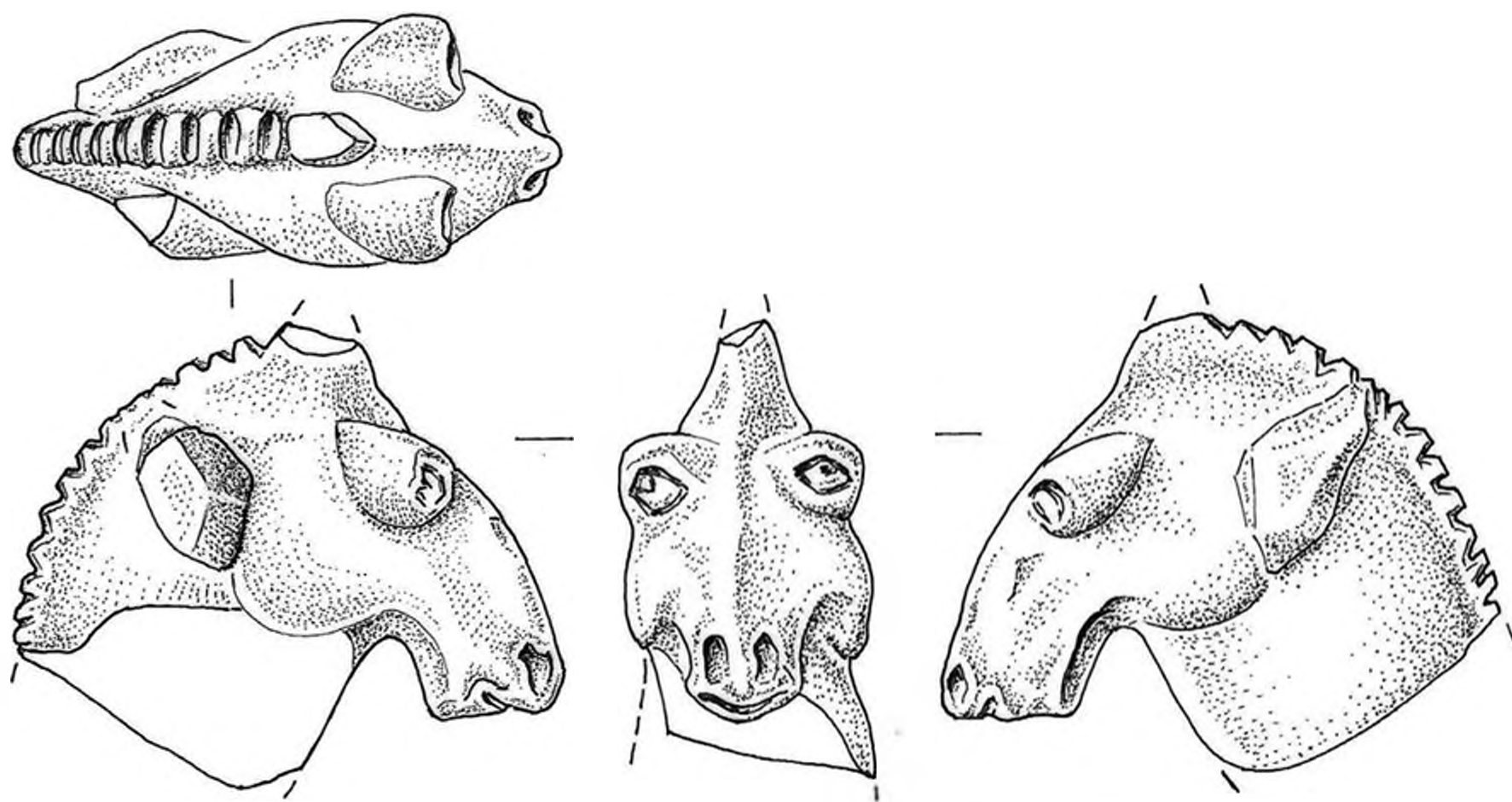
שנוקו ממפולות של תקופת הברזל ונמצאו בהם מפלסי חיים של התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה. מהחצר נכנסים דרך פרוזדור כניסה צר אל חלקו הפנימי יותר של המבנה, הכולל מערך של כמה חצרות ומספר גדול של חדרים, שלושה מהם היו במקור סוגרים של החומה מתקופת המקרא. בסוגר המערבי ביותר נבנה קיר החוצה אותו לשניים. בחצי המזרחי נקבעה ממגורה ובחצי המערבי נבנה תנור אפייה. ככלל יש לציין כי המבנה הזה מצטיין בכמות הגדולה של מתקנים שנמצאו בו, ובהם אגן אבן ליד הכניסה, טאבוניס, אמבט רחיצה וממגורות.

שרידי בנייה נוספים: עדויות לבניית מבנים קטנים ופשוטים יחסית נמצאו גם מצפון לבניין המנהלי הגדול במערב, וגם ממזרח למבנה המגורים הגדול בדרום. עדויות אלו כוללות שרידי קירות, ולעתים בור ממגורה שדופן באבנים. קיים סגנון בנייה המופיע בחלק מקירות השכבה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה שלא מוכר בתקופות אחרות באתר: לעתים שולבו בקיר אבנים צרות וארוכות המונחות באלכסון על צדן הצר ויוצרות דגם של מעין אדרה. יש לציין כי הקירות הללו אינם מצטרפים למבנים שלמים או אפילו לחדרים שלמים. ברור ששכבה זאת נהרסה ברובה במרוצת הדורות כיוון שהיתה קרובה לפני השטח. הימצאותם של פבשני סיד באתר ובסביבתו הקרובה, מעידה כנראה על גורלם של המבנים המאוחרים. סביר שחלק גדול מהקירות החסרים פורק ונשרף לסיד.

תופעה מיוחדת התגלתה בבית C4 מתקופת הברזל, שבו נחפרו עד כה 12 חדרים שונים וברובם נמצאה שכבת חורבן עשירה בכלים מתקופת הברזל. באחד החדרים בבית זה, חדר D, התגלתה תמונה שונה לחלוטין: נמצאו בו רק ממצאים מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה, עד סלע-אם. נראה שבמיקום זה נחפר מרתף בתקופה המאוחרת, שהשתמש בקירות החדר של תקופת הברזל. יש כאן לקח ואזהרה חשובים הנוגעים לשיטות החפירה הנהוגות בארכיאולוגיה: אם ארכיאולוגים היו מגיעים לחורבת קיאפה וחופרים בור בדיקה אחד קטן, שהיה במקרה נקבע בתוך החדר הנדון, הם היו מגיעים למסקנה שכל העיר נבנתה בתקופה ההלניסטית. שיטת חפירה בתעלות או בורות בדיקה צרים יכולה בנקל להביא למסקנות מוטעות על אודות תארוך מבנים או שכבות באתרים ארכיאולוגיים.

ב. חפצים וכלים מהתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה

השכבה של התקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה ננטשה בצורה מסודרת והתושבים לקחו איתם את כלי הבית השונים. על רצפות המבנים איננו מוצאים כמויות גדולות של ממצאים מיום החיים האחרון של האתר, אלא שברי חרסים ושברי כלי אבן ששוב לא היה בהם חפץ. לעתים נמצאו חפצים מברונזה, ובהם סיכות רכיסה לבגדים ומקלות כוחל לאיפור. אין מתקופה זאת עדויות לפולחן או לאמנות, חוץ מכמה צלמיות סוסים (איור 48). באתר התגלו גם כמה עדויות לכתיבה, הכוללות לעתים אותיות שנכתבו בדיו, או נחרטו על ידי הקדר בכלי חרס לפני השרפה. כן ראוי לחזור ולהדגיש את הכמות והאיכות של המטבעות שגילינו מפרק זמן זה, קרוב ל-200 מטבעות, ההופכות את חורבת קיאפה לאתר חשוב במיוחד לפרק הזמן הנדון.

איור 48: צלמית סוס מטין שרוף, המתוארכת לתקופה הפרסית המאוחרת-ההלניסטית הקדומה

הערות

1. על דמותו וחיו של דוד מנקודת המבט המקראית נכתבו ספרים רבים, וראו למשל: זקוביץ 1995, הלפרן 2001.
2. ראו למשל: אהרוני 1963, מלמט 1981, ב' מזר 1982.
3. ראו למשל: תדמור 1982.
4. ראו למשל: למקה 1988, דיוויס 1992, תומפסון 1992, ג'יימסון-דרייק 1991.
5. בירן ונוה 1995.
6. שילה 1984, שכבה 14 בשטח G.
7. א' מזר 2007.
8. א' מזר 2011.
9. על היבטים מורכבים אלו ראו למשל: אוסישקין 2003, ע' מזר 2006.
10. פינקלשטיין 1996.
11. מידע ארכיאולוגי נוסף על האתרים המוזכרים בספר אפשר למצוא באנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, שטרן 1992.
12. ראו להמן 2003 ושם הפניות לסקרים השונים.
13. ראו למשל: טוב 1985, 1989, זקוביץ 1995, עמ' 96–105, גרסיאל 2009.
14. ראו הצעות תארוך מהקדום למאוחר: הלפרן 2001, גרסיאל 2009, פינקלשטיין 2002, א' ידן 2004, טוב 1985, ואן סטרס 2009.
15. ראו הצעות תארוך מהקדום למאוחר: קלאי 1971, נאמן 1986, פריץ 1981, פינקלשטיין 2011.
16. אהרוני 1963.
17. כוגן 2003, כתובת 1.
18. אחיטוב 1992, עמ' 249–261.
19. בירן ונוה 1995.
20. כוגן 2003, כתובת 12.
21. כוגן 2003, כתובת 18.
22. ראו למשל: כוגן 2003, כתובת 27.
23. כוגן 2003, כתובת 39.
24. כוגן 2003, כתובת 40.
25. כוגן 2003, כתובת 41, שנה 7.

26. על שיטת תארוך זאת ראו כרמי ובר-יוסף 1990.
27. במהלך השנים השתתפו בחפירות המוסדות הבאים: Southern Adventist University, Oakland
University, Virginia Commonwealth University.
28. פינקלשטיין 1996.
29. נאמן 2009א.
30. בונימוביץ ולדרמן 2010.
31. גרפינקל 2011.
32. דגן 2009.
33. נאמן 2009א.
34. נאמן 2009ב.
35. זינגר-אביץ 2010.
36. פינקלשטיין ופיסצקי 2010.
37. בונימוביץ ולדרמן 2010.
38. פינקלשטיין וסילברמן 2001.
39. פינקלשטיין ופיסצקי 2010.
40. זיסו וגורן 2011.
41. רולסטון 2011.
42. דותן 1967, יסעור-לנדאו 2010.
43. אדמס 2009.
44. ראו: י' ידין 1955, קינג 2007, צורן 2010, פינקלשטיין 2002, א' ידין 2004. צורן אף מגדיל לעשות וטוען שגוליית היה לוחם מרכבות, אף שהמקרא, או כל מקור היסטורי אחר, לא מזכיר כלל מרכבות בפלשת, לא בימי גוליית ולא באף תקופה אחרת.
45. גרן 1868.
46. קונדר וקיצי'נר 1883.
47. דגן 1992, 1993, 1996.
48. גרינהוט 2001.
49. גרפינקל וגנור 2008א, 2009; גרפינקל ואחרים 2009.
50. שילה 1978, הרצוג 1997.
51. בגין 2000.
52. זינגר-אביץ 2010, פינקלשטיין ופיסצקי 2010.
53. לתגובה מפורטת לטענות של זינגר-אביץ, פינקלשטיין ופיסצקי ראו גרפינקל וקאנג 2011.
54. קאנג וגרפינקל 2009א, 2009ב.
55. בן-שלמה ואחרים 2004.
56. ברמן וכריסטנס-בארי 2009.
57. גולדוואסר 2010.
58. משגב, גרפינקל וגנור 2009, אחיטוב 2009, דמסקי 2009, ירדני 2009.
59. גליל 2010.
60. ירדני 2009.
61. אחיטוב 1992, עמ' 269. תודתנו לשמואל אחיטוב על מידע זה.
62. אחיטוב 2009.

63. מלמט 1987.
64. אחיטוב 1992, אוסטרקון 3 מלכיש בעמ' 36 וכתובת דיר עלה בעמ' 265–286.
65. על ממצא זה ראו למשל: קלטר 1996, מורי 2003.
66. על הפולחן בתקופת הברזל I ראו ע' מזר 1990, עמ' 348–352.
67. אהרוני 1975.
68. אורנן 2005, ואן דר טורן 1997.
69. בן עמי 2004.
70. ראו למשל: גרסנר 1972, מיטנגר 1995, בלומקוויסט 1999.
71. ויינברג 1979.
72. בן-תור ופורטוגלי 1987, עמ' 82–90, תוכנית 29.
73. לאוד 1948, עמ' 44–46.
74. אהרוני 1975, עמ' 26–32.
75. מולר 2002, איורים 57, 60, 64, 73, 83, 88, 116–118.
76. קלטר, ציפר וצוויקל 2010.
77. אנו מודים לאשר קאופמן על הערותיו בהיבטים אלו.
78. ע' מזר 1980, עמ' 82–84.
79. בארנט 1975, עמ' 98–99, 145–151.
80. שילה 1979, לוח 19.
81. שילה 1979, לוח 18, מספר 1.
82. היינס 1971, לוח 86.
83. אנו מודים לרוחמה בונפיל, שהפנתה את תשומת לבנו לשתי דוגמאות אלו.
84. שילה 1979, איורים 37–38, קלטר וציפר 2010.
85. סטייגר 2008.
86. מונגר ואחרים 2011, איור 23.
87. אוקו 1968.
88. נאמן 2009ב.
89. תודתנו נתונה לבלשנית עידית דורון, מהחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית, על הערותיה בהיבט זה.
90. פינקלשטיין 1990.
91. שטרן 1992, עמ' 386.
92. קריסטלר 1933.
93. מאיר ועוזיאל 2007.
94. גרפינקל 2007.
95. גרפינקל 1984.
96. לשחזור אפשרי של חומת הסוגרים בגזר ראו הרצוג 1997, איור 5.17.
97. בונימוביץ ולדרמן 2001, 2006.
98. אחיטוב 1992.
99. ברקאי 1994.
100. מעניין לציין כי בתרגום המקרא לאנגלית משנת 1901 במהדורה ידועה של Revised Standard Version תוקן כאן המספר ארבע לשלוש.

101. לדיון בבעיה זאת ראו שטיבל 2007.

102. נוה 1978, עמ' 19, כתובת מס' 1.

103. לדיון מפורט ראו הורוויץ 2009.

104. ייבין 1965.

105. פרחי 2011.

מראי מקום

אדמס 2009: D.L. Adams, "Between Socoh and Azekah: the Role of the Elah Valley in Biblical History and the Identification of Khirbet Qeiyafa". In Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, pp. 47–66. Jerusalem

אהרוני 1963: י' אהרוני, **ארץ ישראל בתקופת המקרא**. ירושלים

אהרוני 1975: Y. Aharoni, *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency*. Tel Aviv

אוישישקין 1966: D. Ussishkin, "King Solomon's Palace and Building 1723 in Megiddo". *Israel Exploration Journal* 16, pp. 174–186

אוישישקין 2003: D. Ussishkin, "Solomon's Jerusalem: The Text and the Facts on the Ground". In A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*, pp. 103–115. Atlanta

אוקו 1968: P.J. Ucko, *Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolithic Crete*. London

אורנן 2005: T. Ornan, *The Triumph of the Symbol: Pictorial Representation of Deities in Mesopotamia and the Biblical Image Ban*. Fribourg

אחיטוב 1992: ש' אחיטוב, **אסופת כתובות עבריות מימי בית-ראשון וראשית ימי בית שני**. ירושלים

אחיטוב 2009: ש' אחיטוב. "הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות ג'". בתוך ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', עמ' 130–132**. ירושלים

בארנט 1975: R.D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*. London

בגין 2000: ב' ז' בגין, **כי לא נראה את עזקה**. מקורם של מכתבי לכיש. ירושלים

- E. Boaretto, A. Jull, A. Gilboa and I. Sharon, "Dating the :2005 Iron Age I/II Transition in Israel: First Intercomparison Results". *Radiocarbon* 47, pp. 39–55, 2005
- S. Bunimovitz and Z. Lederman, "The Iron Age :2001 בונימוביץ ולדרמן Fortifications of Tel Beth-Shemesh: A 1990–2000 Perspective". *Israel Exploration Journal* 51, pp. 121–147
- S. Bunimovitz and Z. Lederman, "The Early Israelite :2006 בונימוביץ ולדרמן Monarchy in the Sorek Valley: Tel Beth-Shemesh and Tel Batash (Timnah) in the Tenth and Ninth Centuries BCE". In A.M. Maeir and P. de Miroschedji (eds.), *"I Will Speak the Riddle of Ancient Times": Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar On the Occasion of His Sixtieth Birthday*, pp. 407–427. Winona Lake
- בונימוביץ ולדרמן :2010 ש' בונימוביץ וצ' לדרמן, "צמיחת המדינה ביהודה: מבט מבית שמש". הרצאה בכינוס בין-לאומי: המזרח הקדום במאות 11–12 לפסה"נ. אוניברסיטת חיפה, מאי 2010
- A. Biran and J. Naveh, "The Tel Dan Inscription, A New :1995 בירן ונוה Fragment". *Israel Exploration Journal* 45, pp. 1–18
- T.H. Blomquist, *Gates and Gods: Cult in the City Gate of :1999 בלומקוויסט Iron Age Palestine, An Investigation of the Archaeological and Biblical Sources*. Stockholm
- בן-עמי :2004 ד' בן-עמי, "מתחם פולחן מתקופת הברונזה התיכונה בתל חצור". קדמוניות 37, עמ' 34–39
- D. Ben-Shlomo, I. Shai and A.M. Maier, "Late Philistine :2004 בן-שלמה ואחרים Decorated Ware ("Ashdod Ware"): Typology, Chronology, and Production Centers". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 335, pp. 1–34
- D. Ben-Shlomo, *Philistine Iconography: A Wealth of Style and :2010 בן-שלמה Symbolism*. Fribourg
- A. Ben-Tor and Y. Portugali, *Tell Qiri: A Village in the :1987 בן-תור ופורטוגלי Jezreel Valley*. Jerusalem
- G. Bearman and W.A. Christens-Barry, "Imaging the :2009 ברמן וכריסטנס-בארי Ostrakon". In Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, pp. 261–270. Jerusalem

- ברקאי 1994: ג. ברקאי, "קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא". בתוך א' זינגר (עורך) **קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה**, עמ' 96–164. ירושלים: גולדוואסר 2010: O. Goldwasser, "How the Alphabet was Born from Hieroglyphs". *Biblical Archaeology Review* 36:2, pp. 36–54
- ג'יימיסון-דרייק 1991: D.W. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah*. Sheffield
- גליל 2010: ג' גליל, "העשור הראשון למלכותו של דוד בירושלים ויחסיו עם הפלשתים לאור הממצאים הארכיאולוגיים והאפיגרפיים מחורבת קיאפה היא נטעים". בתוך א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים** 16, עמ' 21–71
- גריןהוט 2001: צ' גריןהוט, תוכנית מתאר מחוזית 30/01: נספח ארכיאולוגי: 115–117. ירושלים
- גרן 1868: ו' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל, כרך 3: יהודה (תרגום לעברית: ח' בן עמרם). ירושלים. תשמ"ג
- גרסיאל 2009: מ' גרסיאל, "המערכה בעמק האלה, קרב דוד וגלית והבאת כליו של גלית וראשו לירושלים". בתוך א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), **חידושים בחקר ירושלים** 14, עמ' 53–87
- גרסנר 1972: C.F. Graesser, "Standing Stones in Ancient Palestine". *Biblical Archaeology* 35, pp. 34–63
- גרפינקל 1984: י' גרפינקל, "טביעות החותם הזהות והמערך היישובי ביהודה ערב מסע סנחריב". **קתדרה** 32, עמ' 35–52
- גרפינקל 2007: Y. Garfinkel, "The Dynamic Settlement History of Philistine Ekron: a Case Study of Central Place Theory". In A. Ben-Tor et al. (eds.), *Up to the Gates of Ekron. Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*, pp. 17–24. Jerusalem
- גרפינקל 2011: Y. Garfinkel, "The Birth and Death of Biblical Minimalism". *Biblical Archaeology Review* 37:3, pp. 46–53
- גרפינקל וגנור 2008א: י' גרפינקל וס' גנור, "חורבת קיאפה – עיר מבוצרת בגבול פלשת ויהודה בראשית תקופת הברזל II". בתוך ד' עמית וג' ד' שטיבל (עורכים), **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ב'**, עמ' 122–133. ירושלים
- גרפינקל וגנור 2008ב: Y. Garfinkel and S. Ganor, "Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim". *Journal of Hebrew Scriptures* 8: Article 22

- גרפינקל וגנור 2009: Y. Garfinkel and S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*. Jerusalem
- גרפינקל ואחרים 2009: Y. Garfinkel, S. Ganor, M. Hasel and G. Stiebel, "Khirbet Qeiyafa 2009 (Notes and News)". *Israel Exploration Journal* 59, pp. 214–220
- גרפינקל וקאנג 2011: Y. Garfinkel and H.-G. Kang, "The Relative and Absolute Chronology of Khirbet Qeiyafa: Very Late Iron Age I or Very Early Iron Age IIA?" *Israel Exploration Journal* 61, pp. 171–183
- דגן 1992: י' דגן, **שפלת יהודה בתקופת המלוכה לאור החפירות והסקר הארכיאולוגי. עבודת דוקטור. תל אביב**
- דגן 1993: י' דגן, "סקר מפות בית שמש ונס הרים". **חדשות ארכיאולוגיות 100, עמ' 81–80**
- דגן 1996: י' דגן, "ערי שפלת יהודה והחלוקה למחוזות על-פי ס' יהושע טו". **ארץ ישראל 25, עמ' 146–136**
- דגן 2009: Y. Dagan, "Khirbet Qeiyafa in the Judean Shephelah: Some Considerations". *Tel Aviv* 36, pp. 68–81
- דותן ט' דותן. **הפלשתים ותרבותם החומרית. ירושלים**
- דיוויס 1992: P.R. Davies, *In Search of "Ancient Israel"*. Sheffield
- דמסקי 2009: א' דמסקי, "הכתובת האניגמטית מחורבת קיאפה: צורתה וסוגתה. הערות והארות ב'". בתוך ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג': 129–126. ירושלים**
- הורוויץ 2009: V. A. Hurowitz, "Tenth Century BCE to 586 BCE: The House of the Lord" (Beyt YHWH). In O. Grabar and B.Z. Kedar (eds.), *When Heaven and Earth Meet: Jerusalem Sacred Esplanade*, pp. 15–35. Jerusalem
- היינס 1971: R.C. Haines, *Excavations in the Plain of Antioch II. The Structural Remains of the Later Phases*. Chicago
- הלפרן 2001: B. Halpern, *David's Secret Demons: Messiah, Murderer, Traitor, King*. Grand Rapids
- הרצוג וזינגר-אביץ 2004: Z. Herzog and L. Singer-Avitz, "Redefining the Centre: the Emergence of State in Judah". *Tel Aviv* 31, pp. 209–244
- ואן דר טורן 1997: K. Van der Toorn, (ed.), *The Image and the Book: Iconic Cults, Aniconism, and the Rise of Book Religion in Israel and the Ancient Near East*. Leuven

- ואן סטרס 2009: J. Van Seters, *The Biblical Saga of King David*. Winona Lake
- ויינברג 1979: S.S. Weinberg, "A Two-Storey Lamp from Palestine". *Israel Exploration Journal* 29, pp. 143–147
- זינגר-אביץ 2010: L. Singer-Avitz, "The Relative Chronology of Khirbet Qeiyafa". *Tel Aviv* 37, pp. 79–83
- זיסו וגורן 2011: B. Zissu and Y. Goren, "The Ossuary of "Miriam Daughter of Yeshua Son of Caiaphas, Priests [of] Ma'aziah from Beth Imri"". *Israel Exploration Journal* 61, pp. 74–95
- זקוביץ 1995: י' זקוביץ, דוד, מרועה למשיח. ירושלים
- טוב 1985: E. Tov, "The Composition of 1 Samuel 16–18 in the light of the Septuagint Version". In J.H. Tigay (ed.), *Empirical Models for Biblical Criticism*, pp. 98–130. Philadelphia
- טוב 1989: ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא. ירושלים
- א' ידין 2004: A. Yadin, "Goliath's Armor and Israelite Collective Memory". *Vetus Testamentum* 54, pp. 373–395
- י' ידין 1955: י' ידין, "חניתו של גלית ומנור אורגים". ארץ ישראל 4, עמ' 68–73
- י' ידין 1958: Y. Yadin, "Solomon's City Wall and Gate at Gezer". *Israel Exploration Journal* 8, pp. 80–86
- ייבין 1965: ש' ייבין, "חמשת". אנציקלופדיה מקראית ג', עמ' 191. ירושלים
- יסעור-לנדאו 2010: A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean migration at the end of the Late Bronze Age*. Cambridge
- ירדני 2009: ע' ירדני, "הכתובת מחורבת קיאפה: הערות והארות א'". בתוך ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', עמ' 124–125. ירושלים
- כוגן 2003: מ' כוגן, אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל: מאות ט'-ו' לפסה"נ. ירושלים
- כרמי ובר-יוסף 1990: י' כרמי וע' בר-יוסף, "שיטת התארוך באמצעות פחמן 14". קדמוניות 89–90, עמ' 20–25
- לאוד 1948: Loud, G. *Megiddo II. Seasons of 1935–39*. Chicago
- להמן 2003: G. Lehmann, "The United Monarchy in the Countryside: Jerusalem, Judah and the Shephelah during the 10th Century B.C.E". In A.G. Vaughn and A.E. Killebrew (eds.), *Jerusalem in Bible and Archaeology*, pp. 117–164. Atlanta

- T.E. Levy, et al. "High-precision Radiocarbon Dating and :2008 לוי ואחרים
Historical Biblical Archaeology in Southern Jordan". *Proceedings of the
National Academy of Science* Vol. 105, No. 43, pp. 16460–16465
- N.P. Lemche, *Ancient Israel: A New History of Israelite Society*. :1988 למקה
Sheffield
- A.M. Maeir and J. Uziel, "A Tale of Two Tells: A :2007 מאיר ועוזיאל
Comparative Perspective on Tel Miqne-Ekron and Tell es-Safi/Gath in Light
of Recent Archaeological Research". In A. Ben-Tor et al. (eds.), *Up to the
Gates of Ekron. Essays on the Archaeology and History of the Eastern
Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*, pp. 29–42. Jerusalem
- B. Muller, *Les "Maquettes Architecturales" du proche-orient :2002 מולר
ancient*. Bayreuth
- S. Münger, J. Zangenberg and J. Pakkala, "Kinneret – An :2011 מונגר ואחרים
Urban Center at the Crossroads". *Near Eastern Archaeology* 74:2, pp. 68–90
- E. Mazar, *The Excavations in the City of David in 2005 (the :2007 א' מזר
Visitors Center)*. Jerusalem
- E. Mazar, *Discovering the Solomonic Wall in Jerusalem*. :2011 א' מזר
Jerusalem
- ב' מזר 1982: ב' מזר, "ימי דויד ושלמה". בתוך א' מלמט (עורך), *ימי המלוכה –
היסטוריה מדינית, עמ' 62–81*. ירושלים
- ע' מזר 1980: A. Mazar, *Excavations at Tell Qasile, Part 1*. Jerusalem
- ע' מזר 2006: A. Mazar, "Jerusalem in the 10th Century B.C.E.: The Glass Half :2006
Full". In Y. Amit, et al. (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern
Context: A Tribute to Nadav Na'aman*: 255–272. Winona Lake
- ע' מזר וכ' ברונק ראמזי :2008 A. Mazar and C. Bronk Ramsey, "14C Dates and :2008
the Iron Age Chronology of Israel: A Response". *Radiocarbon* 50, pp.
159–180
- P.R.S. Moorey, *Idols of the People. Miniature Images of Clay in the :2003 מורי
Ancient Near East*. Oxford
- T.N.D. Mettinger, *Solomonic State Officials*. Lund :1971 מיטנגר
- T.N.D. Mettinger, *No Graven Image? Israelite Aniconism in Its :1995 מיטנגר
Ancient Near Eastern Context*. Stockholm

מלמט 1981: א' מלמט, "ממלכת דויד ושלמה – לתקומתה של מעצמה". בתוך שלוש שנים שנות ארכיאולוגיה בארץ-ישראל (הכינז הל"ה לידיעת הארץ), עמ' 152-173. ירושלים

מלמט 1987: A. Malamat, "A Forerunner of Biblical Prophecy: The Mari Documents". In P.D. Miller, P.D. Hanson and S. Dean (eds.), *Ancient Israelite Religion: Essays in honor of F.M. Cross*, pp. 33-52. Philadelphia

מקאליסטר 1912: R.A.S. Macalister, *The Excavation of Gezer 1902-1905 and 1907-1909. Vol.1*. London

משגב, גרפינקל וגנור 2009: ח' משגב, י' גרפינקל וס' גנור, "האוסטרקון מחורבת קיאפה". בתוך ד' עמית, ג' ד' שטיבל וא' פלג-ברקת (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ג', עמ' 111-123. ירושלים

נאמן 1986: N. Na'aman, "Hezekiah's Fortified Cities and the *lmlk* Stamps". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 261, pp. 5-21

נאמן 2008א: N. Na'aman, "In search of the Ancient Name of Khirbet Qeiyafa". *Journal of Hebrew Scriptures* 8: Article 21

נאמן 2008ב: N. Na'aman, "Sha'arim – The Gateway to the Kingdom of Judah". *Journal of Hebrew Scriptures* 8: Article 24

נוה 1978: י' נוה, על פסיפס ואבן. ירושלים

סטייגר 2003: L.E. Stager, "The Patrimonial Kingdom of Solomon". In W.G. Dever and S. Gitin (eds.), *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past: Canaan, Ancient Israel and their Neighbors from the Late Bronze Age through Roman Palaestina*, pp. 63-74. Winona Lake

סטייגר 2008: L.E. Stager, "The Canaanite Silver Calf". In L.E. Stager et al (eds.), *Ashkelon 1*, pp. 577-580. Winona Lake

פינקלשטיין 1990: I. Finkelstein, "Excavations at Khirbet ed-Dawwara, An Iron Age Site Northeast of Jerusalem". *Tel Aviv* 17, pp. 163-208

פינקלשטיין 1996: I. Finkelstein, "The Archaeology of the United Monarchy: an Alternative View". *Levant* 28, pp. 177-187

פינקלשטיין 1999: י' פינקלשטיין, "ראשית המדינה בישראל וביהודה: מכנען לישראל". ארץ ישראל 26, עמ' 132-141

פינקלשטיין 2002: I. Finkelstein, "The Philistines in the Bible: A Late Monarchic Perspective". *Journal of the Study of the Old Testament* 27, pp. 131-167

- I. Finkelstein, "Rehoboam's Fortified Cities (II Chr 11, 5–12): :2011 A Hasmonean Reality?". *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 123, pp. 92–107
- פינקלשטיין וסילברמן 2001: 'י' פינקלשטיין ונ' א' סילברמן, "ארכיאולוגיה ומקרא בפרוש האלף השלישי: מבט מן המרכז". *קתדרה* 100, עמ' 48–64
- I. Finkelstein and E. Piasezky, "14C and the Iron :2006 Age Chronology Debate: Rehov, Khirbet en-Nahas, Dan and Megiddo". *Radiocarbon* 48, pp. 373–386
- I. Finkelstein, and E. Piasezky, "Khirbet Qeiyafa: :2010 Absolute Chronology". *Tel Aviv* 37, pp. 84–88
- I. Finkelstein, Z. Herzog, L. Singer-Avitz and D. Ussishkin, :2007 "Has King David's Palace in Jerusalem Been Found?" *Tel Aviv* 34, pp. 142–164
- פרחי 2009: Y. Farhi, "The Coins". In Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, pp. 231–241. Jerusalem
- פרחי 2011: 'י' פרחי, "מטבעות וחותמות נדירים מחורבת קיאפה מן התקופה הפרסית המאוחרת וההלניסטית הקדומה". *קדמוניות* 141, עמ' 17–20
- V. Fritz, "The 'list of Rehoboam's Fortresses' in 2 Chr. 11:5–12 – A :1981 Document from the Time of Josiah". *Eretz-Israel* 15, pp. 46*–53*
- H.-G. Kang and Y. Garfinkel, The Early Iron Age II :2009 א' Pottery. In Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*: 119–149. Jerusalem
- H.-G. Kang and Y. Garfinkel, "Ashdod Ware I: Middle :2009 ב' Philistine Decorated Ware". In Y. Garfinkel and S. Ganor (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, pp. 151–160. Jerusalem
- R. Kehati, "The Faunal Assemblage". In Y. Garfinkel and S. Ganor :2009 (eds.), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1. Excavation Report 2007–2008*, pp. 201–208. Jerusalem
- C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western :1883 Palestine*, Vol. III. London
- P.J. King, "David Defeats Goliath". In A. Ben-Tor *et al.* (eds.), *Up to :2007 the Gates of Ekron. Essays on the Archaeology and History of the Eastern Mediterranean in Honor of Seymour Gitin*, pp. 350–357. Jerusalem

- קלאי 1971: ז' קלאי, ממלכת רחבעם. ארץ ישראל 10, עמ' 245–254
- קלטר 1996: R. Kletter, *The Judaeon Pillar Figurines and the Archaeology of Asherah*. Oxford
- קלטר, ציפר וצוויקל 2010: R. Kletter, I. Ziffer and W. Zwickel, *Yavneh I. The Excavation of the 'Temple Hill' Repository Pit and the Cult Stands*. Fribourg
- קריסטלר 1933: W. Christaller, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Translated by C. Baskin, *Central Places in Southern Germany*. Englewood Cliffs, N.J
- צורן 2010: J.R. Zorn, "Reconsidering Goliath: An Iron Age I Philistine Chariot Warrior". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 360, pp. 1–22
- רולסטון 2011: C.A. Rollston, "The Ossuary of Mariam Daughter of Yeshua in Context: Limning the Broad Tableau of the Epigraphic and Literary Data". Internet blog www.rollstonepigraphy.com. 6 July
- שטיבל 2007: ג' ד' שטיבל, "להוציא אורה לעולם – אדריכלות סמלית של מבני פולחן". ארץ ישראל 28, עמ' 219–234
- שטיבל 2010: ג' ד' שטיבל, "על אם הדרך – חורבת קיאפה בתקופה הקלאסית ובתקופות המאוחרות". בתוך ד' עמית, א' פלג-ברקת וג' ד' שטיבל (עורכים), **חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ד', עמ' 161–169. ירושלים**
- שטרן 1992: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל. ירושלים**
- שילה 1978: Y. Shiloh, Elements in the Development of Town Planning in the Israelite City. *Israel Exploration Society* 28, pp. 36–51
- שילה 1979: Y. Shiloh, *The Proto-Aeolic Capital and Israelite Ashlar Masonry*. Jerusalem
- שילה 1984: י' שילה, **חפירות עיר דוד, כרך א'. דו"ח ביניים לחמש עונות חפירה. (קדם 19). ירושלים**
- שרון ואחרים 2007: I. Sharon, A. Gilboa, T. Jull and E. Boaretto, "Report on the First Stage of the Iron Age Dating Project in Israel: Supporting the Low Chronology". *Radiocarbon* 49, pp. 1–46
- תדמור 1982: ח' תדמור, "הכרונולוגיה של תקופת המלוכה". בתוך א' מלמט (עורך), **ההיסטוריה של עם ישראל, ימי המלוכה: הסטוריה מדינית, עמ' 40–52. ירושלים**
- תומפסון 1992: T.L. Thompson, *Early History of the Israelite People from the Written and Archaeological Sources*. Leiden

זהו סיפורה של גבעה טרשית בעמק האלה, שזכתה לשם המסתורי "חורבת קיאפה". מעקב אחר שוד עתיקות ותצפית מקרית עליה הובילו לאחד הגילויים הארכיאולוגיים המסעירים ביותר בשנים האחרונות. חמש שנות חפירה באתר חשפו עיר מרשימה המוקפת מערך ביצורים יוצאי דופן בעוצמתם, אך דווקא עשרה חרצני זיתים שרופים הם שהוכיחו מעל לכל ספק: מדובר בעיר מבוצרת שהתקיימה לפני כ־3,000 שנה, כלומר בתקופה שאותה מייחס המחקר לדוד המלך.

גילוי זה גרם לסערה בעולם הארכיאולוגיה. שכן, בעוד המקרא מרומם את דמותו של דוד המלך, הרי שהמחקר של השנים האחרונות, שהושפע מאופנה אירופית מינימליסטית, נוטה להמעיט בחשיבותו ובגודל ממלכתו, בעיקר משום היעדר ממצאים בשטח. על רקע זה יש להבין את חשיבות הספר **עקבות דוד המלך בעמק האלה**, המציג לקהל הרחב עקבות ממשיים לקיומו של דוד המלך בדמותה של העיר המקראית שעריים, היא "חורבת קיאפה". הספר פותח את השער לעולם הארכיאולוגיה המרתק, המשלב היסטוריה, ממצאים ייחודיים ופרק חשוב בתולדות עם ישראל.

משלחת החפירות בראשות יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל חוקרת ב"חורבת קיאפה" במסגרת המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. הניסיון המצטבר של שלושת המחקרים כולל חפירות נרחבות במגוון של אתרים מתקופות שונות. תוצאות מחקרים אלו הוצגו במספר גדול של ספרים, מאמרים ותערוכות במוזיאונים.

פרופ' יוסי (יוסף) גרפינקל מכהן בקתדרה על שם יגאל ידין לארכיאולוגיה של ארץ ישראל ומלמד וחוקר במסגרת המדור המקראי במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. כסטודנט חפר באתרים מקראיים רבים עם גדולי החוקרים, ולאחר שהתמחה במחקר שלהי התקופה הפרהיסטורית ניהל חפירות במגוון של אתרים ניאוליתיים וכלקוליתיים.

סער גנור הוא בעל תואר שני בארכיאולוגיה מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ומשמש כארכיאולוג מחוז אשקלון ונגב מערבי ברשות העתיקות. ניהל ופרסם חפירות באתרים מתקופות הברונזה, הברזל, ההלניסטית, הרומית והביזנטית.

פרופ' מייקל היזל למד לתואר שני ושלישי בארכיאולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה של אריזונה בטוסון. במהלך לימודיו ולאחריהם חפר באתרים שונים מתקופת המקרא בישראל, בירדן ובקפריסין.

ארון אלוהים: מתקן לשמירת סמל האל

www.ybook.co.il

ידיעות אחרונות • ספרי חמד

פּוֹתְחִים
את התנ"ך